

# **Экономикалық шолу**

**Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі  
№3, 2014**

## Мазмұны

### Проблемалар мен пайымдаулар

Д.Г. Золотухин Қазақстан Республикасының дағдарыстан кейінгі кезеңдегі сақтандыру секторы. Мемлекеттік реттеу шаралары – дағдарыстан кейінгі өсудің негізі.....	3
О. В. Елизарова Кеден одағына мүше мемлекеттермен сыртқы сауда.....	8
Д.М. Скакова Қазақстан Республикасындағы ақша-кредит саясатының трансмиссиялық тетігінің эмпирикалық бағалауы.....	14
Э.Р. Абдухали Девальвациялық күтулердің депозиттер нарығына ықпалы.....	21
Д.И. Салихова Еуразиялық кеңестіктің аумағындағы ықпалдасу. Проблемалар мен перспективалар.....	27
Д.О. Чернявский Валюта бағамының өзгеруін инфляцияға ауыстырудың әсері .....	33
А.А. Үсенова Екінші деңгейдегі банктердің операциялық тиімділігі мәселелері.....	38
С.Д. Мәтиев Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің жүйесіндегі ішкі аудит: тәуекелдерге назар аудару.....	43
А.А. Мауытхан Қазақстан Республикасында бағалы металдар нарығын дамыту .....	48
А.М. Садыкова Қазақстан республикасы ұлттық банкінің екінші деңгейдегі банктердің портфельдеріндегі жұмыс істемейтін кредиттер үлесін төмендету жөнінде қабылдап жатқан шаралары.....	54

### Әдістеме

А.Ш Кабесов Қаржы қызметтерін тұтынушылар заем шартын жасасқанда нені білу керек?.....	58
М.Д. Қамзина Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің мемлекеттік көрсетілетін қызметтерінің қолжетімділігі туралы.....	63
Т.К. Молдажанов Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің мемлекеттік қызмет көрсету саласындағы қызметі туралы.....	66
К.У. Шалгынбаев Ұлттық валютаның бүлінген ақша белгілерін айырбастау.....	72

### Экономика және қаржы нарығы: аймақтық аспектілер

Е.М. Түлегенов А Кедендік одақ елдеріндегі экономиканың долларландыруы мәселелері.....	75
Е.А. Данченко Астана қаласында төлем карточкаларын пайдалану желісінің дамуы.....	79

### Исламдық қаржыландыру

Б.Е. Құдабаев ТМД-да және ЕурАзЭО-да исламдық қаржыландыруды дамыту.....	82
М.М. Тукулова Исламдық қаржыландыру қағидалары бойынша кеңестердің қызметін талдау.....	87

### Басқа

С.К. Абилямжинова Бүкіләлемдік көрмелерді өткізудің тарихы және қазіргі тәжірибесі .....	96
А.Н. Накибаева Қазақстанның коллекциялық металл ақшалары.....	101

**Мақалалар авторларының ой-пікірлері Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің ұстанымымен бір-біріне сай келмеуі мүмкін**

## ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДАҒДАРЫСТАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ САҚТАНДЫРУ СЕКТОРЫ. МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ ШАРАЛАРЫ – ДАҒДАРЫСТАН КЕЙІНГІ ӨСУДІҢ НЕГІЗІ

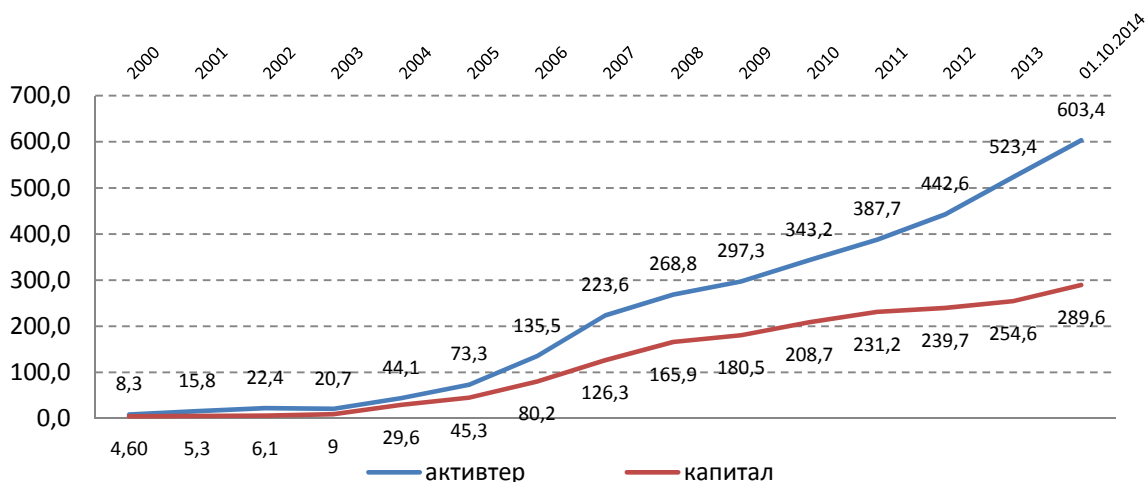
*Золотухин Д.Г. – Зерттеулер және стратегиялық талдау департаментінің стратегия және талдау басқармасының бас маман аналитигі*

Сақтандыру секторы – еліміздің қаржы секторының құрамдас бөліктерінің бірі, Қазақстанның қаржы секторын есеңгіреткен әлемдік қаржы-экономикалық дағдарысы бұл сегментке де әсерін тигізбей өткен жоқ. Халықаралық қаржы нарықтарына айтарлықтай ықпалдаса қоймаған сақтандыру секторына дағдарыстың тигізген әсері банк секторына әсер еткендей оншалықты бола қоймағаны сөзсіз, дегенмен ахуалды одан әрі ушықтырмас үшін мемлекет бірқатар шаралар қабылдады.

Қазақстанның сақтандыру секторы халықаралық өлшеммен алсақ, салыстырмалы түрде жас сектор болып табылады, соған қарамастан сақтандыру айтарлықтай серпінді дамып келе жатқан сектор болып табылады. Халықаралық стандарттар негізінде әзірленген «Сақтандыру қызметі туралы» 2000 жылғы 18 желтоқсандағы №126-2 Заңның қабылдануына байланысты Қазақстанның сақтандыру нарығын дамыту үшін үлкен мүмкіндіктер жасалды.

2000 жылдың басынан бастап осы уақыт аралығында сақтандыру ұйымдарының қызметі көрсеткіштерінің өсуі байқалады. Егер сақтандырушылардың активтері мен меншікті капиталының өзгеру серпіні бойынша ғана бағалайтын болсақ, дағдарыс Қазақстан қаржы нарығының бұл сегментін айналып өтті деген қате қорытынды шығаруға болады.

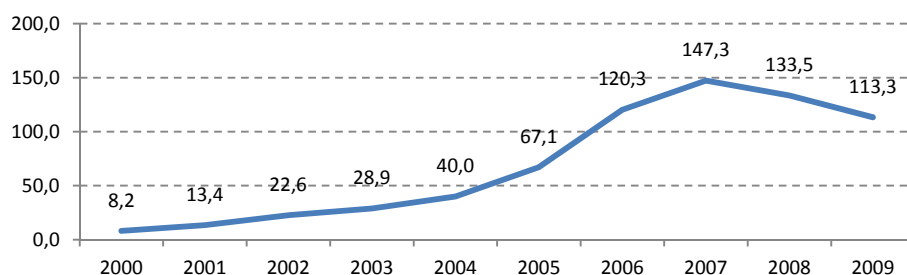
**Сақтандыру ұйымдарының активтері, капиталы, млрд. теңге**



Алайда елдегі жалпыэкономикалық ахуалға тәуелді болуы сақтандыру секторының ерекшелігі болып табылады. Осыған байланысты өндірістің құлдырап, елдегі әлеуметтік-экономикалық ахуалдың нашарлауымен сипатталған 2008, 2009 дағдарыс жылдары сақтандыру сыйлықақыларының түсу көлемінің төмендеуі сақтандыру сегментіндегі негізгі проблема болып айқындалды.

2008 жылдағы секілді 2009 жылы да сақтандыру секторында сақтандыру сыйлықақыларының жалпы көлемінің құлдырауы байқалды. 2009 жылы тікелей сақтандыру бойынша қабылданған сақтандыру сыйлықақыларының жиынтық көлемі 2008 жылғы көрсеткішпен салыстырғанда 15,1%-ға (2008 жылы 9,4%-ға төмендеді) төмендеп, 113,3 млрд. теңгені құрады.

### Сақтандыру сыйлықақылары, млрд. теңге



Сақтандыру сыйлықақылары түсімдері көлемінің төмендеуінің негізгі факторлары:

- халықтың нақты кіріс деңгейінің төмендеуі, кәсіпорын қызметкерлері санының және соған сәйкес еңбекақы төлеу қорының төмендеуі;
- қаржылық жай-күйлерінің нашарлауы нәтижесінде кәсіпорындар мен банктердің сақтандыруға жұмсайтын шығыстарының қысқаруы;
- күмәнді борыштар бойынша зиянның ұлғаюы;
- халықтың сақтандыруға деген сенімінің төмендеуі.

Дағдарыстың сақтандыру секторына әсерін жеңілдету және өсімге қолдау көрсету мақсатында қаржылық орнықтылықты және сақтандыру ұйымдарының ашықтығын арттыру, сақтандыру қызметтерін тұтынушылардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды күшейту жолымен халықтың сақтандыруға деген сенімін арттыру шаралары қажет болды. Осыған байланысты 2009 жылғы 30 желтоқсанда Мемлекет басшысы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне міндетті және өзара сақтандыру, салық салу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңға (бұдан әрі – Міндетті және өзара сақтандыру туралы заң) қол қойды, оның негізгі мақсаты міндетті және өзара сақтандыру саласында әлеуметтік жақтарды құқықтық реттеу және күшейту бөлігіндегі проблемаларды кешенді шешу болды. Міндетті және өзара сақтандыру туралы заңында көзделген түзетулер сақтандыру қызметтерін тұтынушылардың мүлкі және әлеуметтік мүдделерін құқықтық тұрғыдан қорғауды арттыруға, сондай-ақ сақтандыру ұйымдарының өз міндеттемелерін орындау кезіндегі жауапкершілігін арттыруға; құқық қолдану тәжірибесін ескере отырып, сақтандырудың міндетті түрлерін реттейтін заңдардағы құқықтық қателерді жоюға бағытталған. Сонымен қатар сақтандыру ұйымдарының оны акцияландыруына байланысты Сақтандыру төлемдеріне кепілдік беру қорының (СТКҚ) қызметі нақтыланды.

Сонымен қатар рейтингтік талаптарды көтеру жолымен сыртқы қайта сақтандыру тәуекелдерін барынша азайту, үлестес тұлғалар арасындағы мәмілелер мониторингін күшейту, сақтандыру ұйымдарын капиталдандыруға қойылатын талаптарды кезең-кезеңімен күшейту бойынша шаралар қабылданып, төлем қабілетінің маржасы мен өтімділігі жоғары активтерді есептеуге қосылатын қаржы құралдарының тізбесі қайта қаралды, пруденциялық нормативтерді есептеу кезінде дебиторлық берешекке қатысты сандық шектеулер мен сапалық критерийлер белгіленді.

Сақтандыру нарығының субъектілерін мемлекеттік реттеу және қадағалау жүйесін жетілдіру шеңберінде сақтандыру қызметін, кредиттік бюролардың және СТКҚ қызметін реттеу және қадағалау мәселелері бойынша бірқатар нормативтік құқықтық актілер қабылданды.

Мемлекет басшысы 2010 жылы 15 шілдеде қол қойған «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне сақтандыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы заңының қабылдануы 2010 жылы сақтандыру саласындағы маңызды сәт болды.

Өмірді жинақтап сақтандыруды және сақтандыру нарығы инфрақұрылымының субъектілерін реттеу, сақтандыру статистикасының толыққанды бірыңғай қорын қалыптастыру бөлігінде Еуроодақтың директивтерін және IAIS стандарттары мен қағидаттарын ескере отырып елдің сақтандыру заңнамасын одан әрі жетілдіру осы Заңды әзірлеудің негізгі мақсаты болып табылады.

Сақтандыру нарығының субъектілерін мемлекеттік реттеу және қадағалау жүйесін жетілдіру шеңберінде 2010 жылы сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымдарындағы тәуекелдерді басқару және ішкі бақылау жүйесіне, сақтандыру резервтерін қалыптастыруға және оны есептеу әдістемесіне, қайта сақтандыру мәмілелерінде қазақстандық қамтуды арттыру және жалған мәмілелерді шектеу мақсатында қайта сақтандыру қызметін реттеуді жетілдіруге қойылатын талаптарды жетілдіру жөнінде шаралар қабылданды.

Жалпы алғанда, 2010 жыл Қазақстанның қаржы секторы үшін ағымдағы міндеттерді шешу тұрғысынан да, оның болашақта сапалы және орнықты дамуы үшін алғышарттар жасау тұрғысынан да көптеген қатынастарда түбірлі өзгерістерге толы жыл болды.

Біріншіден, корпоративтік сектордың жандануын және ішкі сұраныстың ұлғаюын қоса алғанда, 2010 жылы Қазақстан экономикасында басым болған жағымды үрдістер сыртқы конъюнктураның жағымды болуымен қатар еліміздің қаржы секторының белсенділігіне әсер етпей қоймады, сөйтіп біртіндеп қалпына келуіне негіз болды.

Екіншіден, кредиторлармен тәуекелдерді бөле отырып, қазақстандық үш банктің сыртқы міндеттемелерін қайта құрылымдаудың сәтті аяқталуы банк секторын одан әрі сауықтыру үшін қажетті «іргені» қалады. Соның нәтижесінде қайта құрылымдаудан өтіп жатқан банктерге түсетін борыштық жүктеме айтарлықтай жеңілденіп қана қоймай, реттеушінің алдында жыл басында тұрған жүйелік сипаттағы проблема – тұтастай алғанда сектордың сыртқы борыштарын қайта қаржыландыру проблемасы да шешілді.

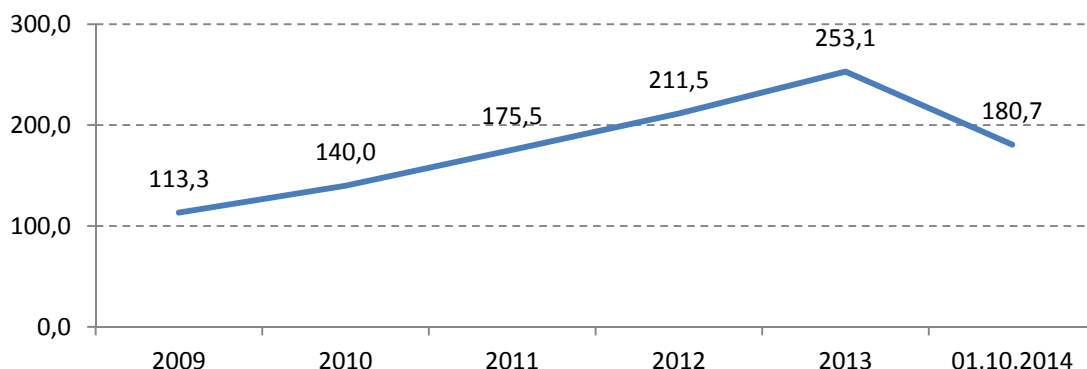
Үшіншіден, 2010 жылы Үкіметтің, Ұлттық Банктің және Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігінің дағдарысқа қарсы бірлескен бағдарламасының соңғы жылы болды, оның іске асырылуы қаржы секторының тұрақтылығын және экономиканың өрлеуін жаңғырту үшін экономиканы кредиттеу көлемдерін сақтап қалуға мүмкіндік берді. Халықаралық қаржы ұйымдарының осы бағдарламаны әлемдік қаржы дағдарысы кезеңінде ең сәтті жүргізілген бағдарламалардың бірі ретінде мойындағанын атап өткен жөн.

Осылайша, реттеуші қабылдаған шаралар осы кезеңде сақтандыру нарығының қаржылық тұрақтылығын сақтап қалуға мүмкіндік берді. Сақтандырушылардың сақтандыру сыйлықақыларының көлемін біртіндеп өсіруімен, сыртқы қайта сақтандыруға байланысты тәуекелдердің төмендеуімен, сақтандыру ұйымдарының капиталдануының, қаржылық тұрақтылығының артуымен сипатталған қалпына келтіру процессі және белсенді өсу соның нәтижесі болып табылады.

Сақтандыру ұйымдары тікелей сақтандыру шарттары бойынша қабылдаған сақтандыру сыйлықақыларының жиынтық көлемі 2010 жылы 140,0 млрд. теңге болды, бұл 2009 жылы жинақталған көлемнен 23,5% артық. Келесі жылдарда да осы көрсеткіштің оң динамикасы байқалды. Мәселен, 2011 жылдың қорытындысы бойынша өсімі – 25,4% болды, 2012 жылы – өсімі 20,5%, 2013 жылы – 19,6% болды. Сақтандыру ұйымдары 2014 жылғы қаңтар – қыркүйекте тікелей сақтандыру шарттары бойынша қабылдаған сақтандыру сыйлықақыларының жиынтық көлемі 180,7 млрд. теңге болды, бұл 2013 жылғы осындай кезеңде жинақталған сақтандыру сыйлықақыларының көлемінен 10,3% аз. Бір жағынан осы төмендеу жинақ ақшаны зейнетақы қорларынан сақтандыру

ұйымдарына Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қорына активтер мен міндеттемелерді беру аяқталғанға дейін беруге тыйым салынғанымен түсінуге болады.

### **Сақтандыру сыйлықақылары, млрд. теңге**



Сақтандыру секторындағы жағдайдың дұрысталуы мемлекет қабылдаған дағдарысқа қарсы шаралардың уақтылы және негізді болуын дәлелдейді. 2008, 2009 жылдары байқалған дағдарыстық құбылыстар еңсерілді, алайда қазіргі кезде елдің қаржы секторының алдында жаңа сындар тұр, бұл мемлекеттен барабар және сараланған шешімдерді қайта талап етеді.

Дүниежүзілік сауда ұйымына және Бірыңғай экономикалық кеңістікке ықпалдасу қаржылық қызметтер нарығын одан әрі ырықтандыру үшін алғышарттарды туындатады. Қаржы нарығындағы бәсекелестікті одан әрі күшейту, бір жағынан, ұсынылатын қызметтердің сапасын арттыруға және аясын кеңейтуге апаруға тиіс. Екінші жағынан, Қазақстан Республикасының қаржы секторының сыртқы күйзелістерге деген осалдығының деңгейін арттыра түседі, «жұқтыру» деп аталатын тәуекелдер көбейе түседі, бұл, дамудың жағымсыз сценарийі орын алған кезде капиталдың және кредиторлар мен салымшылар қаражатының банк жүйесінен әкетілуіне, кредиттің қысқаруына апаруы мүмкін.

Бұл жағдайда қаржы жүйесі жаңа тәуекелдерді туындатпауға немесе экономикада бар тәуекелдердің ауқымын ұлғайтпауға тиіс. Бұл оңтайлы, тәуекелдердің орын алудың ықтимал салдары барынша азайтылған, бұл ретте талаптар артық болып табылмайтын және қаржы секторының белсенділігін баспайтын реттеу тетігін әзірлеуді талап етеді.

Осы өзгерістерге дайындалу және отандық қаржы жүйесі дамуының негізгі бағыттарын айқындау мақсатында Мемлекет басшысының тапсырмасына сәйкес Ұлттық Банк Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын әзірледі, ол бәсекеге қабілетті қаржы секторын құруға және оның Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының стандарттарын қоса алғанда, озық халықаралық стандарттардың негізінде экономикада ресурстарды қайта бөлудегі тиімділікті арттыруға бағдарланған.

Осы құжат шеңберіндегі сақтандыру нарығы дамуының ең маңызды бағыты сақтандыру ұйымдарын капиталдандыруды одан әрі ұлғайту бойынша шаралар кешенін қабылдау болып табылады. Сақтандыру ұйымдарының тұрақтылығы мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мақсатында кезең-кезеңімен Solvency II талаптары енгізілетін болады. Осы жүйе сақтандырушылар қызметінің сапалық өлшемдері мен қадағалау бағаларын ескере отырып, тәуекелдердің әрбір түрін жабуға арналатын капиталдың есебін болжайды. Меншікті капиталдың мөлшеріне сандық талаптар екі деңгейден тұрады: капиталға қойылатын ең төменгі талаптар, оларды сақтамаған кезде сақтандыру қызметін жүзеге асыруға лицензия дереу қайтарып алынады, және төлеу

қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін капиталға қойылатын талаптар. Оларды сақтамаған кезде қаржылық сауықтыру бойынша шаралар және санкциялар қолданылатын болады.

Бір мезгілде Solvency II стандартының екінші компонентін іске асыру бойынша өзгерістер ұсынылады, ол тәуекелдерді басқарудың ішкі жүйелерінің, андеррайтингтің және ішкі бақылаудың тиімділігін бағалауды, стратегия мен бизнес-процестерді бағалауды болжайды.

Ішкі андеррайтинг, тәуекелдерді басқару, ішкі бақылау мен шығындарды бағалау жүйелерін дамыту және жақсарту бойынша шаралар қабылданады.

Көрсетілген шаралар сақтандыру ұйымдарының банкроттығы тәуекелін барынша азайтуға және бір ұйым шеңберінде сақтандыру тәуекелдерінің артық шоғырлануын болдырмау мақсатында тәуекелдерді әртараптандыруға ықпал етеді. Сондай-ақ тәуекелдерді бағалау әдістемесін бірегейлендіру және бақылауды ендіру болжанады, бұл сақтандыру ұйымдары қабылдайтын тәуекелдер деңгейін «дұрыс» бағалануына бақылау жүргізуге мүмкіндік береді.

Мемлекет, тәуекелдерге бағдарланған негізде сақтандыру нарығы субъектілерінің қызметін бақылауды және қадағалауды жүзеге асыра отырып, сақтандыру ұйымдарының сенімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Қазіргі кезде сақтандыру қызметін қадағалау жүйесі тәуекелдің салаларын: капиталды, активтерді, қайта сақтандыруды, сақтандыру резервтерін, менеджментті, кірістілікті, өтімділікті және сақтандыру ұйымының тұрақтылығын тиісінше бағалауын айқындауды талдауға негізделген.

*Жоспарланған іс-шараларды ойдағыдай іске асыру сақтандырудың экономиканың стратегиялық секторлардың бірі болуына мүмкіндік береді. Сақтандыру секторын дамыту ел экономикасының сенімді және тұрақты дамуына, халықты әлеуметтік қорғалуын арттыруға, азаматтардың және кәсіпкерлік субъектілерінің мүлкін сақтандыруға қосымша негіз жасауға ықпал ететін болады. Адам өмірінің, өндірістік және әлеуметтік-экономикалық қызметтің барлық жақтарын қамтитын сақтандыру секторының ел экономикасындағы әлеуетін ескере отырып, мемлекет Қазақстанда сақтандыру нарығын дамытуға жәрдемдесуге тиіс.*

#### **Қолданылған әдебиет тізімі:**

1. Қазақстан Республикасының қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу, бақылау және қадағалау агенттігінің 2009 жылға есебі;
2. Қазақстан Республикасының қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу, бақылау және қадағалау агенттігінің 2010 жылға есебі;
3. 2030 жылға дейінгі Қазақстан Республикасының қаржы секторының даму тұжырымдамасы.

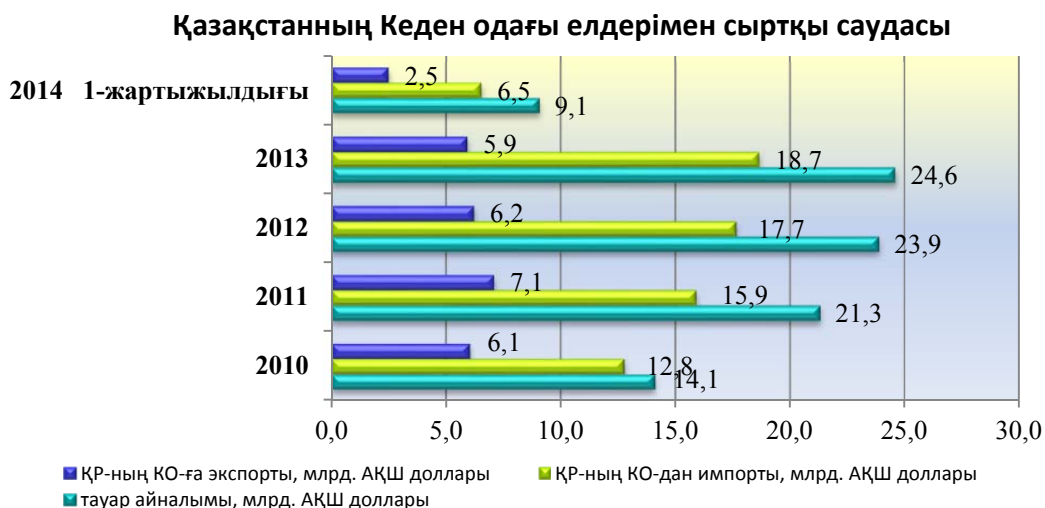
## КЕДЕН ОДАҒЫНА МҮШЕ МЕМЛЕКЕТТЕРМЕН СЫРТҚЫ САУДА

*Оксана Елизарова – Төлем балансы, валюталық реттеу және статистика департаменті төлем балансы басқармасының бас маман-экономисі*

*Ықпалдасу процестерінің тиімділігі мен перспективалары дәстүрлі түрде статистикалық макроэкономикалық көрсеткіштерде, оның ішінде экспорттық және импорттық трансшекаралық тауар ағындарында сипатталып, көрініс табады. Кедендік, экономикалық және монетарлық одақтарды құру және дамыту, сондай-ақ тарифтік және тарифтік емес саясат саласында тиісті шешімдер қабылдау сыртқы сауда статистикасының көрсеткіштеріне негізделеді, оның талдауы, дәйектілігі және қамту аясы одақтас мемлекеттердің одан арғы саяси және экономикалық даму аспектілері саласында маңызды мәнге ие болады.*

Беларусь Республикасы, Қазақстан Республикасы және Ресей Федерациясы кеден одағы жұмыс істей бастаған сәттен бастап одақтас мемлекеттер арасындағы экспорттық және импорттық ағындарды өсіру үрдісі байқалды. Қазақстан Республикасы экспортының осы шыңдарының сауда қатарларына сәйкес кеден одағына қатысушы елдерге 2011 жылы тарихтағы ең көп мөлшер 7,1 млрд. АҚШ доллары тиесілі. Одақтас мемлекеттерден импорттық ағындарда импорттың құн көлемі 18,7 млрд. АҚШ долларынан асқан 2013 жылға дейін тауарларды әкелудің тұрақты өсу серпіні байқалады (1-сурет).

1-сурет



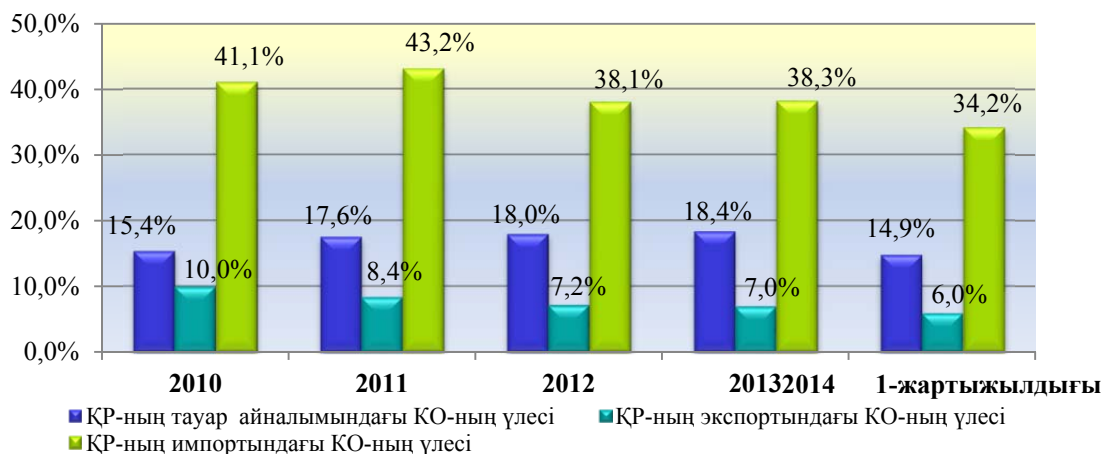
*Дереккөзі: ҚР өзара және сыртқы сауда статистикасын қалыптастыру жөніндегі уәкілетті органдары, Статистика жөніндегі комитет (ҚР ҰЭМ СК), Мемлекеттік кіріс комитеті (ҚР Қаржымінің МКК).*

Ресей Федерациясы тарихи тұрғыдан Қазақстан Республикасының сауда әріптесі болып табылады және төрт жылдық кезеңде (2010-2013 жж.) орташа алғандағы үлесі 38,6% құрай отырып, Қазақстан импортында көш бастап отыр. Кедендік одақ шеңберінде экспорттау операцияларының 99%-ы, ал импорттау операцияларының 96%-ы Ресейге тиесілі.

2014 жылғы бірінші жартыжылдықтың қорытындылары бойынша ресми статистика деректері бойынша Беларусь Республикасы Қазақстанның тауар айналымында 0,5%-ды, Ресей Федерациясы – дерлік 14,3%-ды иеленеді. Ең көп үлестік мәндері бар одақтас мемлекеттердің үлес салмағының серпіні экспорт бойынша 2010 жылы және импорт бойынша 2011 жылы ағымдағы жылғы бірінші жартыжылдықтың қорытындылары бойынша біртіндеп төмендеуді көрсетеді (2-сурет).



### Кеден одағы мемлекеттерінің Қазақстанның саудасындағы үлес салмақтарының серпіні

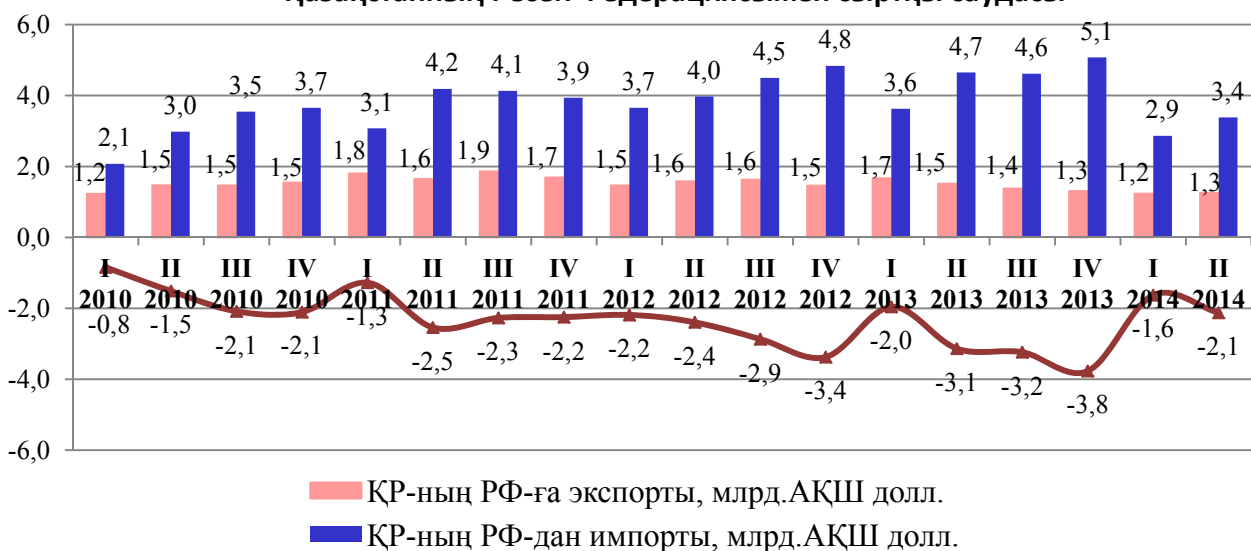


Дереккөзі: Статистика комитеті (ҚР ҰЭМ СК), Мемлекеттік кіріс комитеті (ҚР Қаржымині МКК).

Ресеймен сыртқы сауда операцияларымен тоқсан сайынғы серпіні өткен жылдың көлемімен салыстырғанда 2014 жылғы 1-тоқсанның бастап сауда балансы тапшылығының төмендеуін көрсетеді. Ресеймен сауда операцияларында тарихи тұрғыдан алғанда теріс сальдо бар, сонымен қатар 2014 жылғы бірінші жартыжылдықтың қорытындылары бойынша өткен жылдың осындай кезеңімен салыстырғанда сауда тапшылығы 3,8 млрд. АҚШ долларына дейін 26%-ға қысқарды. (3-сурет).

3-сурет

### Қазақстанның Ресей Федерациясымен сыртқы саудасы

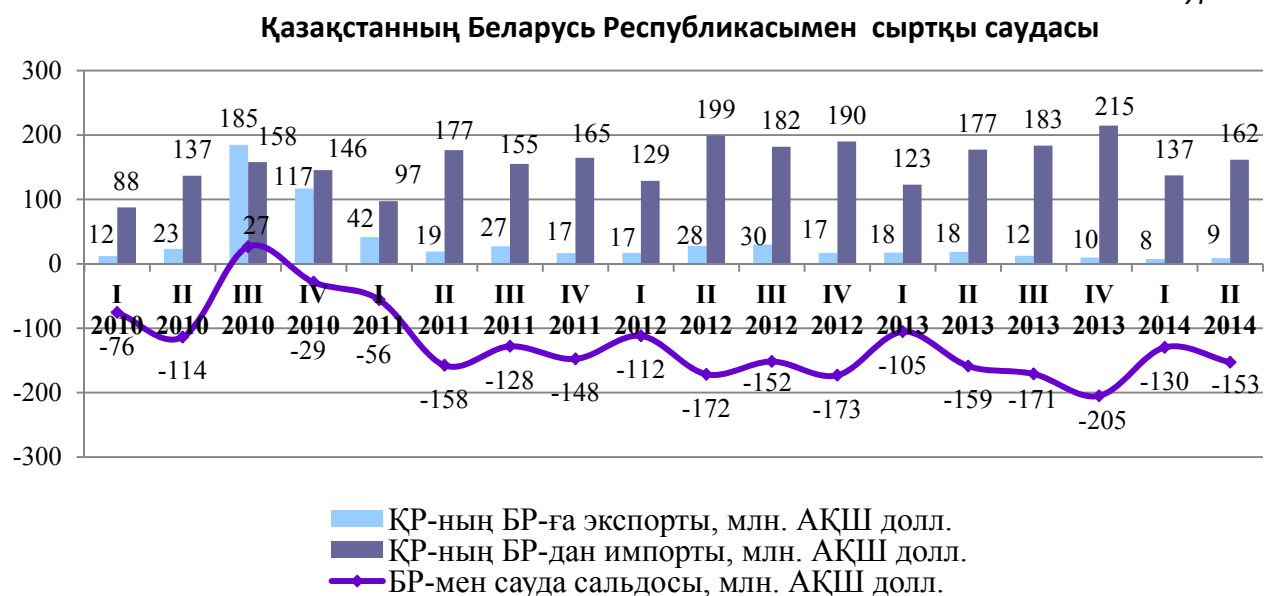


Дереккөзі: Статистика комитеті (ҚР ҰЭМ СК), Мемлекеттік кіріс комитеті (ҚР Қаржымині МКК).

Осындай үрдіс Беларусь Республикасымен сауда операцияларында көрсетілді, мұнда 2014 жылғы 1,2-тоқсандарда сауда тапшылығының төмендеуі байқалды, алайда 2013 жылғы бірінші жартыжылдыққа қатынасы бойынша ағымдағы жылғы алты айдың қорытындылары бойынша сауда балансы тапшылығының 282,6 млн. АҚШ долларына дейін 7%-ға өсуі байқалды. Беларусь Республикасымен сауданың тарихи серпіні 2010 жылғы 3-тоқсанды қоспағанда, теріс сауда сальдосын көрсетеді, мұнда тауарлар

экспортының айтарлықтай өсуіне, негізінен минералдық өнімдерді әкетудің 149,6 млн. АҚШ доллары сомасына біржолғы ұлғаюы себепші болды (4-сурет).

4-сурет



Дереккөзі: Статистика комитеті (ҚР ҰЭМ СК), Мемлекеттік кіріс комитеті (ҚР Қаржыминінің МКК).

Бағаның және сандық жеткізілім факторларының КО қатысушы елдердің ресми экспорты құнына әсерін талдау құндық экспорттың базалық кезеңге қарағанда 22%-ға азаюы орташа келісімшарттық бағалардың 9%-ға және нақты көлемнің 14%-ға қысқаруы есебінен болғандығын көрсетеді (1-кесте).

1-кесте

**Нақты жеткізілімдердің бағалары мен көлемдерінің экспорт құнына әсері**  
(ресми статистика деректері бойынша 2013 жылғы 1 жартыжылдықпен салыстырғанда 2014 жылғы 1 жартыжылдық)

Тауарлар тобы	КО-ға экспорт, млн. АҚШ долл.		Өзгеруі (өсім (+), төмендеуі (-))	Оның ішінде өзгеруі есебінен	
	2013 жылғы 1 жартыжылдық	2014 жылғы 1 жартыжылдық		бағаның	нақты көлемдердің
<b>Барлық тауарлар</b>	<b>2 508,0</b>	<b>3 222,6</b>	<b>-22%</b>	<b>-9%</b>	<b>-14%</b>
Негізгі номенклатура	2 144,8	2 615,8	-18%	-7%	-11%
Минералды өнімдер	1 176,2	1 283,3	-8%	-9%	0%
о.і. мұнай және газ конденсаты	14,1	13,9	2%	-7%	9%
Қара металдар	385,8	429,4	-10%	-3%	-8%
Түсті металдар	233,3	272,2	-14%	7%	-20%
Астық	70,2	220,0	-68%	-22%	-59%
Басқа тауарлар	363,2	606,8	-40%	-20%	-26%

Дереккөзі: Статистика комитеті (ҚР ҰЭМ СК)

Бағаның төмендеуі экспорттық номенклатураның барлық негізгі тауарлық топтары бойынша тіркелді. Бұл ретте сандық жеткізілімдер сондай-ақ сандық шығарылуы 9%-ға өскен мұнай және газ конденсатын қоспағанда, көлемдерінің қысқаруын көрсетеді.

КО елдерінен тауарлардың ресми импорты құнының қысқаруы нақты көлемдердің 13%-ға өсуі кезінде келісімшарттық бағалардың 33%-ға төмендеуі есебінен

болды. Бұл ретте бағаның төмендеуі азық-түлік және басқа импорт тауарларын қоспағанда, импорттың барлық тауарлық топтары бойынша болды (2-кесте).

2-кесте

**Нақты жеткізілімдердің бағалары мен көлемдерінің импорт құнына әсері**  
(ресми статистика деректері бойынша 2013 жылғы 1 жартыжылдықпен салыстырғанда 2014 жылғы 1 жартыжылдық)

Тауарлар тобы	КО-дан импорт, млн. АҚШ долл.		Өзгеруі (өсім (+), төмендеуі (-))	Оның ішінде өзгеруі есебінен	
	2013 жылғы 1 жартыжылдық	2014 жылғы 1 жартыжылдық			2013 жылғы 1 жартыжылдық
<b>Барлық тауарлар</b>	<b>6 545,1</b>	<b>8 580,2</b>	<b>-24%</b>	<b>-33%</b>	<b>13%</b>
Тұтыну тауарлары	2 064,7	1 964,0	5%	-6%	11%
Азық-түлік тауарлары	777,7	845,9	-8%	0%	-8%
Азық-түлікке жатпайтын тауарлар	1 287,0	1 118,1	15%	-8%	26%
Аралық өнеркәсіптік тұтыну тауарлары	2 869,5	4 508,7	-36%	-42%	9%
Инвестициялық тауарлар	1 444,9	2 029,2	-29%	-43%	25%
Басқа тауарлар	166,0	78,3	112%	98%	7%

Дереккөзі: Статистика комитеті (ҚР ҰЭМ СК)

Анағұрлым абсолюттік 1,6-ға млрд. долларға (36,4%) аралық тауарлар тобы бойынша тіркелді, бұл ретте олардың үлесі КО елдерінен импорттың жалпы көлемінде 8,7%-ға қысқарды және 43,8%-ды құрады. Бұл қысқарту Ресейден мұнай мен газ конденсатының 1,2 млрд. АҚШ долларына (93%) 90,3 млн. АҚШ долларына дейін төмендеуімен байланысты<sup>1</sup>.

Инвестициялық импорттың үлес салмағы 1,6 %-ға қысқарып, КО елдерінің жалпы импортының 22,1% құрады. Бұл ретте инвестициялық импорттың 0,5 млрд. АҚШ долларына (28,8%) абсолюттік қысқаруы Ресейден мұнайға және газ құбырларына арналған құбырлар әкелінуінің 497,4 млн. АҚШ долларына (95%-ға) азаюының есебінен болды.

Тұтынушылық импорттың өсуі көбінесе азық-түлікке жатпайтын тауарлардың 1,2 млрд. долларға дейін 15,1%-ға (168,9 млн. долларға) ақылы әкелінуінің өсуіне байланысты болды. Азық-түлікке жатпайтын импорттың құрылымында КО елдерінен жеңіл автомобильдердің әкелінуі 541 млн. АҚШ долларына дейін 129,3 млн. долларға (31%-ға) ұлғайды. Төрт жылдық кезеңде (2010-2013 ж.ж.) орташа алғанда Ресей Федерациясынан тұтынушылық импортқа Қазақстан Республикасының тұтынушылық тауарлардың жиынтық импортының 32,8% тиесілі екенін атап өткен жөн.

2014 жылдың бірінші жартыжылдығының қорытындысы бойынша ресми сауда деректері бойынша Беларусь Республикасымен экспорттық операциялардың тауарлық құрылымында іріленген тауар топтары бойынша көбінесе бағалы емес металдар мен

<sup>1</sup> Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Ресей Федерациясының Үкіметі арасындағы Қазақстан Республикасының аумағы арқылы Қытай Халық Республикасына ресейлік мұнайды тасымалдау саласындағы ынтымақтастық туралы қол қойылған келісімге сәйкес Ресей Қытайға мұнайды (жыл сайын 7 млн. тонна, 10 млн. тоннаға дейін ұлғайту мүмкіндігімен) Қазақстан құбыр жүйесі бойынша жеткізеді. Бұл келісім 2014 жылғы қаңтардан бастап күшіне енді және 2019 жылғы қаңтарға дейін қолданылады, одан кейін тағы да 5 жылға ұзартылады.

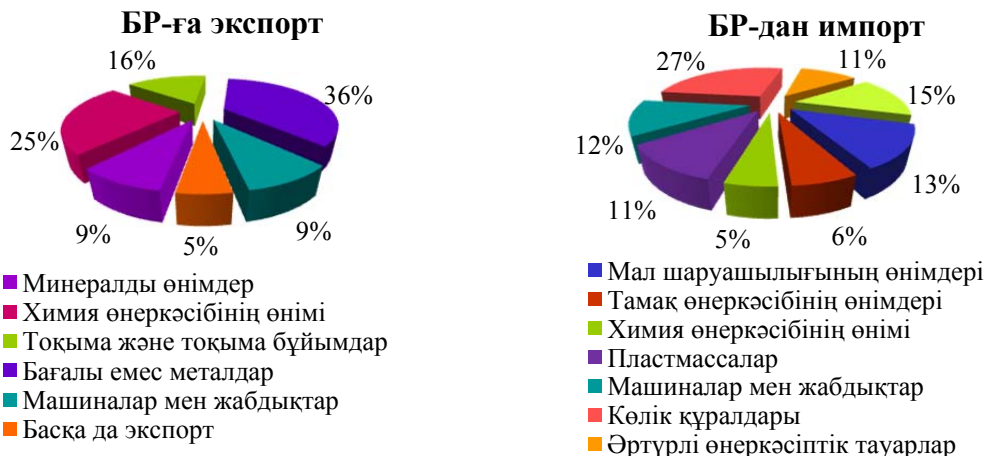
Оған қоса, қолданыстағы Ресей Федерациясының Үкіметі мен Қазақстан Республикасының Үкіметі арасындағы Қазақстан Республикасына мұнай және мұнай өнімдерін жеткізу саласындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық туралы келісім 2025 жылға дейін ұзартылды.

олардан жасалған бұйымдарға және химия өнеркәсібінің өнімдеріне тиісінше 6 және 4,1 млн. АҚШ доллары мөлшерінде тиесілі.

Беларусьтен тауарлардың әкелінуі негізінде көлік құралдарына (80,9 млн. АҚШ доллары), мал шаруашылығының өнімдеріне (39 млн. АҚШ доллары) тиесілі (5-сурет).

5-сурет

### Қазақстан мен Беларусьтің сыртқы саудасының тауарлық құрылымы



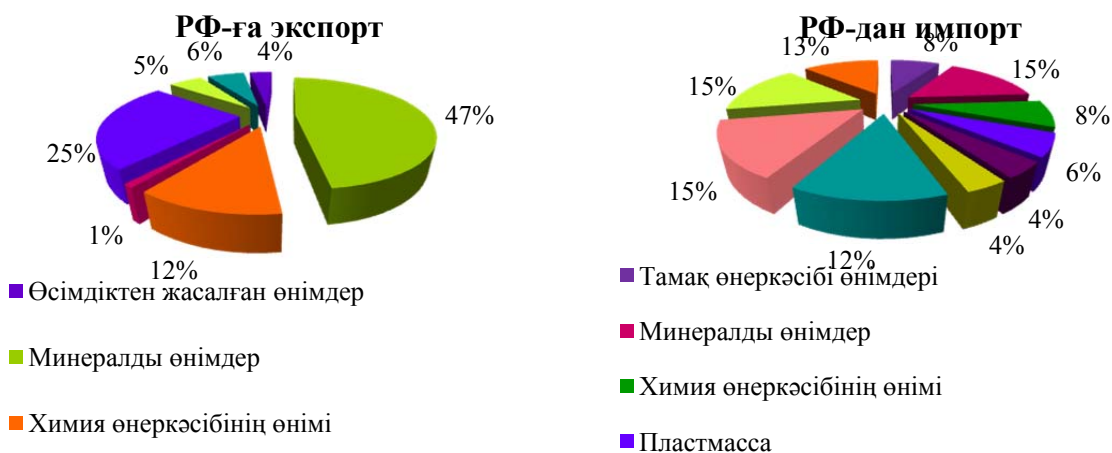
Дереккөзі: Статистика комитеті (ҚР ҰЭМ СК)

2014 жылдың бірінші жатысының қорытындысы бойынша Ресей Федерациясымен экспорттық операциялардың құрылымы тауарлық позициялардың құрылымы бойынша Беларусь Республикасымен сәйкес келеді. Экспорттық ағындардың ең үлкен көлемі барлық экспорттың жартысына жуығы минералдық өнімдер тобына (1,1 млрд. АҚШ доллары) тиесілі, одан кейін бағалы емес металдарға (0,6 млрд. АҚШ доллары) және химия өнеркәсібінің өнімдеріне 292,2 млн. АҚШ доллары).

Ресейден жасалатын импортта барлық импорттың 45%-ын алатын минералды өнімдер, машиналар мен жабдықтар және көлік құралдары тиісінше 0,9 млрд. АҚШ долларымен басымды тауар позициялары болап табылады. Бұдан әрі бағалы емес металдар мен олардан жасалған өнімдер (0,7 млрд. АҚШ доллары) және тамақ өнеркәсібінің өнімдері (0,5 млрд. АҚШ доллары) тұр (6-сурет).

6-сурет

### Қазақстан мен Ресейдің сыртқы саудасының тауар құрылымы

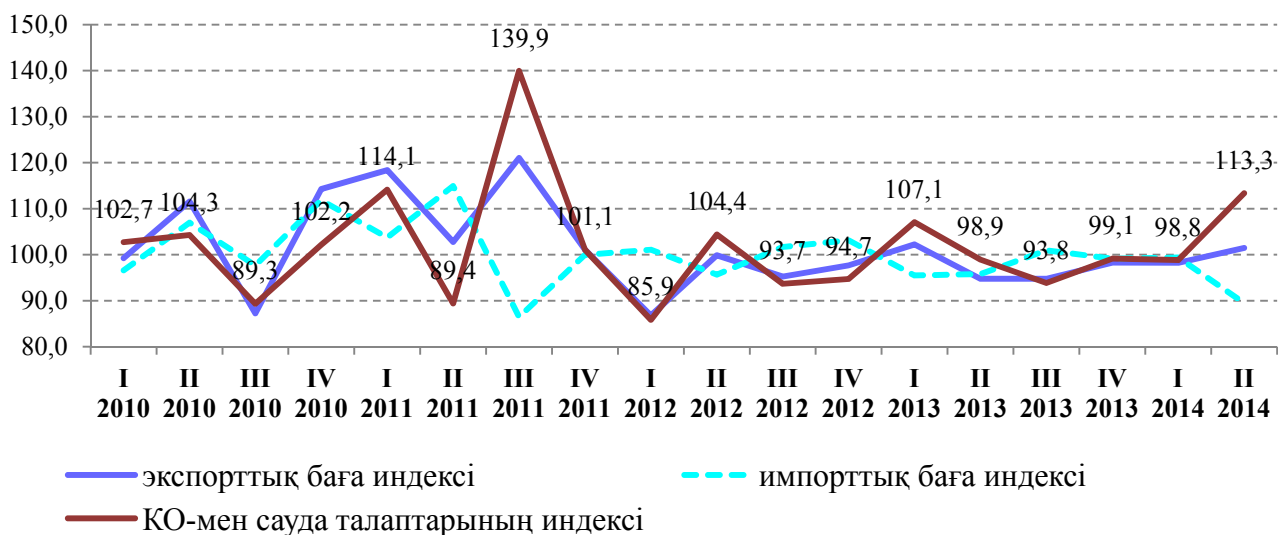


Дереккөзі: Статистика комитеті (ҚР ҰЭМ СК)

Орташа алғанда ағымдағы жылғы 2-тоқсанда кеден одағы елдеріне экспорттың келісімшартты бағалары 2014 жылғы 1-тоқсандағы деңгейден 1,5%-ға жоғары болды. Қазақстан одақ елдерінен импорттайтын өнімдердің бағалары елеулі түрде қысқаруымен (10,5%-ға) бірге экспорттың келісімшартты бағалары өзгеруінің импортың келісімшартты бағалары өзгеруіне қатынасы ретінде есептелетін кеден одағына қатысушы-елдермен жасалатын сауда талаптарының орташа алған индексі 2014 жылғы 2-тоқсанда 2014 жылғы 1-тоқсандағы көрсеткіштен (13,3%-ға) жоғары болды (7-сурет).

7-сурет

### Кеден одағы елдерімен жасалатын сауда талаптарының жүйелі индексі



Дереккөзі: Статистика комитеті (ҚР ҰЭМ СК), Мемлекеттік кіріс комитеті (ҚР Қаржыминінің МКК).

Осылайша, Кеден одағы елдерімен сыртқы сауданың көрсеткіштері ағымдағы жылғы бірінші жартыжылдықтың қорытындысы бойынша экспорттық сияқты импорттық ағымдардың төмендеу үрдісін көрсетуде. Бұл қысқару бір жағынан одақ мемлекеттері экономикасының жай-күйіне және бірқатар сыртқы саяси факторларға, қолданған экономикалық санкцияларға және т.б. негізделген. Сонымен қоса, мұнай өнімдері саласындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтың талаптарын айқындайтын бірқатар үкіметаралық келісімдерді қабылдау және олардың мерзімін ұзарту, қолданылып жүрген өзара жеткізілімнің схемалары мен тасымалдау тәртібі тауарлармен жасалатын сыртқы сауда статистикасын есепке алу мен қалыптастыру әдіснамасының ерекшеліктеріне қарай сыртқы сауда статистикасының көрсеткіштеріне де әсерін тигізеді, бұл сауда қатарының өзгерісін дұрыс көрсету үшін жан-жақты алдын ала талдауды қажет етеді.

## ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АҚША-КРЕДИТ САЯСАТЫНЫҢ ТРАНСМИССИЯЛЫҚ ТЕТІГІНІҢ ЭМПИРИКАЛЫҚ БАҒАЛАУЫ

*Скакова Д.М. – Монетарлық операциялар және активтерді басқару департаменті ақша-кредит операциялары және алтынвалюта активтері басқармасының бас маман-дилері.*

*Мақалада Қазақстандағы трансмиссиялық тетік арналарының VAR-модельді пайдалана отырып жұмыс істеуі қарастырылған. VAR-модельді бірегейлендіру Холецкий декомпозициясының көмегімен, сондай-ақ Қазақстан экономикасының ашықтығын есепке алу мақсатында құрылымдық шектеулер арқылы айқындалады. Пайыздық арна әсерінің шектеулі болғанымен, өндірісті шығару және инфляция үшін валюталық арна маңызды болып табылатындығын нәтижелер көрсетіп отыр.*

Әдебиетте ақша-кредит саясатының экономикаға шараларын берудің бірнеше арнасы бөліп көрсетіледі: пайыздық мөлшерлеме арнасы, кредиттік арна, айырбастау бағамы арнасы, активтер бағасы деңгейінің арнасы және т.б. Ақша-кредит саясатының трансмиссиялық тетігінің дәстүрлі сипаттамалары айырбастау бағамы икемді, капитал қозғалысының шоттары ашық, орталық банктері тәуелсіз, заңның үстемдігі басым, қор және банкаралық нарықтары жақсы дамыған, сондай-ақ мемлекеттік бағалы қағаздардың қосалқы нарықтары бар дамыған елдердің институционалдық мағынасын болжайды. Еліміздің экономикасының және қаржы жүйесінің құрылымдық ерекшеліктерін ескерсек, бұл арналардың барлығы бірдей Қазақстанда жұмыс істемейді. Бұл мақаланың мақсаты – трансмиссиялық тетіктің пайыздық және валюталық арналарының Қазақстан тұрғысынан маңызын зерттеу.

Пайыздық мөлшерлеме арнасы пайыздық мөлшерлемелердің ұзақмерзімді пайыздық мөлшерлемелерге уақытша құрылымы арқылы көрсетілетін қысқамерзімді пайыздық мөлшерлеменің өзгеруі арқылы жұмыс істейді. Өз кезегінде қарыз алулардың нақты құнының өзгеруі жиынтық сұранысқа әсер етеді. Валюталық арна монетарлық биліктері өтелмеген пайыздық паритет арқылы не орталық банктің валюталық нарыққа тікелей араласуы арқылы айырбастау бағамын басқару жолымен жиынтық сұранысқа әсер етуі мүмкін экономикасы ашық елдерде басым.

Пайыздық арнаның тиімділігі қаржы нарықтарының дамуына өсіп отырады. Банк секторының экономикадағы мөлшері, бәсекелестіктің банк секторындағы жоғары деңгейі, дамыған облигациялар нарықтары пайыздық арна рөлінің ұлғаюына ықпал етеді. Долларлану деңгейі жоғары елдерде болса, пайыздық мөлшерлемелер арнасының әсері жиынтық сұраныстың ішкі нарықтағы пайыздық мөлшерлемелердің өзгеруіне икемділігінің төмендеуіне байланысты әлсіреуде, алайда валюталық арнаның мәні өсе түсуде.

VAR-модельдерді құру құрылымдық модельдермен салыстырғанда өтпелі экономикасы бар елдер үшін экономиканың классикалық емес-жаңа классикалық сипатты болуына және сәйкестендірудің неғұрлым әлісіз жорамалдарын пайдалану мүмкіндігіне байланысты орынды болып табылады. Әдебиетте кеңінен пайдаланылатын рекурсивтік VAR-модельді қолданумен қатар, бұл жұмыста сондай-ақ Kim, Roubini (2000) моделіне сәйкес құрылымдық векторлық авторегрессия моделі пайдаланылады, бұл айырбастау бағамын орталық банктің әсер ету функциясына енгізу арқылы Қазақстанның ашық экономикасының аспектісін ескеруге мүмкіндік береді.

VAR-модель ақша массасының әсер етуін, қайта қаржыландыру және айырбастау бағамының ІЖӨ-ге ресми бағамын және бағалардың деңгейін зерттеу мақсатында 2000 жылғы қаңтар – 2014 жылғы қаңтар аралығындағы айлық деректер негізінде бағаланады.

Талдау VAR-модельдерді бағалаудағы ерекше нұсқаманың қателерін және өлшемдердің тұрақсыздығын азайту мақсатында бұрынғы тұрақтандыру кезеңінің деректеріне шоғырланады.

Айнымалылардың толық сипаты 1-кестеде келтірілген. Ай сайынғы деректеді пайдалану неғұрлым нақты нәтижелер алуға мүмкіндік береді, сонымен қатар нақты ІЖӨ үшін прокси-индикатор ретінде өнеркәсіптік өндірісті (IP) пайдалану қажеттілігін жүктейді. Барлық айнымалылар логарифмдермен көрсетілген және пайыздық мөлшерлемелері қоспағанда, маусымдық түрде түзетілген.

1-кесте

#### Айнымалылардың сипаты және көздері

Айнымалы	Сипаты	Көзі
IP	Нақты шығарылым үшін прокси-айнымалы	United Nations Economic Commission for Europe
CPI	Бағалардың деңгейі	Bloomberg
M	M3 ақша массасы	ҚРҰБ
I	ҚРҰБ қайта қаржыландыру мөлшерлемесі	ҚРҰБ
REER	Теңгенің нақты айырбастау бағамының индексі (34 елден тұратын топ)	ҚРҰБ
OilP	Brent мұнайының бағасы	Bloomberg
FFR	Федералдық қорлар бойынша мөлшерлеме	Federal Reserve Bank of St Louis

Дики-Фуллер (ADF) кеңейтілген тесті айнымалылардың көпшілігінің нөлдік тәртіппен ықпалдасқан ақша массасын және Қазақстанның пайыздық мөлшерлемесін қоспағанда, бірінші тәртіппен ықпалдасқанын көрсетеді. Осындай жағдайда стандартты рәсім не VAR-модельді айырмалармен не егер айнымалылар коинтеграцияланса, қателер корреляциясының векторлық моделін (VECM) бағалаудан тұрады. Қаралып отырған уақыт қатарлары үшін коинтеграцияға арналған Йохансен тесті коинтеграциялық қатынастарды болуын көрсетеді: барлық бес айнымалы тестіленген кезде үш немесе одан көп. Коинтеграцияланған VECM-модель әдебиетте макроэкономикалық көрсеткіштер серпінінде ұзақмерзімді байланысты алу үшін жиі пайдаланылған кезде трансмиссиялық механизмді талдау қысқамерзімді болып табылады, бұл VAR-модельді пайдалануды болжайды. VAR-модельді деңгейлерімен бағалау Sims және басқаларының (1990) дәлелдері негізінде осы жағдайда орынды, бұл коинтеграцияланған айнымалылардың жеткілікті санының болуы шартымен VAR-моделін неғұрлым төмен квадраттар әдісімен бағалау коинтеграциялық қатынастарды тиімді бағалауға болатынын көрсетеді. VAR-модель лагінің ұзындығы Шварцтың ақпараттық критерий бойынша таңдалған (2 лаг). Қалдықтармен автокорреляция үшін Лагранж көбейткіштерінің тестісі сериялық корреляцияның болмауын көрсетеді.

2-кесте

#### Дики-Фуллер кеңейтілген тестінің нәтижелері

Ауыспалы	ADF тест деңгейлерінде	ADF тест бірінші айырмасында
IP	-2.518668 (2)	-15.56269 (1)
CPI	-0.646993 (1)	-5.516191 (1)
M	-3.361206 (2)	-

I	-4.431213 (2)	-
REER	-1.757922 (1)	-10.05425 (1)

Сандар үшін	1%- шекті мәні	5% - шекті мәні	10%- шекті мәні
(1)	-3.469691	-2.878723	-2.57601
(2)	-3.469451	-2.878618	-2.575954

VAR-моделінің талдамасы Қазақстан экономикасы үшін мынадай құрылымдық модельді болжайды:

$$D(L)Y_t = C(L)X_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

мұнда  $Y_t$  – эндогендік ауыспалы мәндердің векторы,  $X_t$  – экзогендік ауыспалы мәндердің векторы,  $\varepsilon_t$  –  $\text{var}(\varepsilon_t) = \Lambda$ .  $D(L)$  және  $C(L)$  ковариациясының диагональдық матрицасы бар құрылымдық күйзелістер векторы полиномиальдық лагтың матрицалары болып табылады.

Эндогендік ауыспалы мәндердің векторы өнеркәсіптік өндірістен (IP), тұтыну бағаларының индексінен (CPI), МЗ ақша массасынан (M), қайта қаржыландыру мөлшерлемесінен (I) және нақты тиімді айырбастау бағамынан (REER) тұрады:

$$Y_t' = [IP_t \text{ CPI}_t \text{ M}_t \text{ I}_t \text{ REER}_t] \quad (2)$$

Экзогендік ауыспалы мәндердің векторы энергия тасымалдау бағаларының өзгерістерін және доллар өтімділігі ұсыныстарының өзгерістерін көрсету үшін мұнайдың бағасын (OilP) және АҚШ-тағы федералдық қорлардың мөлшерлемесін (FFR) қамтиды.

$$X_t' = [\text{OilP}_t \text{ FFR}_t] \quad (3)$$

VAR – жеңілдетілген нысан моделінің мынадай ерекше нұсқамасы бар:

$$Y_t = A(L)Y_{t-1} + B(L)X_t + u_t \quad (4)$$

мұнда  $\text{var}(u_t) = \Sigma$ .  $A(L)$  және  $B(L)$  полиномиальдық лагтың матрицалары болып табылады.

Жеңілдетілген нысанның құрылымдық моделі мен VAR-моделінің арасындағы байланыс мынадай тәсілмен белгіленген:

$$A(L) = -D_0^{-1}D_1(L) \quad (5)$$

$$B(L) = D_0^{-1}C(L) \quad (6)$$

мұнда  $D_0$  бір мезгілдегі коэффициенттердің матрицасы болып табылады және  $D_1(L)$   $D(L)$ -дегі бір мезгілдегі коэффициенттерсіз матрица болып табылады.

Құрылымдық теңдеулердің күйзелістері мен жеңілдетілген нысанның теңдеулері мына тәсілмен бір-бірімен байланысты:

$$u_t = D_0^{-1}\varepsilon_t \quad (7)$$

$$\Sigma = D_0^{-1}\Lambda D_0^{-1} \quad (8)$$

Теңдеудің сол бөлігі (8) бағалау үшін  $n \times (n+1)/2$  параметрлерін, ал оң бөлігі -  $n \times (n+1)$  параметрлерін құрайтындықтан, сәйкестендіру мақсатында  $n \times (n+1)/2$  шектеулерін қосымша белгілеу қажет. Шартты түрде  $D_0$  диагональдық элементтері бірлікке нормаланады, бұл тағы да  $n \times (n-1)/2$  шектеулерін талап етеді.

Ақша-кредит саясатының трансмиссиялық тетігін зерттеуде сәйкестендірудің ең көп қолданылатын схемаларының бірі рекурсивтік сәйкестендіру болып табылады, мұнда күйзелістер теңдеуде (2) көрсетілгендей, ауыспалы мәндерді реттей отырып, Холецкийді ыдырату арқылы айқындалады, бұл  $D_0$  матрицасына мынадай шектеулерді көздейді:



$$\begin{bmatrix} \varepsilon_t^{ip} \\ \varepsilon_t^{cpi} \\ \varepsilon_t^m \\ \varepsilon_t^i \\ \varepsilon_t^{reer} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ d_{21} & 1 & 0 & 0 & 0 \\ d_{31} & d_{32} & 1 & 0 & 0 \\ d_{41} & d_{42} & d_{43} & 1 & 0 \\ d_{51} & d_{52} & d_{53} & d_{54} & 1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} u_t^{ip} \\ u_t^{cpi} \\ u_t^m \\ u_t^i \\ u_t^{reer} \end{bmatrix} \quad (9)$$

Холецкийді сәйкестендіру айырбастау бағамы барлық басқа ауыспалы мәндердегі күйзелістерге тез арада әсер ететінін, пайыздық мөлшерлеме айырбастау бағамын және одан басқаларын қоспағанда, барлық күйзелістерге де тез арада әсер ететінін болжайды. Атап айтқанда, пайыздық мөлшерлемелердегі өзгерістер ретінде ұсынылған ақша-кредит саясатының күйзелістері өндіріс шығарылымына, тұтыну бағаларына және лагы бар ақша массасына әсер ететініне жол беріледі.

Орталық банк айырбастау бағамының күйзелістеріне дереу жауап қатпайды деген болжам айырбастау бағамы ақша-кредит саясатын айқындауда маңызды рөл атқаратын Қазақстан сияқты шағын ашық экономикалар үшін шындыққа жанаспайды. Рекурсивтік сәйкестендірумен VAR-моделінің осы сипаттамасы SVAR-моделін қолдануға апарды, онда шектеулер Kim, Roubini (2000) ұсынған экономикалық теорияға қарай қойылады:

$$\begin{bmatrix} \varepsilon_t^{ip} \\ \varepsilon_t^{cpi} \\ \varepsilon_t^m \\ \varepsilon_t^i \\ \varepsilon_t^{reer} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ d_{21} & 1 & 0 & 0 & 0 \\ d_{31} & d_{32} & 1 & d_{34} & 0 \\ 0 & 0 & d_{43} & 1 & d_{45} \\ d_{51} & d_{52} & d_{53} & d_{54} & 1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} u_t^{ip} \\ u_t^{cpi} \\ u_t^m \\ u_t^i \\ u_t^{reer} \end{bmatrix} \quad (10)$$

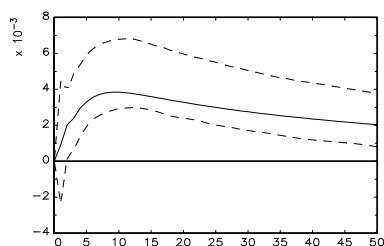
Құрылымдық сәйкестендіруге сәйкес ақша массасы өндірістік шығарылымның, бағалар деңгейінің және пайыздық мөлшерлемелердің ауытқуларына дереу жауап қатады деп болжанады, бұл ақшаға деген сұранысты теңдестіруді білдіреді. Сонымен бірге, пайыздық мөлшерлеме ақша массасы мен айырбастау бағамына емес, ал жиынтық сұраныстың және бағалар деңгейінің күйзелістеріне ғана бірден жауап қатады, бұны орталық банкінің жауап қату функциясы ретінде түсіндіруге болады. Осы тұжырымға өндіріс шығарылымы және бағалар индексі бойынша деректерге шектеулі дереу қол жеткізу негіз болуы мүмкін.

Өндіріс шығарылымының және бағалардың рекурсивтік және құрылымдық VAR-модельдерін бағалаудан алынған кейбір айнымалы шамалардың бір стандарттың ауытқуына 95-пайыздық сенімгерлік аралықпен жауап қатуы тиісінше 1 және 2-графиктерде көрсетілген. Сенімгерлік аралықтар Hall-де (1992) сипатталғандай 1000 репликациямен бутстрэппинг әдісімен алынды

1-график

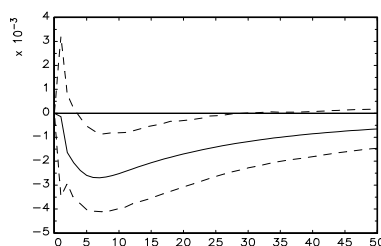
### Рекурсивтік VAR-моделінен күйзелістерге жауап қату функциялары

M күйзелістеріне IP жауап қатулары



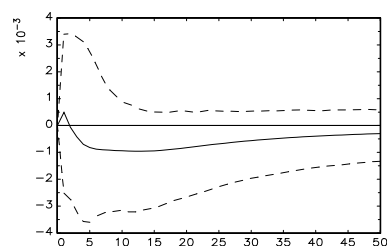
M күйзелістеріне CPI жауап қатулары

I күйзелістеріне IP жауап қатулары

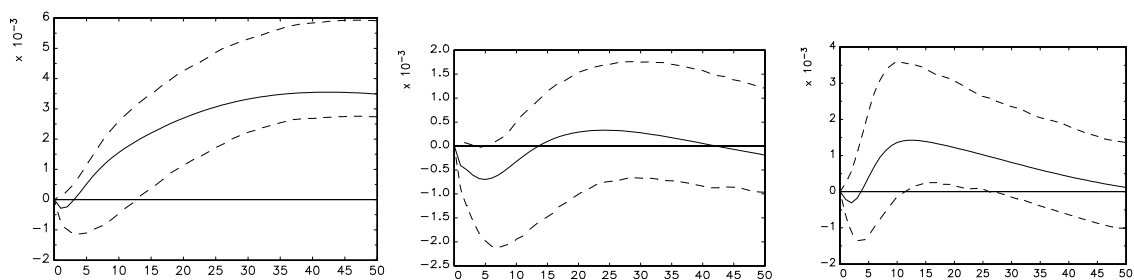


I күйзелістеріне CPI жауап қатулары

REER күйзелістеріне IP жауап қатулары



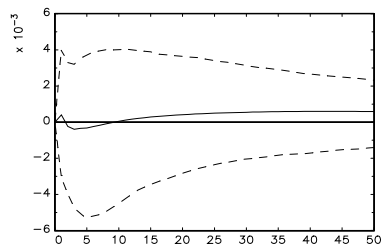
REER күйзелістеріне CPI жауап қатулары



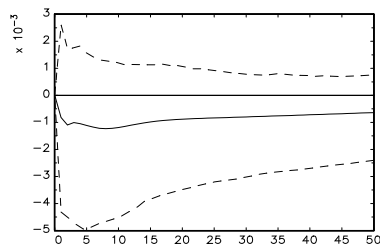
2-график

### Құрылымдық VAR-моделінен күйзелістерге жауап қату функциялары

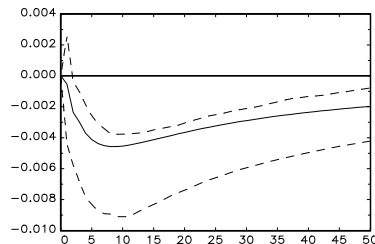
М күйзелістеріне ІР жауап қатулары



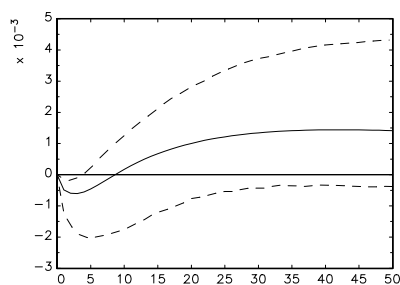
І күйзелістеріне ІР жауап қатулары



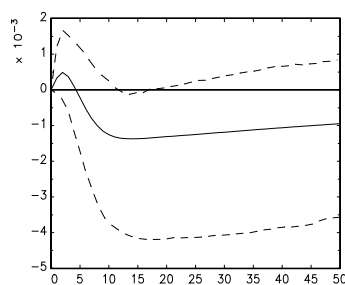
REER күйзелістеріне ІР жауап қатулары



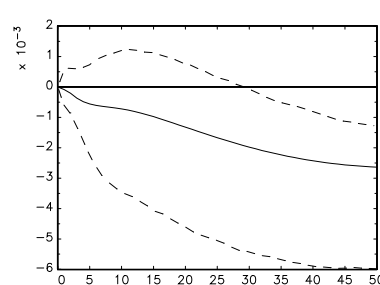
М күйзелістеріне CPI жауап қатулары



І күйзелістеріне CPI жауап қатулары



REER күйзелістеріне CPI жауап қатулары



Рекурсивтік VAR-моделінің нәтижелері ақша массасының күтпеген өсуі өндіріс шығарылымының оң және тұрақты өсуімен және бір жылдан кейін ең жоғары шегіне жетумен қоса жүретінін көрсетеді. Алайда, SVAR-моделінен алынған деректер ақша массасының күйзелісі экономикаға ешқандай нақты әсер етпейді дейді, өйткені әсері статистика тұрғысынан шамалы. Ақшаның бейтараптылығына қатысты осындай қорытындыға ТМД елдері үшін жасалды, мысалы Старр (2005) және Исакова (2008). Осы нәтиже ақша агрегаттарын пайдалану жалпы алғанда монеталандыру деңгейінің төмен болуы және долларландырудың жоғары деңгейіне байланысты Қазақстандағы және ТМД елдеріндегі ақша-кредит саясатының тиімді құралы болып табылмайды деген ұстанымға (Ohnsorge, Oomes (2004) сәйкес келеді.

Рекурсивтік VAR-моделі кезінде пайыздық мөлшерлемесінің күйзелісі статистикалық мәні 5 айдан кейін болатын және бір жарым жылдан кейін жойылатын өндірістің уақытша төмендеуіне апарады. Екінші жағынан, SVAR-модель өндірістің созылмалы, бірақ статистикалық тұрғыдан мәні жоқ жауап қатуын көрсетеді. Құрылымдық сәйкестендірудегі импульсқа жауап қату функциясы орталық банк ақша-кредит саясатын анықтаған кезде айырбастау бағамының қозғалысын ескеретін кезде жиынтық сұранысқа пайыздық арнаның ықпалы тиімді емес болып табылатынын көрсетті. Бұл нәтижеге орталық банктің көздейтін мақсаттарының көптігін ескере отырып, Kydland, Prescott (1997) сенімгерлік аргументі шеңберінде талдау беруге болады.

Бағамның жиынтық сұранысқа нақты нығаю әсеріне қатысты айтар болсақ, әсердің тек құрылымдық біріздендіру кезінде ғана статистикалық тұрғыдан маңызды болуына

қарамастан екі ерекше нұсқаманың нәтижелері де күтулерге сәйкес келді. Шикізат бағасының ұлғаюымен ықтимал байланысты нақты нығаю 10 – 12 ай аралығындағы шарықтау шегімен өндірістің құлдырауына әкеп соқтырады. Кейіннен әсері азая бастайды, бұл экспорт құнының ұлғаюы нақты нығаюдың теріс әсерін ішінара өтейтінін көрсетеді. Бұл деректер әлсіз қаржылық делдалдықпен және облигациялардың дамымаған нарықтарымен сипатталатын елдерде валюталық бағамның арнасы маңызды рөл атқарады деген пікірді растайды (Bhattacharya (2011)).

Ақша массасының бағалардың деңгейіне әсерін талдау екі ерекше нұсқамалар кезіндегі бағаның солғын өсуін көрсетеді, алайда Холецкий сәйкестендіруі кезінде әсердің өзі ыдырату белгілерінсіз-ақ барынша орнықты болады. Рекурсивтік және құрылымдық сәйкестендіру кезіндегі пайыздық мөлшерлеменің және нақты бағамның күйзелістеріне бағалар деңгейінің ықпалы едәуір ерекшеленеді. Холецкий сәйкестендіруінің нәтижелері «баға жұмбағын» («price puzzle») көрсетіп отыр: пайыздық мөлшерлемелердің бастапқы күйзелісінің 15 айынан кейінгі, инфляция серпініне қатысты негізгі пайыздық мөлшерлеменің циклға қарсы бейімделгіш өзгерістерін ықтимал көрсететін, статистикалық тұрғыдан маңызды емес болса да, бағалар деңгейінің ұлғаюы. Сонымен бірге SVAR-моделінің ерекше нұсқамасы бағалар деңгейінің күтілетін төмендеуін көрсетеді.

Бағалардың бағамның нақты нығаюына әсеріне қатысты рекурсивтік VAR-моделінің деректері де теорияға сәйкес келмейді. Алайда SVAR-модель бір жарым жылдан кейін статистикалық тұрғыдан маңызды болып табылатын бағалардың солғын және ұзақ төмендеуін көрсетеді, бұл өтпелі экономикасы бар елдерге арналған зерттеулердің тұжырымдарына сәйкес келеді, мысалы, Soto, Selaive (2003) және Coricelli және т.б. (2006).

*Осылайша, нәтижелер дамушы экономикасы бар елдерде валюталық арнаның маңыздылығы туралы болжамды растайды: Қазақстандағы өндірісті шығару және бағалардың деңгейі айырбастау бағамының күйзелістеріне әсер етеді. Бұл сауда ашықтығының жоғары деңгейіне және экономикадағы долларландырудың айтарлықтай деңгейіне негізделген. Пайыздық мөлшерлеменің арнасы іс жүзінде қаржы нарықтарының төмен даму деңгейін көрсете отырып, экономикалық қызметке немесе инфляцияға әсер етпейді. Сонымен бірге дамушы елдер тұрғысында ашық экономиканы талдаудың маңыздылығын ерекше атап көрсетеді, ол VAR-моделінің құрылымдық сәйкестендіру Холецкий әдісімен сәйкестендіруге қарағанда барынша шындыққа сай нәтижелер беретінін ескере отырып, еркін қозғалыс ('fear of floating') алдындағы үреймен келісіледі. Инфляциялық таргеттеу режиміне көшу трансмиссиялық тетіктін проценттік арнасының тиімді қызмет етуін шамалайды, сонымен байланысты осы процесс Қазақстанда ұзақ уақыт алады. Сонымен бірге, валюталық арна экономиканың құрылымының ерекшеліктері нәтижесінде маңызды рөл атқаруды жалғастырады.*

#### **Қолданылған әдебиет тізімі:**

4. Bhattacharya, R., I. Patnaik, A. Shah. 2011. "Monetary Policy Transmission in an Emerging Market Setting." IMF Working Paper 11/5;
5. Coricelli, F., B. Égert, R. MacDonald. 2006. "Monetary Transmission in Central and Eastern Europe: Gliding on a Wind of Change." Focus on European Economic Integration 1/06. Vienna: Oesterreichische Nationalbank;
6. Hall, P. 1992. "On Bootstrap Confidence Intervals in Nonparametric Regression." *Annals of Statistics* 20(2), 695–711;

7. Isakova, A. 2008. "Monetary Policy Efficiency in the Economies of Central Asia." *Czech Journal of Economics and Finance* 58(11): 525–553;
8. Kim, S., N. Roubini. 2000. "Exchange Rate Anomalies in the Industrial Countries: A Solution with a Structural VAR Approach." *Journal of Monetary Economics* 45(3): 561-586;
9. Kydland, F., E. Prescott. 1977. "Rules Rather than Discretion: The Inconsistency of Optimal Plans." *Journal of Political Economy* 85(3): 473-490;
10. Ohnsorge, F., N. Oomes. 2004. "The case of the missing inflation: De-dollarization in Russia." Paper presented at the Kiel/UNU-CRIS/UACES meeting on Monetary Policy in the Core CIS, Bruges, Belgium;
11. Sims, C., J. Stock, M. Watson. 1990. "Inference in Linear Time Series Models with Some Unit Roots." *Econometrica* 58(1):113-144;
12. Soto, C., J. Selaive. 2003. "Openness and Imperfect Pass-Through: Implications for the Monetary Policy." Central Bank of Chile Working Papers 216;
13. Starr, M.A. 2005. "Does Money Matter in the CIS? Effects of Monetary Policy on Output and Prices." *Journal of Comparative Economics* 33(3):441–61.

## ДЕВАЛЬВАЦИЯЛЫҚ КҮТУЛЕРДІҢ ДЕПОЗИТТЕР НАРЫҒЫНА ЫҚПАЛЫ

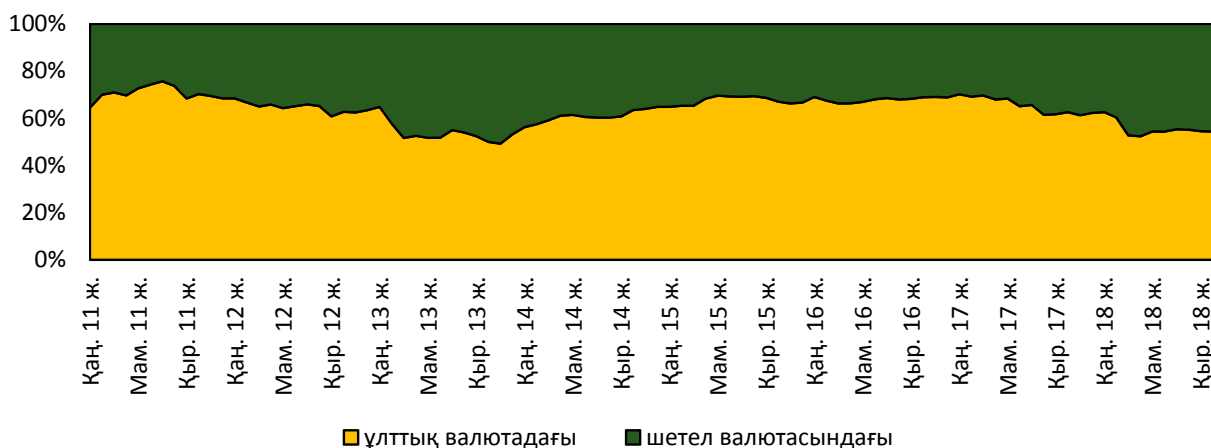
Абдухали Э.Р. – Зерттеулер және стратегиялық талдау департаменті Стратегия және талдау басқармасының жетекші маман-талдаушысы

Қазақстанның депозит нарығы өзінің қысқа кезеңдегі қызметінде қарқынды шарықтау мен құлдырауын да және тұрақты болуын да көрсеткен елдің қаржы жүйесінің маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Валюта бағамының жалғаспалы әлсіреуі мен халықтың девальвациялық күтулерінің күшеюі болған әлемдік экономикадағы макроэкономикалық тұрақсыздық құбылыстарының салдары депозиттер нарығындағы үрдістердің қалыптасуына елеулі ықпалын тигізді.

Осы мақалада әлемдік экономикадағы дағдарыс құбылыстарының Қазақстанның валюта нарығына әсері және соның салдарынан халықтың салымдар валютасы бойынша қалауының қалыптасуына, сондай-ақ депозиттер нарығының ағымдағы негізгі проблемалары мен перспективаларына әсері сипатталады.

Қазақстандағы депозит базасы банктерді қорландырудың негізгі көзі ретінде қызмет атқарады. 2014 жылы Қазақстан банктеріндегі депозиттердің өсуі жалғасты, бұл халықтың және кәсіпорындардың банк жүйесіне деген сенімін сақтау көрсеткіштерінің бірі болып табылады.

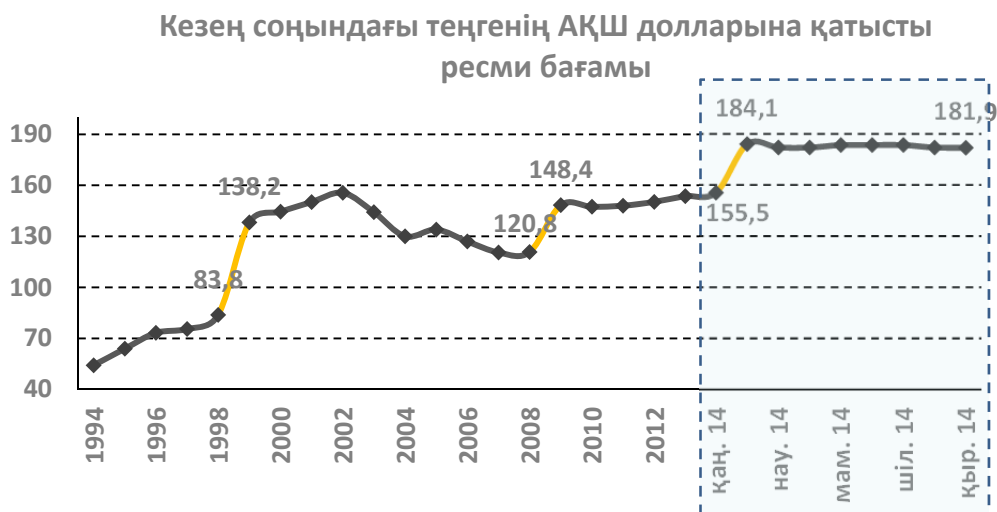
### Валюталар бойынша депозиттер көлемдерінің динамикасы



Депозиттер көлемі 2014 жылдың басынан бері 19,9%-ға ұлғая отырып, 2014 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша 12,1 трлн. теңге болды. Бұл ретте заңды тұлғалар салымдарының үлесі бір айда 64,1%-ға дейін өсті, олардың құрамындағы теңгедегі салымдар үлесі қыркүйекте 59,7%-ға дейін аздап төмендеді. Жеке тұлғалар депозиттерінің үлесі 35,9%-ға дейін төмендеді, бұл ретте жеке тұлғалар депозиттерінің құрамындағы теңгемен салымдар үлесі қыркүйекте 2014 жылғы тамыздағы ұқсас көрсеткішке қатысты 45,0%-ға дейін өсті.

Депозиттер нарығындағы көрсеткіштер динамикасының қалыптасуына халықтың девальвациялық күтулерінің өсуі тарихи тұрғыда маңызды ықпал етті. Халықтың салымдар валютасы бойынша қалауы әдеттегідей көбінесе ұлттық валюта бағамы өзгеруінің ықпал етуімен қалыптасады, өйткені валюта бағамы халықтың салымдар валютасы бойынша шешімдер қабылдауы үшін маңызды бағдарлардың бірі ретінде рөл атқарады. Өз кезегінде, валюта бағамының қалыптасуына бірқатар факторлар ықпал етеді, олардың бірі әлемдік экономиканың ахуалы болып табылады. Көбінесе дағдарыс құбылыстарының салдарынан туындайтын геосаяси тұрақсыздық ұлттық валютаның бағамына елеулі түрде ықпал етеді, нәтижесінде ол халықтың девальвациялық

күтулерінің өсуіне және шетел валютасындағы депозиттер көлемінің ұлғаюына әсерін тигізеді. Дағдарыс құбылыстарының салдарын және депозиттер нарығы қалыптасуының әр түрлі кезеңдеріндегі теңге бағамының өзгерістерін қарау осы оқиғалардың депозиттер нарығындағы көрсеткіштердің өзгерістеріне ықпалын салыстыруға мүмкіндік береді.



### Азиядағы қаржы дағдарысының салдары (1999 жыл)

Азиядағы қаржы дағдарысы (1997-1998 жж.) мұнайға әлемдік бағаның құлдырауымен және 1998 жылғы Ресей дефолтымен жиынтығында Қазақстанды қоса алғанда, бірқатар елдердің валюталық бағамдарына елеулі ықпал етті. Әлемдік экономиканың тұрақсыздық жағдайлары және Қазақстанның сауда бойынша негізгі серіктес елдеріндегі девальвация 1999 жылғы 4 сәуірде теңгенің айырбас бағамының еркін ауытқуына көшу туралы шешімнің қабылдануына негіз болды.

Осы шара, бірінші кезекте, қазақстандық экспорт көлемін қолдауға және ұлғайтуға, сондай-ақ ұлттық валютаның бағамын бұрынғы деңгейде ұстап тұрудың қымбат үдерісін тоқтатуға мүмкіндік беруге тиіс болған еді.

Теңге бағамын түзету нәтижесінде сәуірдің соңына қарай бір доллар үшін баға 88 теңгеден 114,8 теңгеге дейін өсті де, 1999 жылғы тамызға қарай айырбас бағамы түзелді және бір доллар үшін 130-135 теңге деңгейінде болды.

Жүргізілген бағамды түзетуге дейін шетел валютасындағы салымдар үлесі бір жыл ішінде 1998 жылғы наурыздағы 29,1%-дан 1999 жылғы наурыздағы 42,1%-ға дейін өсті, ал теңгемен депозиттер үлесі кезеңдегі 70,9%-дан 57,9%-ға дейін төмендеді. Бұл ретте осы кезеңдегі заңды тұлғалар көлеміндегі теңгемен салымдар үлесі 70,0%-дан 55,5%-ға дейін төмендеді, жеке тұлғалар депозиттерінің көлеміндегі үлесі – 72,5%-дан 61,4%-ға дейін қысқарды.

Девальвацияға дейін ұлттық валютадағы депозиттер көлемінің осындай төмендеуі халықтың девальвациялық күтулерінің күшеюі және соның салдарынан теңгемен салымдар бөлігінің шетел валютасындағы депозиттерге ауысуы жөнінде куәландырады. Бастапқыдағы валюта бағамын түзетуді жариялағаннан кейінгі халықтың «есеңгіреп қалу» ахуалы халықтың салымдарды лезде шетел валютасына айырбастауға ұмтылысынан болды. Нәтижесінде сәуірде жеке тұлғалардың салымдары көлеміндегі теңгемен депозиттер үлесі бір айда 61,4%-дан 55,3%-ға дейін қысқарды (шетел валютасымен – 38,6%-дан 44,7%-ға дейін өсті), ал заңды тұлғалардың салымдары көлеміндегі теңгемен депозиттер үлесі – 55,5%-дан 49,5%-ға дейін қысқарды (шетел валютасымен – 44,5%-дан 50,5%-ға дейін ұлғайды).

Алайда бір жыл ішінде депозиттер нарығындағы жағдай біршама тұрақтанды және 1999 жылғы тамызда теңгедегі депозиттер көлемі сенімді түрде өсті, бұл ретте шетел

валютасындағы салымдар төмендеуді және әлсіз өсуді көрсетті. Осылайша, 1999 жылғы тамызда заңды тұлғалардың ұлттық валютадағы депозиттері 21,3%-ға өсіп, шетел валютасындағы депозиттері – 2,3%-ға төмендеді. Жеке тұлғалардың теңгедегі депозиттері 6,3%-ға ұлғайды, шетел валютасындағы депозиттері – 0,9%-ға аздап өскенін көрсетті. Нәтижесінде депозиттердің жалпы көлеміндегі теңгемен депозиттер үлесі 1999 жылғы сәуірдегі 51,8%-дан 1999 жылғы тамыздағы 52,6%-ға дейін өсті.

### **Әлемдік қаржы дағдарысының салдары (2009 жыл)**

Әлемдік экономиканың барлық дерлік салаларында жағымсыз динамикаға себепші болған 2007-2008 жж. әлемдік қаржы дағдарысы валюта бағамын қоса алғанда, Қазақстандағы макроэкономикалық көрсеткіштерге де жағымсыз әсерін тигізді. Теңгенің бағамына қысым күшеюінің ықпалымен 2009 жылғы 4 ақпанда теңге бағамына түзету жүргізу туралы шешім қабылданған болатын. Нәтижесінде, айырбастау пункттеріндегі доллар құны 128 теңгеден 170 теңгеге дейін өсті және кейіннен ұлттық валютаның долларға қатысты айырбас бағамы 150 теңге деңгейінде қалыптасты.

2008 жылғы шілдеден бастап 2009 жылғы қаңтарға дейінгі аралықта Brent маркалы мұнайға орташа айлық бағаның 3 есе төмендеуі де теңге бағамына түзету жүргізу факторларының бірі болды, бұл 60%-дан астамы мұнай мен газ конденсатының экспортына келетін ел экспортының көрсеткіштеріне елеулі түрде әсерін тигізуі мүмкін еді. Сонымен қатар Қазақстанның сауда бойынша серіктес елдеріндегі валюталар девальвациясы (2008 жылғы қаңтар - 2009 жылғы қаңтар аралығында Ресейде девальвация 44%, Беларусьте - 28%, Украинада - 53%, Еуроаймақта - 13% болды) және соның салдарынан қазақстандық тауар өндірушілердің сыртқы нарықтағы ахуалының нашарлауы бағамды түзетуге негіз болды. Осылайша, ұлттық валютаның айырбас бағамына түзету жүргізу туралы шешім нарықта қалыптасқан жағдайды жақсарту жөніндегі басқа белгілі шаралардың тиімсіз болып танылуына байланысты және елдің алтынвалюта резервтерін сақтау мақсатында, сондай-ақ елдің төлем балансының ағымдағы шотының әлеуетті тапшылығын қысқарту мақсатында қабылданған болатын.

Теңге бағамына түзету жүргізуге дейін 2009 жылғы қаңтарда ұлттық валютадағы депозиттер үлесі 2008 жылғы қаңтардағы 65,8%-бен салыстырғанда 57,7%-ға дейін төмендеді, валюталық салымдар үлесі кезеңде 2009 жылғы қаңтардағы 34,2%-дан 42,3%-ға дейін өсті. Бұл ретте қарастырылып отырған кезеңде заңды тұлғалар депозиттерінің көлемінде теңгедегі салымдар үлесі 68,2%-дан 61,9%-ға дейін төмендеді, жеке тұлғалар депозиттерінің көлемінде – 61,6%-дан 47,0%-ға дейін азайды.

Ұлттық валютадағы депозиттер көлемінің осы төмендеуі ең бастысы жақындап келе жатқан бағамды түзету жөнінде хабар тарауымен негізделген болатын. Бұл, өз кезегінде халықтың девальвациялық күтулерінің күшеюіне және соның салдарынан ұлттық валютадағы депозиттердің жағымсыз динамикасына әсерін тигізді. Нәтижесінде ақпанда жеке тұлғалардың салымдары көлеміндегі теңгемен депозиттер үлесі бір айда 47,0%-дан 38,1%-ға дейін қысқарды (шетел валютасымен – 53,0%-дан 61,9%-ға дейін өсті), ал заңды тұлғалардың салымдары көлеміндегі теңгемен депозиттер үлесі – 61,9%-дан 56,7%-ға дейін қысқарды (шетел валютасымен – 38,1%-дан 43,3%-ға дейін ұлғайды).

2009 жылғы ақпанда жүргізілген теңгенің айырбас бағамын түзетуден кейінгі алғашқы айларда валюталар бойынша депозиттер көлемінің өзгеруі «шок» сипатты болды, алайда жарты жылдықтың соңына дейін жағдай біршама тұрақтанды. Осылайша, 2009 жылғы маусымда жеке тұлғалардың теңгедегі депозиттері 8,2%-ға өсіп, шетел валютасындағы депозиттері – 1,0%-ға төмендеді. Бұл ретте заңды тұлғалардың теңгедегі салымдары 8,2%-ға өсті, ал шетел валютасындағы салымдары – 4,2%-ға төмендегенін көрсетті. Нәтижесінде депозиттердің жалпы көлеміндегі теңгемен салымдар үлесі 2009 жылғы ақпандағы 51,8%-бен салыстырғанда 2009 жылғы маусымдағы 54,6%-ға дейін өсті.

Теңгемен депозиттердің тартымдылығын сақтау мақсатында 2009 жылғы 16 ақпаннан бастап шетел валютасындағы жаңадан тартылатын депозиттер бойынша ұсынылатын ең жоғарғы мөлшерлемелер 10%-дан 8%-ға дейін төмендетілді, бұл ретте теңгедегі депозиттер бойынша мөлшерлемелер бұрынғы деңгейде сақталды (13,5%), бұл ұзақмерзімді перспективада валюталық салымдар үлесінің одан әрі төмендеуіне оң әсерін тигізді.

#### **Сауда бойынша серіктес елдердегі валюталар девальвациясы (2014 жыл)**

АҚШ-та санды жұмсарту бағдарламаларының қысқаруына байланысты 2013 жылы байқалған және 2014 жылы жалғасын тапқан әлемдік қаржы және тауар нарықтарындағы құбылмалылықтың күшеюіне капиталдың елден шығуы мен дамушы елдердегі валюталарға қысым негіз болды. Нәтижесінде 2013 жылы АҚШ долларына және 2014 жылы жалғасқан әлсіреуге қатысты Ресей рублі бағамының 7,1%-ға әлсіреді. Әлемдік нарықтарда қалыптасқан жағдайдың және отандық өндірістің бәсекеге қабілеттілігінің төмендеуі әсерінен Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі 2014 жылғы 11 ақпанда теңгенің айырбас бағамын бұрынғы деңгейде ұстап тұрудан бас тарту, сондай-ақ валюталық интервенциялар көлемін қысқарту және ұлттық валютаның айырбас бағамының қалыптасу процесіне араласуды шектеу жөнінде шешім қабылдады. Бұл ретте 1 АҚШ долларының құны 155 теңгеден 184 теңгеге дейін өсті. Бұл шешім ең бастысы ұлттық валютаның айырбас бағамының бәсекеге қабілеттілігін жақсартуға, ел экономикасының сыртқы сауда балансын қалпына келтіруге, сондай-ақ отандық тауар өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін сақтауға бағытталған еді.

Бағамды түзету жүргізгенге дейін шетел валютасындағы салымдар үлесі бір жылда 2013 жылғы қаңтардағы 30,8%-дан 2014 жылғы қаңтардағы 39,6%-ға дейін өсті, ал теңгемен депозиттер үлесі кезеңде 69,2%-дан 60,4%-ға дейін төмендеді. Бұл ретте заңды тұлғалардың салымдары көлеміндегі теңгемен салымдар үлесі осы кезеңде 74,0%-дан 63,7%-ға дейін төмендеді, жеке тұлғалардың депозиттері көлемінде – 61,2%-дан 54,8%-ға дейін қысқарды.

Ұлттық валютадағы депозиттер көлемінің осы төмендеуіне ең бастысы халықтың девальвациялық күтулерінің күшеюі және соның салдарынан теңгемен салымдарды валюталық салымдарға айырбастау ниеті негіз болды. Нәтижесінде, 2014 жылғы ақпанда жеке тұлғалардың салымдары көлеміндегі теңгемен депозиттер үлесі бір айда 54,8%-дан 48,2%-ға дейін қысқарды (шетел валютасымен – 45,2%-дан 51,8%-ға дейін өсті), ал заңды тұлғалардың салымдары көлеміндегі теңгемен депозиттер үлесі – 63,7%-дан 55,5%-ға дейін қысқарды (шетел валютасымен – 36,3%-дан 44,5%-ға дейін ұлғайды).

Қаражатты ұлттық валютамен сақтаудың тартымдылығын сақтау мақсатында 2014 жылғы 1 наурыздан бастап жаңадан тартылатын теңгедегі депозиттер бойынша ұсынылатын ең жоғарғы мөлшерлемелер 9%-дан 10%-ға дейін өсті, ал 2014 жылғы 1 сәуірден бастап шетел валютасындағы депозиттер бойынша мөлшерлемелер 4,5%-дан 4,0%-ға дейін төмендетілді. Осы шара теңгемен депозиттер көлемін қалпына келтіруге оң әсерін тигізді. Осылайша, 2014 жылғы маусымда заңды тұлғалардың теңгедегі депозиттерінің көлемі 8,2%-ға ұлғайды, шетел валютасымен – 0,2%-ға өсті. Жеке тұлғалардың теңгемен депозиттері 0,3%-ға жоғарылап, шетел валютасымен – 3,4%-ға өсті. Нәтижесінде депозиттердің жалпы көлеміндегі теңгемен салымдар үлесі 2014 жылғы ақпандағы 52,8%-дан 2014 жылғы маусымның соңындағы 55,4%-ға дейін жоғарылады.

Теңгемен салымдар нарығы үшін бастапқы жағымсыз әсеріне қарамастан, 1999 жылы, 2009 жылы және 2014 жылы жүргізілген теңгенің бағамын түзетулер ұзақмерзімді перспективада нарықтың осы сегментіне және соның салдарынан депозиттерді долларландыру деңгейін төмендетуге оң әсерін тигізді. 1997 жылғы желтоқсаннан бастап 2014 жылғы қыркүйекке дейінгі кезең аралығында депозиттердің жалпы көлеміне

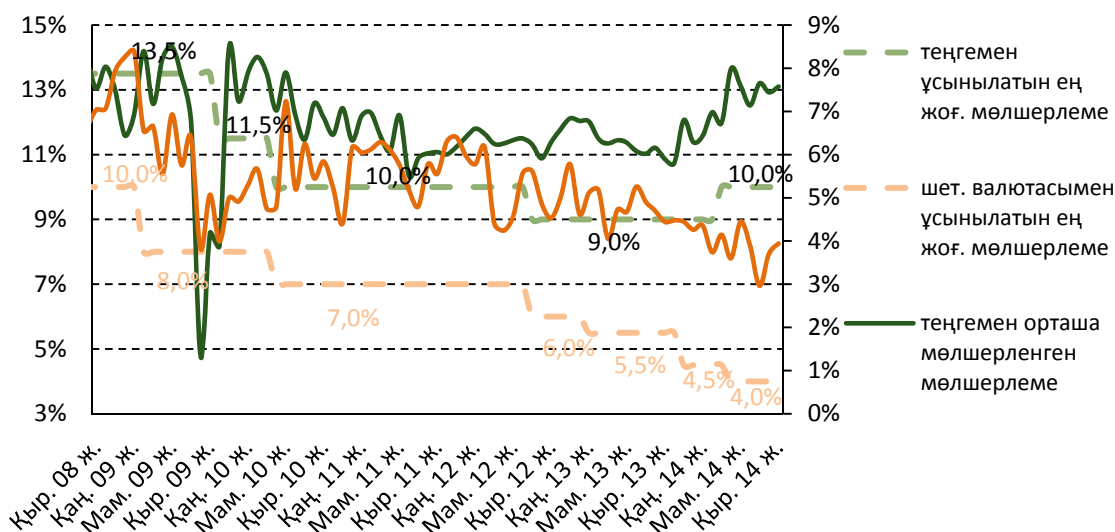


қатысты ұлттық валютадағы салымдар үлесі орташа алғанда 57,8% болды. Көрсетілген кезеңде депозиттерді долларландырудың ең жоғарғы деңгейі 64,3% (2002 жылғы қаңтарда), ең төменгі деңгейі – 23,2% (1997 жылғы желтоқсанда) болды. Бұл ретте теңгенің бағамын түзету жүргізілгеннен кейін және жинақ ақшаны теңгемен сақтаудың тартымдылығын арттыру шаралары қабылданғаннан кейін ұзақмерзімді перспективада долларландыру деңгейі елеулі түрде төмендегенін көрсетті. Мәселен, жалпы көлемде валюталық депозиттер үлесі 1999 жылғы сәуірдегі 48,2%-дан 1999 жылғы қарашадағы 46,4%-ға дейін төмендеді де, 2007 жылғы маусымда 24,0%-ға жетті. Сондай-ақ, экономиканы долларландыру деңгейінің 1999 жылғы ақпандағы 48,2%-ға дейін өсуінен кейін ұлттық валютаның тартымдылығын арттыру бойынша қабылданған шаралар арқасында долларландыру деңгейі 2009 жылғы желтоқсанда 43,7%-ға дейін төмендеді және оның 2012 жылғы желтоқсанда 29,8%-ға дейін төмендеуі жалғасты. Осылайша, ағымдағы жылы қабылданып жатқан шаралар арқасында ұзақмерзімді перспективада депозит нарығын долларландыру деңгейі төмендеуін жалғастырады деп күтілуде.

Теңгемен салымдардың бір бөлігінің валюталық салымдарға ауысуынан басқа, бағамды түзеткеннен кейін депозиттерді долларландыру деңгейінің өсуі ең алдымен есепке алудың статистикалық ерекшеліктерімен және валюта бөлігін банктік есептілікте ағымдағы бағамға қайта есептей отырып теңгедегі баламасымен көрсету қажеттілігімен түсіндіріледі. Тиісінше, деректерді бағамды түзетуді ескерместен, яғни депозиттерді девальвацияның алдындағы айдағы бағам бойынша қайта есептей отырып көрсету кезінде шетел валютасындағы депозиттердің 0%-7% шегінде өскенін көрсетеді, бұл ағымдағы бағам бойынша қайта есептеу қажеттілігіне байланысты статистикалық есептерде көрсетілетін 25%-32% ауқымынан елеулі түрде төмен болып табылады. Мәселен, бағамды түзетуді ескерместен шетел валютасындағы депозиттердің бір айдағы өсуі 1999 жылғы сәуірде 0,5% (бағамды түзету ескерілгендегі өсуі 30,9% болды), 2009 жылғы ақпанда – 6,4% (31,8%), 2014 жылғы ақпанда – 5,9% (25,4%) болды.

Экономиканы долларландырудың артуы әлемнің көптеген елдерінде өзекті проблема болып табылады. Қазақстанда жинақ ақша қаражатын долларландыру проблемасын шешу үшін ұлттық валютаның тартымдылығын арттыруға бағытталған шаралар кешені әзірленді. Қабылданған шаралардың бірі шетел валютасындағы да, сондай-ақ теңгедегі де депозиттер бойынша ұсынылатын ең жоғарғы мөлшерлеменің мөлшерін өзгерту болды.

**Жеке тұлғалардың депозиттері бойынша сыйақының орташа мөлшерленген және ұсынылатын ең жоғарғы мөлшерлемесінің өзгеру хронологиясы**



Осы шараның арқасында ұлттық валютадағы депозиттер өз өтімділігінің жоғары болуына байланысты пайда келтіретін болып табылады. Жеке тұлғалардан тартылатын депозиттер бойынша сыйақының ең жоғарғы мөлшерлемелерін ескерсек, есептеулер халықтың ақшаны теңгемен депозиттерге орналастыруы валюта бағамын түзетуден болған әсерді жоюға мүмкіндік беретінін, ал кейде оны жабатынын көрсетеді. Осылайша, теңгемен депозиттер бойынша елеулі кірістілік бағамды түзетуден болған әсерді жояды және ұзақмерзімді перспективада жинақ ақшаны шетел валютасымен сақтауға қарағанда ұлттық валютадағы салымдар салыстырмалы түрде көп кіріс келтіреді.

*Қорытындылай келе, экономикалық тұрақсыздықтың әр түрлі кезеңдеріндегі девальвациялық күтулердің өсуі депозиттер нарығына ұқсас әсерді көрсетті: шетел валютасына деген сұраныстың ұлғаюы және соның салдарынан халықтың жинақ ақшаны валютамен депозиттерге аударуға талаптануы, бұл өз кезегінде депозиттер нарығын долларландыру деңгейінің ұлғаюына әсерін тигізді. Алайда, тәжірибе көрсетіп отырғандай, осы феномен ұзақ уақытқа жалғасқан жоқ. Шетел валютасындағы депозиттер бойынша кірістілік елеулі түрде аз болғандықтан және есеп айырысуларды теңгемен жүргізу қажет болғандықтан халықтың салымдар валютасы бойынша қалауы біртіндеп теңге жағына қарай өзгеріп отырды және үш айдан жарты жылға дейінгі кезеңде жағдай тұрақтанды. Сонымен қатар, Ұлттық Банк долларландыру проблемасын шешу үшін қазіргі уақытта бірқатар шаралар қабылдауда, сондай-ақ жағдайды одан әрі жақсартуға арналған жоспарларды әзірлеуде, бұл кейіннен ұлттық валютадағы депозиттер нарығының динамикасына оң әсерін тигізуге тиіс.*

## **ЕУРАЗИЯЛЫҚ КЕҢЕСТІКТІҢ АУМАҒЫНДАҒЫ ЫҚПАЛДАСУ. ПРОБЛЕМАЛАР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР**

*Салихова Д.И. – Зерттеулер және стратегиялық талдау департаментінің бас маман-талдаушысы*

*Біз өзгерістер және өңірлік ықпалдасу бірлестіктерін дамыту кезеңінде өмір сүріп жатырмыз – бұл әрине уақыт талабы. Ықпалдасу процесі бүкіл әлемде: Солтүстік және Оңтүстік Америкада, Оңтүстік Шығыс Азияда, Австралияда және Африкада жүріп жатыр. Біздің Еуразиялық кеңестікті де жоққа шығаруға болмайды.*

Ортақ тарих, күшті экономикалық өзара байланысы және өзара тәуелділік бұрынғы Кеңес Одағының аумағында өңірлендіру және алғашқы ықпалдасу бірлестіктерін құру процестерін бастаудың алғышарттары ретінде болды, осы процестер іс жүзінде Кеңес Одағы тарағаннан кейін бірден басталды. Осындай алғашқы бірлестіктердің бірі ТМД болды, өкінішке орай нақты жұмыс істеп тұрған экономикалық ықпалдасқан құрылымның үлгісі болып табылмады. Осы жағдайда экономикалық стратегияны таңдау кезіндегі мақсаты ортақ елдер неғұрлым нәтижелі және жемісті ықпалдасу бірлестіктерін қалыптастыруға арналған нұсқаларды қарай бастады. Бірлескен күш салудың және тырысудың нәтижесі бүгінгі күні Кеден одағының, Бірыңғай экономикалық кеңестіктің, жақын арадағы болашақта Еуразиялық экономикалық одақтың толыққанды жұмыс істеуі болды. Енді осылар туралы рет-ретімен айтарлық.

Бірінші кезекте уақыт өте келе Еуразиялық кеңестікпен ықпалдасуға қатысуға ниет білдірген мемлекеттердің құрамы іс жүзінде өзгерген жоқ, оның негізгі қатысушылары Беларусь, Қазақстан, Ресей осы уақытқа дейін тұрақты және өзгермей отыр.

Жалпы алғанда, КСРО тарағаннан кейінгі уақытта Еуразиялық өңірлендіру процестерінің дамуы өңірлік ықпалдасудың «әмбебап» деп аталатын кезеңдеріне сәйкес жүрді:

I. **Еркін сауда аймағы** (Армения, Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Молдова, Ресей, Тәжікстан, Өзбекстан, Украина).

Еркін сауда аймағын құру ықпалдасудың ең ерте кезеңі, оның елдер арасындағы тауар саудасын жеңілдететін алғашқы фазасы болды, себебі еркін сауда аймағын құрудың негізгі мақсаты тауарлардың еркін қозғалысы үшін жағдайлар қалыптастыру болып табылады.

ТМД елдерінің аумағында осы еркін сауда аймағын құру процесі 1993 жылы жекелеген мемлекеттер арасында екіжақты келісімдер жасаумен басталып, 2011 жылы қазанда ТМД қатысушы мемлекеттер арасында тиіс Шартқа қол қоюмен аяқталды.

II. **Кеден одағы** (Беларусь, Қазақстан, Ресей).

1995 жылы ықпалдасу процестерін дамыту және жеделдету мақсатында Беларусь Республикасы, Қазақстан Республикасы және Ресей Федерациясы арасында Кеден одағы туралы келісімге қол қойылды. Ал 1999 жылы Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Ресей және Тәжікстан Кеден одағы туралы шартқа қол қойды, бұл шарт 2000 жылы ЕурАзЭҚ бекіту үшін негіз болды.

Ықпалдасуды дамытудың келесі маңызды фазасы 2006 жылы қабылданған Беларусьтің, Қазақстанның және Ресейдің Кеден одағын құру жөніндегі жұмысты жандандыру туралы шешім болды. Осы уағдаластықтарды іске асыру үшін 2007 жылы Бірыңғай кедендік аумақ құру және Кеден одағын қалыптастыру туралы шартқа қол қойылды. Сондай-ақ 2007 жылы Кеден одағының жоғары органы қабылдаған шешімдерді орындау жөніндегі негізгі орган Кеден одағының комиссиясы қалыптастырылды.

2009 жылы Кеден одағының негізгі құжаты – Кеден кодексін әзірлеу жұмысы аяқталды, бұл құжат бірыңғай кеден аумағы бойынша тауарлар қозғалысын және оларды тасымалдауды, сондай-ақ кедендік алымдардың мөлшері мен оларды төлеу тәртібін реттейді. 2010 жылғы шілдеде Кеден кодексі күшін енді, ал 2011 жылғы 1 шілдеден бастап Беларусь, Қазақстан және Ресей арасында кедендік бақылау толық жойылды. Ол біздің мемлекеттердің шекарасынан тысқары ауыстырылды. Кеден одағы жұмысының басталуымен бірыңғай кедендік аумақты құру процесі аяқталды, бұл оның ішінде тауарлардың кедергісіз және бажсыз қозғалысын болжайды.

### III. **Бірыңғай экономикалық кеңестік** (Беларусь, Қазақстан, Ресей).

Келесі кезеңде біздің елдер жұмыс істеп тұрған Кеден одағы негізінде Бірыңғай экономикалық кеңестікті қалыптастыруға кірісті. 2011 жылғы қарашада Еуразиялық экономикалық ықпалдасу туралы декларацияға қол қойылды. Бұл құжатта ықпалдасу құрылысының келесі кезеңі – Бірыңғай экономикалық кеңестікке көшу туралы ресми мәлімделді. Бірыңғай экономикалық кеңестік 2012 жылғы 1 қаңтардан бастап жұмыс істей бастады.

Бірыңғай экономикалық кеңестіктің негізгі міндеті қатысушы мемлекеттер ішінде тауарлардың, қызметтердің, капиталдың және еңбек ресурстарының еркін қозғалысын қамтамасыз ету болып табылады. Сонымен қатар Бірыңғай экономикалық кеңестік шеңберінде мемлекеттердің экономикалық реттеу, инвестициялар, бәсекелестік, капитал қозғалысы, ауыл шаруашылығы, зияткерлік меншік, техникалық реттеу, еңбек миграциясы, энергия ресурстары және т.с. саласындағы экономикалық саясатты үйлестіру процесі басталды. Осы мақсатта Бірыңғай экономикалық кеңестікті қалыптастыру бойынша жұмыс барысында 17 базалық Келісім әзірленді, олар 2012 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілді.

Сонымен қатар, 2012 жылғы қаңтардан бастап Бірыңғай экономикалық комиссия жұмыс істей бастады. Бірыңғай экономикалық комиссия таратылған Кеден одағының комиссиясы өкілеттіктерінің мұрагері болды, сондай-ақ бірқатар қосымша функцияларды орындайды. Бірыңғай экономикалық комиссия Кеден одағы мен Бірыңғай экономикалық кеңестіктің жалғыз тұрақты жұмыс істейтін реттеуші органы болып табылды және ықпалдасу бірлестіктерінің жұмысы мен даму жағдайларын қамтамасыз етеді, сондай-ақ Кеден одағы мен Бірыңғай экономикалық кеңестік шеңберінде экономикалық ықпалдасу саласында ұсыныстар әзірлейді.

### IV. **Еуразиялық экономикалық одақ** (Беларусь, Қазақстан, Ресей, Армения).

Ықпалдасудың келесі, барынша ілгері жылжу кезеңі Еуразиялық экономикалық одақ болады, оны құру туралы Шартқа Мемлекет басшылары 2014 жылғы 29 мамырда қол қойды және 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енеді. 2014 жылғы 10 қазанда тиісті Шартқа қол қойылғаннан кейін Армения Беларусь Республикасының, Қазақстан Республикасының және Ресей Федерациясының Еуразиялық экономикалық одағына қосылды.

Шарт Бірыңғай экономикалық кеңестік шеңберінде жасалған 17 базалық Келісім негізінде қалыптастырылды. Осы келісімдердің нормаларын Бірыңғай экономикалық кеңестік туралы шарттың тиісті бөлімдеріне имплементациялауға байланысты құжат базалық келісімге қарағанда барынша ықпалдасуға әкеп соқпайды, алайда ынтымақтастық жасаудың жаңа кезеңінің басталуы болады.

Еуразиялық экономикалық одақ мемлекеттеріміздің экономикасын нығайту, ғаламдық экономика шеңберінде ұлттық экономикамыздың бәсекеге қабілеттілігін жан-жақты жаңғырту және күшейту үшін құрылады. Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде экономиканың басты салаларында үйлестірілген, келісілген және біртұтас саясат жүргізіледі.

Кез келген өңірлік ықпалдасудың жоғары түпкілікті кезеңі **Валюталық одақты** құру болып табылады. Осындай, абсолюттік экономикалық ықпалдасу ұлттықтан жоғары органды құруды болжайды, ол барлық мүше мемлекеттер үшін ақша-кредиттік саясатты, бюджет-салық, сауда және әлеуметтік саясатты айқындайды. Бірақ Еуразиялық ықпалдасу жағдайында біздің елдердің валюталарын біріктіру туралы айтуға әрине әлі ерте, қазіргі кезде бұл мәселені ұзақ мерзімді перспективаның міндеттеріне жатқызуға болады.

Тиісінше одан әрі экономикалық ынтымақтастық жасау жолындағы ықпалдасу кезеңдеріне бірігуге ұмтылып отырған елдердің экономикалық саясатты тұрақты жетілдіре отырып оны іске асырудың бір бағытындағы қозғалысы қажет. Тараптардың экономикалық саясат шеңберіндегі бірлескен іс-қимылы мынадай нысандардан жүйелі өтуі тиіс:

**Үйлестіру** – экономикалық саясаттың ұлттық құзыретте қалатын қағидаттарының, мақсаттарының және міндеттерінің жақындасуы;

**Үндестіру** – экономикалық саясаттың ұлттық деңгейде қалатын қағидаттарын, мақсаттарын және міндеттерін әзірлеу. Ұлттық саясаттың бірлесіп әзірлеген үйлестірілген тәсілдерге сәйкес келуін бақылау ұлттық деңгейде жүзеге асырылады;

**Біріздендіру** – ықпалдасу бірлестігінің органдары бекітетін бірыңғай қағидаттар мен қағидаларды әзірлеу және оларды ұлттық деңгейде іске асыру. Ұлттық үкіметтердің бірегейлендірілген саясатты мүлтіксіз жүргізуін бақылау ұлттықтан жоғары деңгейде жүзеге асырылады, ал қажет болған жағдайда ахуалды түзету жөніндегі шаралар қабылданады;

**Бірыңғай саясат** – тиісті саладағы бірегейлендірілген заңнаманы әзірлеу, сондай-ақ барлық мәселелер бойынша ұстанымдарды келісу. Ұлттықтан жоғары органдарға шешімдер қабылдау және бірыңғай саясатты жүргізу бойынша қажетті өкілеттіктер беру.

Осылайша, ықпалдасу бірлестіктерінің алдына қойылған мақсаттардың көп болуын ескере отырып, қатысушы мемлекеттердің қойылған міндеттерге бір мезгілде қол жеткізе алмайтынын түсіну керек. Біздің мемлекеттер экономикаларының жекелеген салаласының даму деңгейін, олардың құрылымын және жалпы алғанда мемлекеттік құрылымды ескеру қажет. Ықпалдасудың кез келген кезеңінде саясаттарды келісуді қамтамасыз етудің маңызды екені анық, бұл ретте Тараптардың ұлттық мүдделері бұзылмау керек.

Өздері құрылған уақыттан бастап Кеден одағының және Бірыңғай экономикалық кеңістіктің жұмыс істеуі іс-әрекеттің жаңа форматына қосылудың кейбір қиындықтарына қарамастан, оң нәтижелер көрсетті. Ықпалдасу мен өңірлендірудің бастапқы кезеңінде қатысушы елдер бірлескен жұмыста әр түрлі проблемаларға, сәйкессіздіктерге және реттелмеген тетіктердің туындауына сөзсіз ұшырайтындығы түсінікті. Бірақ барлық проблемалық мәселелер ықпалдасу процесінің барлық қатысушыларының жалпы күш-жігерімен бірте-бірте шешіледі.

Біздің елдердің негізгі макроэкономикалық көрсеткіштерінің динамикасын қарастырайық. Келісілген макроэкономикалық саясат туралы келісімнің (8) 5-бабына сәйкес экономикалық дамудың тұрақтылығын айқындайтын мынадай сандық өлшемдер белгіленген:

- 1) мемлекеттік бюджеттің жылдық дефициті ІЖӨ-нің 3%-нан жоғары емес;
- 2) мемлекеттік борыш ІЖӨ-нің 50%-нан жоғары емес;
- 3) бағаларының өсуі төмен Бірыңғай экономикалық кеңістікке қатысушы мемлекет инфляциясы деңгейінің 5 пайыздық тармағынан аспайтын инфляция деңгейі.

КО және БЭК мүше мемлекеттердің көрсетілген сандық өлшемдерді орындауы туралы ақпарат 1-кестеде көрсетілген, кестеде 2012-2013 жылдары қатысушы елдердің негізінен белгіленген сандық өлшемдерді ұстап тұрғандығы байқалады.

Беларусь Республикасында бұл көрсеткіш өзгеше болды, 2011 жылы девальвация салдарынан инфляция деңгейі бойынша шекті мән елеулі асты.

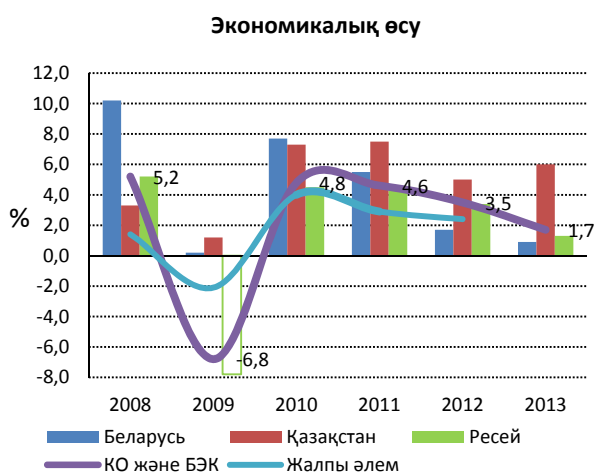
1-кесте

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
<b>Тұтынушылық баға индексі, % (алдыңғы жылдың желтоқсанымен салыстырғанда желтоқсанда)</b>						
Беларусь	113,3	110,1	109,9	208,7	121,8	116,5
Қазақстан	109,5	106,2	107,8	107,4	106,0	104,8
Ресей	113,3	108,8	108,8	106,1	106,6	106,5
<b>Шекті мәнi</b>	<b>114,5</b>	<b>11,2</b>	<b>112,8</b>	<b>111,1</b>	<b>111,0</b>	<b>109,8</b>
<b>Мемлекеттік бюджеттің дефициті(-)/профициті(+), ІЖӨ-ге %</b>						
Беларусь	0,7	0,4	-2,5	0,8	0,8	-0,2
Қазақстан	-2,1	-2,9	-2,5	-2,1	6,6	6,3
Ресей	4,1	-6,0	-4,0	0,8	0,4	-0,4
<b>Мемлекеттік борыш, ІЖӨ-ге %</b>						
Беларусь	6,0	17,1	18,6	42,4	24,7	23,7
Қазақстан	8,3	12,2	14,4	11,8	12,1	13,2
Ресей	6,5	8,3	9,3	9,8	10,6	11,6

Дереккөзі: «КО және БЭК мүше мемлекеттер» қысқаша статистикалық жинақ, 2014 жыл

2007-2009 жылдардағы жаһандық халықаралық тұрақсыздық еуразиялық ықпалдасу бірлестіктерін құрудың тиімділігін іс жүзінде растады. Кеден одағын құрудың табысты аяқталуы көбіне қаржы дағдарысының теріс салдарларын жұмсартуға ықпал етті және елдердің экономикасының дағдарыстан кейін қалпына келу жағдайларын айтарлықтай жақсартты. Біздің мемлекеттердің келісілген іс-қимылы көптеген айқындылыққа қол жеткізуге және сыртқы күйзеліске анағұрлым жылдам және бара-бар ден қоюға мүмкіндік берді. Кеден одағы және Бірыңғай экономикалық кеңістік макроэкономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету мүмкіндігін әр елдің ішінде ғана беріп қоймай, сол сияқты біздің елдердің аумағында ықпалдасу процестерінің бұдан әрі дамуына ықпал етеді (1 және 2-графиктер).

1-график



2-график



Дереккөзі: «КО және БЭК мүше мемлекеттер» қысқаша статистикалық жинақ, 2014 жыл

Ел экономикасының тиімділігін арттыру кез келген экономикалық ықпалдасудың негізгі мақсаты болып табылады. Оған қоса, елдің ықпалдасу процесіне қатысуы оның

экономикалық және саяси тұрақтылығын қорғаудың қосымша тәсілі болып табылады. Кеден одағын және Бірыңғай экономикалық кеңістікті құру 170 миллион адамды қамтитын жалпы нарықты қалыптастырды. Бұл біздің елдер арасында кедендік шығасыларды қысқарту және шекара арқылы тауарларды тасымалдау процесін жеңілдету есебінен сауданың бұдан әрі дамуына түрткі болды. Саудадан басқа, ресурстарды жеткізу схемалары реттелді, бұл өндіріс көлемінің өсуіне және жалпы алғанда елдің өндірістік дамуына ықпал етеді. Одан басқа, капиталдың және жұмыс күшінің ағыны үшін анағұрлым қолайлы жағдайлар жасалады, бұл сондай-ақ елдің экономикалық және әлеуметтік дамуының жеткілікті түрде маңызды факторы болып табылады. Тұтастай алғанда ықпалдасу процестерінің бұдан әрі дамуы және тереңдетілуі ықпалдасу процестеріне қатысушы елдердің ортақ нарығында «адал» бәсекелестіктің қалыптасуы мен өсуіне, халықтың әл-ауқатының өсуіне, елдердің экономикасы арасында қосымша өзара байланыстарды құруға және тиісінше ықпалдасуға қатысушы елдердің ұлттық экономикаларын жаңғыртуға ықпал етті.

Осылайша, Кеден одағы және Бірыңғай экономикалық кеңістік, ал 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап Еуразиялық экономикалық одақ біздің елдер арасында жаңа перспективалар ашады. Еуразиялық ықпалдасу аясында саяси немесе әскери құрауыштардың толық жоқ екендігін, тек экономикалық ынтымақтастық туралы ғана сөз болып отырғандығын міндетті түрде атап өткен жөн. Бұл ықпалдасу процесінде тұрған елдердің мемлекеттік егемендігі мен тәуелсіздігін сақтау тұрғысынан өте маңызды болып табылады.

Оған қоса, Кеден одағы және Бірыңғай экономикалық кеңістік оған басқа мемлекеттердің қосылу үшін ашық. Жоғарыда атап өтілгендей, 2014 жылғы 10 қазанда Еуразиялық экономикалық одаққа қатысушы мемлекеттердің басшылары Одаққа Арменияның қосылуы туралы шартқа қол қойды. Бұл еуразиялық кеңістікте ықпалдасу және өңірлендіру процестерінің дамуына жаңа серпін береді. Оған қоса, Қырғыз Республикасы Еуразиялық экономикалық одаққа қосылу туралы өз ниетін растады. Қырғыз Республикасының Одаққа кіруі туралы шартқа 2014 жылдың аяғынан дейін қол қою жоспарланып отыр.

*Еуразиялық кеңістіктегі ықпалдасу өзінің үдемелі дамуын жалғастырып отырғаны анық. Бүгінгі күні аймақтық мемлекетаралық тұрақтылықты және қауіпсіздікті арттыру, әлемдік дағдарыстың теріс салдарларын және тұрақсыздықты төмендету, халықтың әл-ауқатын өсіру үшін елдердің экономикалық өзара іс-қимылы мен ынтымақтастығы процестерінің қажеттілігі күмән тудырмайды. Еуразиялық өңірлендірудің бірегейлігі біздің елдеріміздің ортақ өткен тарихының, енді ортақ болашағының болуында.*

*Еуразиялық экономикалық одақ оған қатысушы мемлекеттер экономикасының бұдан әрі дамуына және шоғырлануына, оларды жаңғыртуға және әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілікті арттыруға ықпал ететін болады.*

#### **Қолданылған әдебиет тізімі:**

1. Кеден одағы мен Бірыңғай экономикалық кеңістік туралы 1999 жылғы 26 ақпандағы шарт;
2. Еркін сауда аймағы туралы шарт (Санкт-Петербург қ., 2011 жылғы 11 қазан);
3. Кеден одағының комиссиясы туралы шарт (Душанбе, 2007 жылғы 6 қазан);
4. Кеден одағының Кеден кодексі. Мемлекет басшылары деңгейіндегі 2009 жылғы 27 қарашадағы Еуразиялық экономикалық қоғамдастықтың Мемлекетаралық Кеңесінің (Кеден одағының Жоғары органы) № 17

- Шешімімен қабылданған Кеден одағының Кеден кодексі туралы шартқа қосымша;
5. Еуразиялық экономикалық ықпалдасу туралы декларация (Мәскеу қ., 2011 жылғы 18 қараша);
  6. Еуразиялық экономикалық комиссия туралы шарт (Мәскеу қ., 2011 жылғы 18 қараша);
  7. Еуразиялық экономикалық одақ туралы шарт (Астана қ., 2014 жылғы 29 мамыр);
  8. Келісілген макроэкономикалық саясат туралы келісім (Мәскеу қ., 2010 жылғы 9 желтоқсан);
  9. «КО және БЭК мүше мемлекеттер» қысқаша статистикалық жинақ, 2014 жыл;
  10. Еуразиялық экономикалық ықпалдасу: цифрлар және фактілер, 2012 жыл.



## Валюта бағамының өзгеруін инфляцияға ауыстырудың әсері

*Чернявский Д.О. – Зерттеулер және талдау департаменті экономикалық зерттеулер басқармасының жетекші маман-аналитигі*

*Бұл зерттеу Қазақстандағы валюта бағамы өзгерістерінің инфляциялық процестерге әсерін бағалауға мүмкіндік береді. Ауыстыру тиімділігіне жасалған талдауда пайдаланылған тәсіл аралас сипатта. Құрылған эконометрикалық модель бағамның инфляцияға ұзақмерзімді де, қысқамерзімді уақыт аралығында да әсер етуін бағалауға мүмкіндік береді. Бұл ретте ұзақмерзімді модель талдауды неғұрлым сипатты етіп жасауға мүмкіндік беретін және Қазақстан экономикасының құрылымдық ерекшеліктерін ескеретін экзогенді ауыспалылардан тұрады.*

Экономикасы ашық елдерде ұлттық валюталар бағамдарының ауытқуы инфляциялық процестерге ықпал етеді. Бұл валюта бағамының өзгеруін инфляцияға ауыстырудың әсерін экономикалық саясаттың маңызды бақылаушы параметрі етеді. Соңғы жылдары орын алып отырған оқиғалар дамушы мемлекеттердің валюталық бағамдары ауытқуының жекелеген елдердегі инфляциялық процестердің жылдам жүргізілуімен өзара жағымды байланыста екендігін көрсетіп отыр. Инвестициялық капиталдың дамыған елдердің нарықтарынан дамушы мемлекеттердің нарықтарына ауқымды ағыны, практика көрсетіп отырғандай, сөзсіз жағымды сипатта, себебі бұл елдердің экономикасы әлемнің дамыған елдерінің монетарлық органдарының шешімдеріне күшті тәуелді бола бастайды. Дамыған елдердегі қаржылай ынталандырудың төмендеуі инвесторлардың пайыздық мөлшерлемелерге қатысты позицияларын қайта қарауға мәжбүрледі, соның салдарынан ауқымды инвестициялық активтер қайта аллокирленді. Бұл факторлар даму үстіндегі елдер валюталарының құнсыздануына әкеп соқты. Мұндай ғаламдық процестер Қазақстанды да айналып өткен жоқ. 2014 жылғы ақпанда болған теңге бағамының түзетілуі елдегі инфляциялық процестерге әсер етті.

Ауыстыру әсерінің мағынасын түсіну үшін оған анықтама беріп көрелік. Ауыстыру әсерінің анықтамасы импорт тауарларының жергілікті валюта көрсетілген бағаларының экспорттаушы ел мен импорттаушы ел арасындағы валюта бағамының 1% өзгеруі нәтижесіндегі пайыздық өзгеруінде. Импорттық тауарлар бағасының өзгеруі түпкі нәтижеде өнеркәсіп өнімін шығарушылар бағасының индекстеріне және тұтынушылық бағалар индексіне әсер етеді. Егер бұл әсерді «өте қолайлы ортада» қарастырсақ, импорт тауарлары бағасының оларды өндіруден болатын шығасылармен қатар тұрақты болып тұрады деуімізге болады. Егер бұл талаптар орындалса, ұлттық валюта бағамының өзгеруі нәтижесінде сауда балансының өзгеруі импорт тауарларына деген сұраныс икемділігінің ықпалымен болады. Тауарлар құнына валюта бағамының өзгеруінен басқа түрлі нарықтық тетіктер мен талаптар ықпал ететіндіктен, практикалық байқауларда ауыстырудың толық әсері байқалмайды. Goldberg and Knetter зерттеулеріне (1997) сәйкес АҚШ-тағы валюта бағамы өзгерістерінің шамамен 60%-ы ғана импорттық бағаларға ауыстырылған. Импорт бағаларын сектор бойынша талдау кезінде ауытқудың едәуір үлкен екені байқалады. Мұндай экономикалық феноменді түсіндіретін түсініктемелердің бірі экспортпен және импортпен айналысатын фирмалар экономикалық қызмет тауарлары бағасының өзгертуді қаламайтындықтарында және валюта нарығында ауытқулар жиі болған кезде нарықтағы өз үлесінен айырылып қалмас үшін бағамның өзгеруімен байланысты ұсақ шығындарды шегуге келісетіндіктерінде.

Макроэкономикалық тәсіл тұрғысынан алғанда Menon (1995a) талдауы осындай қорытындылар жасайды. Мұндай жұмыста эмпирикалық зерттеу тұрғысынан 43 ел

бойынша ауыстыру әсері кеңінен көрсетілген. Goldberg and Knetter (1997) жұмысындағыдай, зерттеуші зерттелген бірде бір экономикада ауыстырудың толық әсерінің байқалмағанын атап өтеді. Соған қарамастан, ауыстыру әсері елдер бойынша бір-біріне едәуір ұқсамайды. Зерттелетін экономиканың айқындылық көлемі мен деңгейі мұндай әсердің ерекше болуының негізгі факторлары болып табылады. Зерттеуші ауыстыру әсерінің айтарлықтай тұрақты сипатта екендігін атап өтеді. Сонымен қатар инфляцияның жоғары деңгейінің ауыстырудың неғұрлым жоғары әсеріне әкеп соғатындығы белгілі болды (Devereux M., Engel C., Yetman J.(2003). Зерттеу авторлары экономикасы түрлі құрылымдағы 118 елге талдау жүргізіп, бағаның жиі ауысуы ауыстыру әсерінің неғұрлым жоғары болуына әкеп соғады деп қорытынды жасады. Бұл ретте авторлар бұл гипотезаны растау үшін желілік модель құруда. Corricelli F., Jazbec B., Masten I. (2004) эмпирикалық жолмен Орталық банктер интервенцияларының жиілігінің ауыстыру әсеріне тигізетін ықпалын анықтауға талпынды, сөйтіп ұлттық валютаның бағамы белсенді түрде басқарылған сайын ауыстыру әсері де соғұрлым әлсіз болады деген тоқтамға келді.

Ауыстыру әсерінің төмендеуі макроэкономикалық тұрақтандыруға, нарықтарды монополияландырудан арылтуға, бәсекелестіктің өсуіне және т.б. бағытталған құрылымдық сипаттағы өзгерістердің әсерімен болады. Сонымен қатар 1990 жылдардың ортасынан бастап дамушы елдердегі ауыстыру әсерінің төмендей бастағаны анықталды. Зерттеушілер макроэкономикалық талаптардың құрылымдық реформалармен қатар оның төмендеуіне ықпал етті деген тоқтамға келді (Dubravko M., Marc K. 2002).

Зерттеушілер ауыстыру әсері екі түрлі болады деген пікірде. Бірінші түрі тікелей, онда ұлттық валютаның бағамы құнсызданған кезде шетелдік өндіріс факторларына және түпкілікті шетелдік тауарларға баға өседі, бұдан түпкілікті тауарлардың бағасына тікелей ауысу туындайды. Екінші түрі – жанама, ол отандық тауарларға сұраныстың өзгеруі нәтижесінде бағаның өзгеруін болжайды. Ұлттық валюта бағамының құнсыздануы нәтижесінде шетелдік тауарлар қымбаттайды және тұтынушылар барынша арзан ұқсас отандық тауарларға ауысады. Отандық тауарларға сұраныстың өсуі олардың бағасының өсуіне әкеледі. Жергілікті өндірістің өсуі және көп жұмыс күшінің іске қосылуы салдарынан жалақы өседі және соның салдарынан бағаның қосымша айналымы орын алады. Бұл құбылысты талдаған кезде жанама әсер басым болады және ұлттық экономиканың бәсекелестігіне, дамуына және оның дүниежүзілік саудаға ықпалдасу дәрежесіне, импорттық өнімнің ұлттық субституттарының болуына тәуелді. Ауысу әсерін бағалауға арналған тәсілдің біртекті болып табылмайтынын атап өткен жөн және түрлі зерттеушілер бірдей елдер үшін бұл әсерді әр түрлі бағалайды. Мәселен, Menon (1995a) ауысу әсерін айқындау үшін ең аз шаршылар әдісін пайдаланады. Басқа зерттеушілер Kim (1991) арқылы пайдаланылатын деректердің стационарлық емес проблемасын айналып өтуге мүмкіндік беретін барынша танымал VAR–модельдеу тәсілін пайдаланады. Бұл мәселені соңғы зерттеулер векторлық авторегрессияны және өзара байланыстардың ұзақмерзімді өлшемдерін ескеруге мүмкіндік беретін мультинұсқалық коинтеграцияны жиірек пайдаланады.

Бұл жұмыста біз Қазақстан үшін ауысу әсерін айқындау мақсатында барынша сенімді тәсілдерді пайдаланамыз. Біз номиналдық айырбастау бағамының инфляция көрсеткішіне әсерін бағалауға тырысып қана қоймай, сол сияқты М3 ақша агрегатының бұл көрсеткішке әсерін бағалауды да жүргіземіз. Осылайша, алынған бағалау монетарлық факторлардың және валюталық бағам факторының инфляцияға әсерін түсінуге және 2014 жылдың аяғында болжамдық бағалау жасауға мүмкіндік береді.

Ауыстыру нәтижесінің теңдеуін құру үшін макроэкономикалық ауыспалы мәндердің ұзақмерзімді өзара байланысын айқындауға мүмкіндік беретін векторлық

авторегрессияны және қателерді түзетудің векторлық үлгісін пайдаланатын тәсіл қолданылды. Өз кезегінде, ауыстыру нәтижесінің қысқамерзімді әсерін талдау үшін бір-біріне ауыспалы мәндердің ұзақмерзімді әсерін ескеретін регрессия құрылған болатын.

Осы жұмыста 2000 жылғы қаңтар – 2013 жылғы желтоқсан аралығындағы кезең зерттелді. Зерттеу кезеңі АҚШ ипотекалық нарығында дағдарысты ахуал туындаған 2007 жылғы дағдарыс оқиғаларын қамтиды. АҚШ-тағы ипотекалық дағдарыстың алғашқы белгілері 2006 жылы жылжымайтын мүлікті сату көлемінің төмендеуі нысанында көрініп, 2007 жылғы көктемге таман тәуекелі жоғары ипотекалық кредиттер дағдарысына ұласты. Осының аясында ірі батыс банктері активтердің өтімділігіне және жай-күйіне байланысты қиындықтарға тап болды. 2008 жылға қарай дағдарыс әлемдік сипатқа ие болып, өндірістің өсу қарқындарының айтарлықтай баяулауы байқала бастады.

2007 жылғы қыркүйекте теңгенің айырбастау бағамы 4,2%-ға күрт әлсіреді, оның серпіні дағдарыстың алдындағы жылдары тұрақты болды. Сыртқы баға күйзелісіне ұшырай отырып, инфляция 2007 жылдың қорытындылары бойынша 7 жыл ішінде шарықтау шегіне жетіп, 18,7%-ды құрады. Бұл ретте, 2007 жылдың бірінші жартысында инфляция тек 4,6%-ды ғана құраса, екінші жартыжылдықта тағы да 13,6%-ды «қосты». Осылайша, қысқамерзімді теңдеу дағдарыстан кейінгі деректерге құрылады және соңғы экономикалық үрдістерді ескеретін болады. Модельде пайдаланылатын көрсеткіштер 1-кестеде берілді.

#### Модельде пайдаланылатын көрсеткіштер 1-кесте

Көрсеткіштің белгіленуі	Сипаттамасы
KURS	Теңгенің АҚШ долларына қатысты айырбастау бағамы (бір айдағы орташа мәні)
CPI	Тұтыну бағаларының индексі (2000 жыл негізгі)
BRENT	Brent сұрыпты мұнайдың орташа айлық бағасы
METALS	Металл бағасының индексі (негізгі экспортталатын металдарға бағаны қамтиды 2000 жыл = 100%)
M3REAL	Инфляцияға түзетілген М3 ақша агрегаты

2-кестедегі өзара байланысты талдау ТБИ мен номиналдық айырбастау бағамы арасындағы байланыстың бар екендігін, бірақ оның айтарлықтай емес екенін көрсетіп отыр. Импортқа жоғары тәуелділігі бар елде номиналдық айырбастау бағамының құнсыздануы мен инфляция арасындағы байланыс оң болып табылады, себебі ұлттық валютаның АҚШ долларына қатысты бағамы құнсызданған кезде тұтынушылар үшін импорттық тауарлар қымбаттырақ болады және инфляциялық процестердің жылдам дамуы орын алады. Түсіндірілетін ауыспалы мәндер, атап айтқанда, ақша массасы және негізгі экспорттық тауарларға бағаның арасындағы жоғары өзара байланыс Brent сұрыпты мұнайдың бағасын және металдар бағасының индексіні қысқамерзімді теңдеуде пайдалануға мүмкіндік бермейді. Өз кезегінде, бұл ауыспалы мәндер қателерді түзету моделінде экзогендік ауыспалы мәндер ретінде пайдаланылуы мүмкін.

#### Көрсеткіштердің өзара байланысы

2-кесте

	KURS	INFL	BRENT	METALS	M3REAL
KURS	1	-0.58	-0.09	-0.17	0.08
INFL	-0.58	1.00	0.10	0.06	-0.12
BRENT	-0.09	0.10	1.00	0.91	0.89
METALS	-0.17	0.06	0.91	1.00	0.90
M3REAL	0.08	-0.12	0.89	0.90	1.00

Ұзақмерзімді өзара байланыс теңдеуін құру үшін бізге таңдап алынған ауыспалы мәндерді логарифмдік нысанға өзгерту және Дикки-Фуллер тәсілін қолдана отырып, тұрақтылыққа тексеру жүргізу қажет. Бұл жағдайда түсіндірілетін ауыспалыларды қоспағанда, барлық көрсеткіштер тұрақсыз болып табылады, оларды сол түрінде қысқамерзімді теңдеуде пайдалану жалған регрессияны құруға алып келуі мүмкін. Өз кезегінде, коинтеграциялық арақатынасты құру үшін барлық ауыспалы мәндер 1 тәртібіне ықпалдасуы қажет. Алынған бағаларға сәйкес инфляцияны қоспағанда, барлық ауыспалы мәндер тұрақсыз болып табылады, соған қарамастан ауыспалылардың бірінші айырмасы оларды тұрақты түрге келтіреді. Аталған сипаттама ауыспалы мәндерді коинтеграциялық теңдеу құру үшін пайдалануға мүмкіндік береді.

Коинтеграция векторының болуы Йохансен тестінің көмегімен тексеріледі. Тест мәнділіктің 5%-дық деңгейінде бір коинтеграциялық вектордың бар екендігін көрсетеді. 3-кестеде беріліп отырған құрылған теңдеу түсіндірілетін ауыспалы мәндер алдында экономикалық жағынан негізделген белгілерге ие.

#### Коинтеграциялық арақатынас

3-кесте

Коинтеграциялық арақатынас	EC = lnCPI - $\alpha_1$ *lnKURS – 2*lnM3REAL		
	lnCPI	lnKURS	lnM3REAL
EC	1	-0.42	-0.36
standard error		0.06	0.04

Осылайша, орын алған тәуелділік ұзақмерзімді серпінді көрсетеді:

$$\ln CPI = 0.42 * \ln KURS + 0.36 * \ln M3REAL$$

Коэффициенттер ұзақмерзімді кезеңде ТБИ нақты ақша массасының өзгеруіне қарағанда, номиналды айырбастау бағамына барынша сезімтал екендігін дәлелдейтінін атап өтуге болады. Ұзақмерзімді кезеңде ауыстыру нәтижесі 42%-ды құрайды, яғни ұлттық валюта бағамының АҚШ долларына қатысты 1%-ға құнсыздануы кезінде ТБИ 0,42%-ға өскенін көрсетеді. Қалдықтарға жүргізілген статистикалық тестілер өзара байланыстың, сериялық өзара байланыстың және гетероскедастіліктің жоқ екендігін көрсетеді.

Қысқамерзімді нұсқа 2009-2013 жылдар аралығындағы кезеңді қамтиды. Теңдеу қателердің түзетілуін ескереді және мынадай тәсілде көрініс береді:

$$D \log(CPI) = 2 * D \log(CPI(-1)) + 0.14 * D \log(KURS(-3)) + 0.02 * D \log(M3REAL(-10)) - 0.41 * D(OSTATKI) + 0.0013 + 0.17 * AR1$$

Теңдеудегі коэффициенттерді ескерсек, ТБИ-ға номиналды айырбастау бағамының ұзақмерзімді нәтижесіне қарағанда, қысқа мерзімді нәтижесі төмен екендігіне көз жеткізуге болады және ол 14%-ды құрайды, бұл ретте оның әсері бірден көрінбей, ақырындап үш айдан кейін ғана білінеді. Соған қарамастан, ақша массасы қысқамерзімді кезеңде ТБИ-ға айтарлықтай ықпал ете алмайды. Мысалы, ақша массасының 1%-ға ұлғаюы он айдан кейін ТБИ өсімінің қарқынына тек 0,02% әсер ете алады. Сонымен қатар, алынған теңдеудің сапасын көрсететін детерминация көрсеткіші алынған үлгі үшін 0,58 болды, бұл тәуелді ауыспалы мәндердің 58% ауытқуы тәуелсіз ауыспалылармен түсіндірілетінін білдіреді. Жүргізілген тестілер сенім деңгейінде 95% гетероскедастіліктің және қалдықтардың автоматты түрде өзара байланысының жоқ екенін көрсетті. Басқа жағынан гистограмма талдауы қалдықтарды бөлу фигурасы қалыпты бөлу сипаттамаларына сәйкес келетінін көрсетеді.

Осылайша, коинтеграциялық талдаудың және түзетудің қарқынды үлгісінің көмегімен ұзақмерзімді және қысқамерзімді кезеңдер үшін ТБИ-ға теңгенің номиналды айырбастау бағамын ауыстыру нәтижесінің жеткілікті түрде жақсы өзгешеленген сипаттамалары алынды. Ұзақмерзімді және қысқамерзімді кезеңдердің әртүрлі

*бағалары қысқамерзімді кезеңдегі бағалардың салыстырмалы түрдегі қатаңдығымен түсіндіріледі. Алыс болашақтағы жоғарғы ауыстыру нәтижесі ел экономикасының импортқа тәуелділігінің жоғарғы деңгейін көрсетеді.*

### **Қолданылған әдебиет тізімі:**

1. Besnik F.: «Exchange Rate Pass-Through in Transition Economies: The Case of the Republic of Macedonia». 2011
2. Dornbusch R.: «Exchange Rates and Prices». American Economic Review. 1987
3. Dubravko M., Marc K.: «A Note on the Pass-Through from Exchange Rate and Foreign Price Changes to Inflation in Selected Emerging Market Economies». BIS Papers. 2002
4. Korhonen I., Wachtel P.: «A Note on Exchange Rate Pass-Through in CIS Countries». Russian Macroeconomic and Financial Issues. 2005
5. Lafleche T.: «The Impact of Exchange Rates Movements on Consumer Prices.» Bank of Canada Review. 1987
6. Dufernot G., Ospanova A., Sand-Zantman A.: «Modeling transition in Central Asia: the Case of Kazakhstan». 2010

## ЕКІНШІ ДЕҢГЕЙДЕГІ БАНКТЕРДІҢ ОПЕРАЦИЯЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Үсенова А.А. – Қаржылық тұрақтылық және тәуекелдерді басқару департаменті қаржы ұйымдарының тәуекелдерін кешенді бағалау басқармасының бас маман-талдаушысы*

*Қазақстанның қаржы нарығындағы бәсекелестіктің жалпы деңгейінің артуы жағдайында операциялық шығыстарды басқарудың тиімді жүйесін құруға дұрыс қарау қаржы ұйымдарының орнықтылығын айқындайтын факторлардың бірі болып табылады. Бүгінгі күні операциялық тиімділікке қатысты мәселелерде екінші деңгейдегі банктер, орташа алғанда, жағымды үрдісті көрсетіп отыр. Алайда экономикалық ықпалдасу және қаржы нарығының жаһандануы жағдайында Қазақстан қаржы секторының тиімділігін арттыру отандық банк секторының болашақтағы бәсекеге қабілеттілігін айқындай алатын мәселелердің бірі бола бастады.*

Бүгінгі күні қаржы нарығының әлемдік конъюктурасының өзгеруі және тәуекелдерді басқару жүйесіне деген жаңа көзқарасты қалыптастыру жағдайында Қазақстанның қаржы секторының алдында жаңа қауіп-қатерлер тұр. Өсу қарқынының баяулауы, түсімділіктің азаюы, реттеуші позициясының күшеюі әлемдік деңгейде дағдарыстан кейінгі кезеңге тән болып отыр. Жергілікті қаржы ұйымдары неғұрлым қатаң бәсекелестікті бастан кешіріп отырған экономикалық және қаржылық кеңістік біртіндеп ықпалдасуда.

Түсімділік деңгейі ұйымның қорытынды қызметінің маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Банктің түсімділігі екі факторға байланысты: біріншіден, орын алып отырған нарықтық жағдайларға, екіншіден, банктің қызметтерді өндірудің тиімді үдерісін жолға қою қабілетіне байланысты (Burger, 2008). Осылайша, нарықтағы баға талаптары мен банктің пайыздық спрэді нарықтың ағымдағы жай-күйімен айқындалатын кезде қызметінің тиімділігі мен операциялық шығыстарға рационалды қарау көбіне менеджментіне байланысты болады. Шығындардың тиімділігін арттыруға негізделген тәсіл босаған ақша ағынын жаңа нарықтарды, банк саласында пайдаланылатын өнімдер мен технологияларды дамытуға жұмсауға мүмкіндік береді. Қосымша бос қаражат банк акционерлерін дивидендтер төлеу арқылы, ал оның клиенттерін неғұрлым сапалы қызмет көрсету не қызметті неғұрлым төмен бағамен көрсету арқылы ынталандыруға мүмкіндік береді (Arthur D. Little, 2008). Сондай-ақ нарықта тұрақсыздық туындаған жағдайда функционалды қамтамасыз етуге арналған шығындардың айтарлықтай бөлігі бірінші кезекте банкті қаржылық қиындықтарға ұшыратуы мүмкін.

Қаржы ұйымдарының операциялық тиімділігін айқындау үшін банктің операциялық шығыстарының таза кірісіне қатынасын көрсететін cost-to-income көрсеткіші (бұдан әрі – CIR) кеңінен пайдаланылады. Басқаша айтқанда, CIR функционалды қамтамасыз етуге бағытталған операциялық шығыстардың қанша бірлігінің банктің таза кірісінің бір бірлігін құру үшін қажет болғанын көрсетеді. Бұл көрсеткіштің жоғары болуы не нарық конъюктурасының қолайсыздығын, не оның қызметін басқару сапасының төмендігін білдіреді.

Banker Database берген деректерге сәйкес 2013 жылдың қорытындысы бойынша әлемнің ең үздік 50 банкінің CIR көрсеткішінің орташа мәні 55,6%-ды құрады. Бұл ретте мұндай көрсеткіштің Қазақстанның әріптес елдерінің банктері үшін құраған мәні айтарлықтай төмен болды. Мысалы, Ресей Сбербанкінің көрсеткіші 39,7%-ды, China Construction Bank – 33,8%-ды, Industrial Bank (Қытай) – 26,3%-ды, China Merchants Bank – 38,2%-ды құрады.

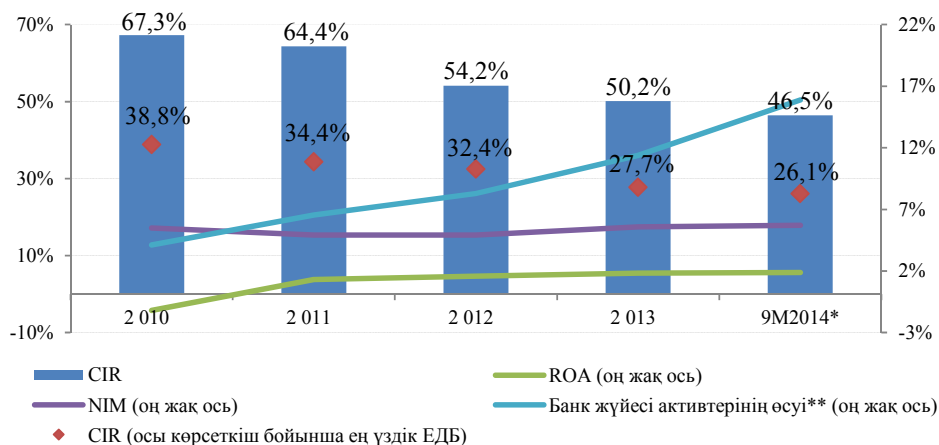
Қазақстанның банк секторының операциялық тиімділігін талдау мақсатында 33 екінші деңгейдегі банктің деректері қолданылған, 2010 жыл – 2014 жылдың 9 айы аралығындағы кезеңді қамтиды. Іріктеме қызметінің түрі ерекше банктерді («Қазақстанның тұрғын үй құрылыс жинақ банкі» АҚ, «Al-Hilal» ислам банкі» АҚ) және қайта құрылымдау процесінен өткен банктерді («БТА Банк» АҚ, «Альянс Банк» АҚ, «Темірбанк» АҚ) қоспағанда, 2014 жылғы 30 қыркүйекте жұмыс істеген барлық екінші деңгейдегі банктерді қамтиды.

CIR көрсеткіші<sup>2</sup> операциялық шығыстардың таза пайыздық кіріс пен таза пайыздық емес кіріс сомасына арақатынасы ретінде есептеледі. Операциялық шығыстар мынадай баптардың сомасы ретінде көрсетілген: еңбекақы төлеу шығыстары, жалдау шығыстары, амортизация, салықтар (корпоративтік табыс салығынан басқа), жарнама, күзету, аудит және консультациялық қызметтер, сақтандыру, әкімшілік шығыстар, көлік шығыстары және т.б. Оған қоса, таза пайыздық емес кірісті есептеу кезінде мынадай кірістер мен шығыстар баптары алынып тасталды: қайта бағалаудан түскен кірістер, резервтерді қайта қалпына келтіруден түскен кірістер, қайта бағалаудан болған шығыстар, қамтамасыз етуге жұмсалған қаржыландыру, сондай-ақ біртекті сипаттағы кірістер мен шығыстар.

Қазақстанның банктері үшін CIR көрсеткіші соңғы бес жылда орташа алғанда жағымды төмендеу үрдісін көрсетіп отыр, 2014 жылғы 9 айдың қорытындысы бойынша 46,5%-ды құрады (1-сурет). Қызметтің активтердің орташа кірістілігі, орташа алынған таза пайыздық маржа, сондай-ақ бүкіл банк жүйесі активтерінің өсуі сияқты көрсеткіштері қолайлы үрдісті көрсетті және 2014 жылғы 9 айдың қорытындысы бойынша тиісінше 1,9%, 5,7%, 15,9%-ды көрсетті.

1-сурет

### Екінші деңгейдегі банктердің қызметі тиімділігінің көрсеткіштері



Ескертпе: \* Активтердің орташа кірістілігінің, орташа алынған таза пайыздық маржа және жүйе активтерінің өсу көрсеткіштері жылдық негізде есептелген

\*\* жылы жылмен қатысты

Дереккөзі: ҚРҰБ деректері, автордың есептеуі

Бұл ретте осы көрсеткіш<sup>3</sup> бойынша ең үздік көрсеткіш көрсеткен он банк үшін CIR-дің орташа мәні CIR-дің жүйе бойынша орташа алынған мәнінен айтарлықтай төмен болды (1-сурет). Осы көрсеткіш бойынша ең үздік банктердің ондығына «Қазақстанның Халық Банкі» АҚ, «Казкоммерцбанк» АҚ, «Сбербанк» АҚ ЕБ, «Банк ЦентрКредит» АҚ,

<sup>2</sup> CIR көрсеткішін есептеген кезде мәндердің кейбір экстремалды шығындылары тазартылды

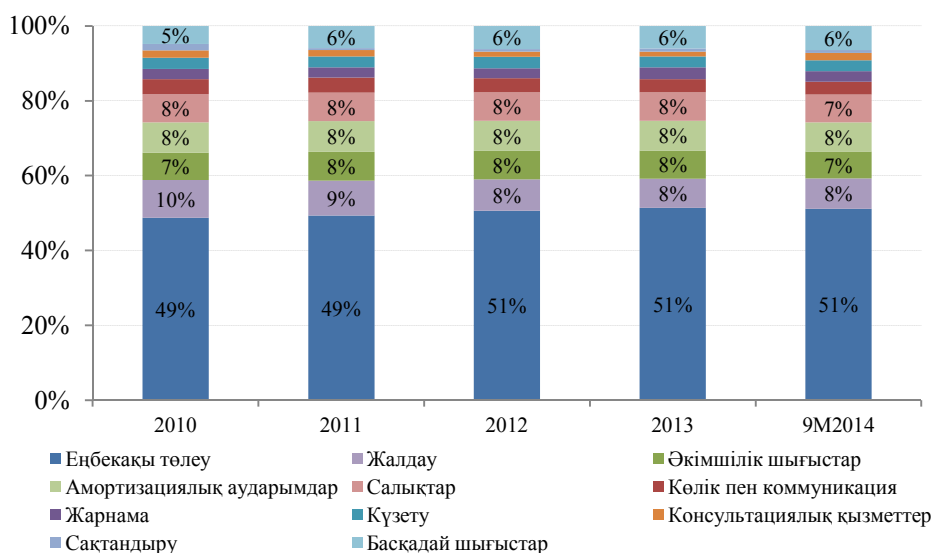
<sup>3</sup> Жылдық негізде есептелген 2014 жылғы 9 айдың нәтижелері бойынша

«Kaspi Bank» АҚ, «Цеснабанк», АҚ, «Delta Bank» АҚ, «Заман-Банк» АҚ, «Қазақстандағы Қытай банкі» ЕБ АҚ және «Қытайдың Алматы қаласындағы СӨБ» АҚ кірді. Осылайша, неғұрлым тиімді институттардың ішінде жергілікті банктер де, шетелдің қатысуы бар банктер де, филиалдар желісі мен өнімдері кең тараған, активтері бүкіл банк жүйесінің айтарлықтай бөлігін құрайтын классикалық банктер де, клиенттердің жекелеген санаттарына қызмет көрсетуге маманданған кішігірім банктер де бар. Демек, банктің тиімділігі оның ұйымдастырылу нысаны немесе көрсететін қызмет түріне қарай емес, көбіне басқару сапасына байланысты деп пайымдауға болады.

Банктің тиімділігін бағалаған кезде операциялық шығыстарды құрайтын баптардың арақатынасының да маңызы едәуір болады. Талданатын кезең ішінде шығыстардың құрылымы тұрақты болып қалды. Банктің 50%-ға жуығы орташа алғанда еңбекке ақы төлеу шығыстарына және тиісті міндетті аударымдарға тиесілі болды. Сонымен қатар жалға алу шығыстары (8-10%), салықтар және басқа да міндетті төлемдер (7-8%), амортизациялық аударымдар (8%) және әкімшілік шығыстар (7-8%) айтарлықтай үлес қосты (2-сурет).

2-сурет

### Екінші деңгейдегі банктердің операциялық шығыстарының құрылымы



Дереккөзі: ҚРҰБ деректері, автордың есептеуі

Алайда CIR көрсеткішінің қазіргі оң және тұрақты үрдістері кезінде белгілі бір тәуекелдердің болуы байқалады. 2010 ж. – 2014 ж. 9 ай аралығындағы кезеңде қарастырылып отырған банктердің операциялық шығыстарының орташа мәні осындай кезеңде 58%-ға, ал кіріс бөлігінің орташа мәні 41%-ға, шығыс бөлігінің орташа мәні 5%-ға өсті. Біріншіден, операциялық шығыстар өсуінің барынша жоғары қарқындары қаржылық дағдарыс кезеңінде мәжбүрлеп оңтайландырудан кейін банктер операциялары көлемінің өсуімен түсіндіріледі. Екіншіден, шығыс бөлігі өсуінің қарқынынан басым түсетін кіріс бөлігі өсуінің жоғары қарқыны CIR көрсеткішінің оң үрдісін қамтамасыз ететін факторлардың бірі болып табылады. Осылайша, операциялық шығыстар өсуінің қазіргі қарқынын сақтаған кезде, сондай-ақ банктер кірістерінің болжанбайтын қысқартылуы туындаған жағдайда, болашақта CIR көрсеткіші нашарлауының әлдебір ықтималдылығы бар. Осының салдарынан бүгінгі күні операциялық шығыстардың деңгейін бақылау өзінің өзектілігін сақтап отыр.



Операциялық шығыстарды тұрақты түрде талдау пайданы арттыру, жаңа нарықтардың өсуі мен оларды игеру не клиенттердің тар тобына тауашалы қызметтер көрсету болсын, банктің алдына қойылған міндеттерді ескере отырып, шығындарды кейіннен оңтайландыру үшін дұрыс бағдар жасауға мүмкіндік береді. Алайда бастапқыда өз шығыстарын оңтайландырғысы келетін әрбір банкке оның кірістерінің негізгі бөлігі қандай процестердің есебінен жинақталатыны туралы айқын түсінікті қалыптастыру қажет. Осылайша, шығасыларды төмендету барысында теңгерімді сақтап, қосылған құнның пайда болуына ықпал ететін операциялардың қысқаруына жол бермеу қажет (Arthur D. Little, 2008). Сонымен бірге көрсетілетін қызметтердің және жүзеге асырылатын процестердің аясын сақтау қажеттілігі нақты алынған нарықтың ағымдағы конъюнктурасына және мүмкіндіктеріне байланысты айқындалуға тиіс.

Операциялық шығыстардың негізгі үлесін қызметкерлердің еңбекақысын төлеу шығыстары құрайтынын ескере отырып, тиісінше, ұйымдық құрылымды оңтайландыру, банк бөлімшелерін, ақпарат беру арналарын оңтайландыру және бизнес-процестерді жақсарту мәселелері қолданыстағы ақпараттық технологияларға сәйкес бірінші кезекте пайда болады.

Құрылымдық бөлімшелерді (мысалы, банк бөлімшелерін) оңтайландыру жөніндегі талдауда негізгі аспект ағымдағы өнімділікті және болашақ әлеуетті түсіну болып табылады, онда бөлек алынған құрылымдық бірліктің қажеттілігі туралы мәселе қандай да болмасын активке инвестициялаудың дербес мәселесі ретінде қабылдануға тиіс (FIS, 2013). Бұл орайда қашықтан қызмет көрсетудің тиімділігін және біртіндеп қарқын алып келе жатқан танымалдығын атап өткен жөн, ол операциялық шығыстарды қысқартып қана қоймай, клиенттердің ықыласын арттыруға жағдай жасайды.

Орындалатын процестердің тиімділігін арттыруға ықпал ететін ұйымдық құрылымды ендіру оңтайландыру мәселелеріндегі келесі маңызды фактор болып табылады. Сатылық кезеңді икемдеу, банктің қолдаушы функцияларын біріктіру және шешімдер қабылдауды орталықсыздандыру қосымша шығасыларды қысқартуға ықпал ететін әдістердің бірі болып табылады (Arthur D. Little, 2008). Бұдан басқа, кейбір жағдайларда ауқымдарды үнемдеу және жинақталған практикалық тәжірибе есебінен алға қойылған міндеттерді барынша тиімді орындауға мүмкіндік беретін қызметтер аутсорсингін қолдану орынды болады (FIS, 2013).

Өнімділікті арттырудың басқа көздерінің бірі қолмен орындалатын процестерді автоматтандыру болып табылады. Дамушы технологияларды қолдану, сондай-ақ орнатылған ақпараттық жүйелерді кеңейту мен бейімдеу өнімділікті жақсарту, шығасыларды төмендету және орындалатын рәсімдердің дәлдігін арттыру бойынша негізгі кезеңдердің бірі болып табылады. Бұл ретте автоматтандыру процесті жеделдетіп, қызметкерлердің тартылуын қысқартып қана қоймай, сол сияқты жұмысты орындау барысында адам факторын барынша азайту арқылы тәуекел-менеджменттің деңгейін арттыруға жағдай жасайды (Arthur D. Little, 2008). Сондай-ақ банктер қызметкерлердің және ақпараттық жүйелердің қайталанатын функцияларын анықтауға жеке көңіл бөлгені жөн. Осылайша, технологиялық жетістіктерді қолдану амалы және бизнес-процестерді оңтайландыру банктердің операциялық шығыстарын қысқартуға мүмкіндік береді (FIS, 2013).

*Бәсекелестік деңгейін тұрақты түрде арттыру, бизнесті жүргізу модельдерін өзгерту, сондай-ақ операциялардың тәуекелділігін ұлғайтудың жалпыға ортақ үрдісі жағдайларында дамуды жоспарлайтын банктер үшін оның қаражатын бөлу тиімділігін жақсарту жөнінде жан-жақты талдау қажет. Операциялық шығыстардың банктердің жиынтық шығыстарында шамалы ғана үлес құрайтынына қарамастан, олар банктің мақсаттарына және оның басқарушыларының пайымына сәйкес*

*түзетілуі мүмкін шығыстардың сыныбын білдіреді. Бүгінгі күні қазақстандық банктердің операциялық тиімділігін одан әрі жақсартуы үшін әлеуеті бар, бұл әлемдік қаржы кеңістігін жаһандандыру мен ықпалдастыру жөніндегі дүниежүзілік үрдістің аясында бірегей және әлі де іске асырылмаған басымдық болып табылады.*

**Қолданылған әдебиет тізімі:**

1. Arthur D. Little (2008). Five Habits of Highly Efficient Banks. How Banks Ride the Cost-income Curve. URL: [http://www.adlittle.com/downloads/tx\\_adlreports/ADL\\_Five\\_Habits\\_of\\_Highly\\_Efficient\\_Banks.pdf](http://www.adlittle.com/downloads/tx_adlreports/ADL_Five_Habits_of_Highly_Efficient_Banks.pdf);
2. Banker Database (2014). Top 50 Banks in Top 1000 World Banks 2014. URL: <http://www.thebankerdatabase.com/index.cfm?fuseaction=top50.default>;
3. Burger A., Moormann J. (2008). Productivity in Banks: Myths and Truth of the Cost Income Ratio. Banks and Bank Systems, vol. 3, issue 4;
4. FIS (2013). Five Proven Approaches to Improving Bank Efficiency. An eBook that Examines the Keys. URL: <http://www.fisglobal.com/ucmprdpub/groups/public/documents/document/c021049.pdf>.

## ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ БАНКІНІҢ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ІШКІ АУДИТ: ТӘУЕКЕЛДЕРГЕ НАЗАР АУДАРУ

*Мәтиев С.Ж. – Ішкі аудит департаментінің Қаржылық аудит басқармасының бас маман-экономисті*

*Қызметтің барлық салаларында жаңа талаптардың пайда болуы және тәуекелдердің қордалануы жағдайындағы корпоративтік басқарудың дамуы барысында ұйымдарда тәуекелдерлі басқарудың тиімді жүйесін жасақтау маңызды шара болып барады.*

*Ұлттық Банк елдің орталық банкі ретінде Қазақстанның қаржы-экономикалық жүйесінде ерекше мәнге ие. Осыған орай Ұлттық Банк жүйесінде тәуекелдердің жүзеге асуы елдің қаржы жүйесіне елеулі ықпал етуі, кей жағдайдарда қаржы нарығы субъектілерінің тәуекелдіріне ауысуы мүмкін. Сол себепті Ұлттық Банкте тиімді тәуекелдерді басқару жүйесін құрастыру өте қажет болып табылады.*

### **Ұлттық банктегі тәуекелдерді басқару жүйесі.**

2012 жылдың соңында KPMG International тапсырысымен Economist Intelligence Unit тарапынан әртүрлі компаниялардағы тәуекелдерді басқаруды бағалау бойынша халықаралық зерттеулер жүргізді<sup>4</sup>. Зерттеу аясында компаниялардың 47%-ы риск-менеджмент жалпы компания қызметінің тиімділігін арттыру үшін қажет деп атаса, сұралғандардың 34%-ы риск-менеджмент компания тиімділігін кей уақыттарда арттырады деп санайды.

Сонымен қатар KPMG тарапынан 2014 жылы қазақстандық 97 ірі компания арасында өткізілген сауалнама нәтижесі ұйым үшін тәуекелдерді басқару жүйесінің бар болуы үлкен маңызға ие екендігін айғақтайды<sup>5</sup>. Респонденттердің 82%-ы тәуекелдерді басқару жүйесін еңгізу стратегиялық мақсаттарға жетуге бағытталған деп есептейді. Жоғары бағалау компания үшін тәуекелдерді басқарудың аса маңыздылығын көрсетеді және де бұл Ұлттық Банк үшін де өзекті мәселе.

Қазіргі таңда корпоративті басқарудың халықаралық тәжірибесі, Ұлттық Банк негізге алған, жеткілікті деңгейдегі тәуекелдерді басқарудың моделін жасап шығарды. Негіз ретінде Тредуэя комиссиясының демеушілері ұйымының Комитеті (The Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, COSO)<sup>6</sup> жасаған модель алынды.

1992 жылы COSO корпоративті басқару барысында қолдану үшін «Ішкі бақылаудың интеграциялық концепциясын» (Internal Control - Integrated Framework, COSO I) ұсынды. Кейін бұл модель кеңетілді және қайта қаралды, нәтижесінде ішкі бақылау мен тәуекелдерді басқару компоненттері біріктірілген тәуекелдерді басқару моделі жасалынды (Enterprise Risk Management — Integrated Framework, COSO II, 2004 жылы шығарылды).

Ұлттық Банктің тәуекелдерді басқару жүйесінің негізіне 8 компоненттен тұратын COSO II моделі алынған.

<sup>4</sup><http://www.kpmg.com/global/en/issuesandinsights/articlespublications/risk-management-outpacing-capabilities/pages/default.aspx>, “Expectations of Risk Management Outpacing Capabilities – It’s Time For Action”, KPMG International

<sup>5</sup>[http://www.kpmg.com/kz/ru/issuesandinsights/articlesandpublications/pages/kpmg\\_kz\\_research.aspx](http://www.kpmg.com/kz/ru/issuesandinsights/articlesandpublications/pages/kpmg_kz_research.aspx), «Тәуекелдерді басқару белгісіздікпен күресудегі негізгі құрал ретінде», Қазақстан мен Орта Азиядағы KPMG

<sup>6</sup> <http://www.coso.org/guidance.htm>

Осылай Ұлттық Банктегі тәуекелдерді басқаруды ұйымдастыру ережесінде (COSO II анықтамасымен сәйкес) тәуекелдерді басқаруға келесідей анықтама берілген – қолайсыз нәтиженің туындау ықтималдылығын төмендетуге және оны іске асыруға байланысты туындаған ықтимал шығындарды азайтуға бағытталған басқару шешімдерін қабылдау және орындау үрдісі. Осы үрдіс Ұлттық Банкке әсер етуі мүмкін оқиғаларды айқындауға және осы оқиғаларға байланысты тәуекелдер мен мүмкіндіктерді басқаруға, сондай-ақ бизнес-процестің тәуекел тәбетінің артып кетпеуін және оның мақсаттарына қол жеткізуді қамтамасыз етуді бақылауға бағытталған.

1 сурет.

### Тәуекелдерді басқарудың COSO II бойынша компоненттері



Ұлттық Банкте әр қызметкер тәуекелдерді басқаруда және белгіленген нормативтік және құқықтық актілердің талаптарын орындауда жауапкершілікке ие. т Ұлттық Банктің менеджменті стратегиялық мақсаттарға жету үрдісіндегі тәуекелдерді анықтау және тәуекелдерді басқаруға жауапты. Осылай әр деңгейде тәуекелдерді басқару жүзеге асырылады.

Тәуекелдер бойынша есептіліктің екі деңгейі бар:

1. Бизнес-процесстің иелері мен қатысушылары болып табылатын бөлімшелер тарапынан жасалатын Тәуекелдер бойынша есептер;
2. Уәкілетті бөлімше жасақтайтын Тәуекелдер бойынша жылдық жиынтық есеп.

Қазіргі таңда Ұлттық Банкте негізгі 4 тәуекел (стратегиялық, операциялық, қаржылық және беделдің жоғалуы тәуекелдері) бойынша топтастырылған 19 тәуекел түрі белгіленген. Беделдің жоғалуы тәуекелі басқа негізгі тәуекелдердің іске асуының нәтижесінде болады деп есептелінеді. Айта кету керек, үнемі пайда болып тұратын талаптар жағдайында бұл тізім жеткілікті болып саналмайды, сол себепті уақыт өте қайта қарастырылып тұруы қажет.

Тәуекелдерді басқару мен ішкі бақылау – бұл өзара байланысты ұғымдар. Алайда ішкі бақылау жүйесі (әрі қарай – ІБЖ) басқару үрдісінің ажырамас бөлігі болып табылатын тәуекелдерді басқарудың бір бөлшегі. Ұлттық Банкте ішкі бақылауды ұйымдастыру тәртібінде ішкі бақылау Ұлттық Банк басшылығы мен жұмысшылары тарапынан өз міндеттері мен уәкілеттері аясында жасалатын, Банк қызметінің тиімділігін және рационалдылығын қамтамасыз етуге бағытталған үрдісі ретінде қарастырылған.

Жоғарыда келтірілген KPMG компаниясының зерттеулерінде респонденттер тәуекелдерді тиімді басқаруға маңызды кедергілер ретінде қазақстандық компаниялардың функционалдық бөлімшелері арасында өзара қарама-қатынастың жетіспеушілігі (65%), тәуекелдерді басқарудың корпоративтік мәдениетінің жоқтығы (63%) және компания тәуекелдерін нақты анықтау мүмкін еместігі (50%) көрсеткен. Басқа да

маңызды кедергілер ретінде тәуекелдерді анықтауда қолданылатын құралдар мен әдістердің тиімділігінің төмендігі (31%), сонымен қатар тәуекелдер бойынша алынатын ақпараттардың төмен сапасы (25%) келтірілген, («Тәуекелдерді басқару белгісіздікпен күресудегі негізгі құрал ретінде», KPMG, 2014ж., 25 бет).

Осылайша барлық ұйымдар үшін, корпоративті басқарудағы фундаменталды элементі болып табылатын, тәуекелдерді басқарудың тиімді жүйесінің болуы аса маңызды. Бұл Ұлттық Банкке де қатысты.

Өз кезегінде, Ұлттық Банк басшылығына тәуекелдерді басқару жүйесі тиімділігіне тәуелсіз, объективті және жеткілікті денгейде кепілдіктер беру аса маңызға ие. Бұл міндет ішкі аудит бөлімшесіне жүктелген.

#### ***Ұлттық Банктегі тәуекелге бағытталған ішкі аудит.***

Қазіргі таңда Ұлттық Банктегі ішкі аудит – корпоративті басқарудың ролін, тәуекелдерді басқару және ішкі басқару үрдістерінің тиімділігін арттыруға бағытталған тәуекелдерді басқару жүйесінің ажырамас және маңызды элементі болып табылады. Бөлімше жұмысының негізгі бағыттары болып Ұлттық Банктің бизнес-процестерін ішкі аудиттен өткізу, соның ішінде ақпараттық жүйелерді аудиттен өткізу, бизнес-процестің кіші процестерін/әдістердін және қызметтің жеке бағыттарын мониторингтен өткізу табылады.

Ұлттық Банктегі ішкі аудитті ұйымдастыру жүйесі мен әдіснамасы Ішкі аудиторлар институтымен қабылдаған Ішкі аудиттің халықаралық кәсіби стандарттарына (IAXC) негізделген.

IAXC сәйкес, ішкі аудит бағалайтын сала – Ұлттық Банктің тәуекелдерді басқару мен ішкі бақылау жүйесін ұйымдастыруы мен қызмет етуі болып табылады.

2120.A1 стандартында ішкі аудит корпоративтік басқару, ұйымның операцияндық қызметі мен ақпараттық жүйелерімен байланысты тәуекелдерді келесі көрсетілгендерге қатысты бағалауы қажет деп көрсетілген:

- ұйымның стратегиялық мақсаттарына жетуі;
- қаржы-шаруашылық қызмет туралы ақпараттың растығы мен толыққандылығы;
- қызметтің және бағдарламалардың тиімділігі мен нәтижелілігі;
- активтердің сақталуы;
- заңдар, нормативтік актілер, саясат, тәртіптер және келісім-шарттық

міндеттемелерге сәйкестік.

Негізінен ішкі аудиттің қызметі тәуекелдерді басқарудың тиімді әдістерін табуға бағытталуы керек. Алайда, айта кету қажет, ішкі аудит уақыт сайын бағаланатын басқарушылық шешімдер, аудиттік емес немесе міндеттемелер үшін жауапкершілікті ала алмайды. Ішкі аудиттің тәуелсіздігі – ішкі аудиттен талап етілетін объективтіліктің негізі. Ұлттық Банктің ішкі аудит бөлімшесі өз міндеттері мен функцияларын орындау барысында тәуелсіз.

Ұлттық Банктің ішкі аудитінің негізгі әдістері тәуекелді басқарудың және ішкі бақылаудың әлсіз тұстарын табуға бағытталған. Тәуекелдерді бағалауға тек қана аудиторлық тексерулер кезінде емес, сонымен қатар тексеруді жоспарлау кезіндеде жіті назар аударылады.

2010 IAXC сәйкес ішкі аудиттің басшысы ұйымның мақсаттарына сәйкес ішкі аудиттің басымдықтарын анықтайтын тәуекелге бағытталған жоспар құруы тиіс. Сонымен қатар 2010.A1 стандарты бойынша ішкі аудиттің жоспары ең болмағанда жылына бір рет өткізілетін тәуекелдерді формальді бағалауға негізделуі тиіс. Жоспар құрастыру барысында жоғары орындаушылық басшылық және Кеңестің пікірі ескерілуі тиіс.

Ұлттық Банкте аудиторлық тексерулердің ортамерзімді (5 жылға) және жылдық жоспарлары жасалынады. Ішкі аудиттің жоспарлау кезіндегі міндеттері Ұлттық Банктің

стратегиялық және операцияндық мақсаттарына жетудегі ең маңызды қауіптер мен мүмкіндіктерден шығатын тәуекелдерді анықтау үшін бақылаудың өзекті элементтерін барынша зерттеу болып табылады.

Жоспарлау кезінде тәуекелдерді басқару жүйесін қарастыру аясында келесі материалдар сарапталынады:

1) Ұлттық Банктің бизнес-процестеріне тиесілі тәуекелдерді бағалау.

Ұлттық Банктің бизнес-процестеріне тиесілі тәуекелдерді бағалау жыл сайын бизнес-процестің иелері тарапынан жасалынады.

2) алдыңғы аудиторлық тексерулер нәтижелері бойынша аудит объектілерінің тәуекелдерді басқару және ішкі бақылау жүйесін бағалау;

3) операцияндық оқиғалар бойынша ақпаратты сараптау;

4) Ұлттық Банктің бизнес-процестерінің тәуекелдері бойынша жиынтық есеп;

5) аудиторлық тексерулер және олардың нәтижелері бойынша мониторинг;

6) жасап шығарылуы/қайта жасалынуы және еңгізілуі жоспарланып жатқан ақпараттық технологиялар (бағдарламалық және техникалық құралдар) туралы ақпарат.

Тәуекелге бағытталған орта мерзімді жоспарды ішкі аудит бөлімшесі нәтижесінде «аудит облыстарды» аудиторлық тексерулерден өткізудің мезгілділігін және бастапқылығын (жыл сайыннан 5 жыл сайын бір рет өткізу) анықтайтын үрдіс аясында жасайды.

Қазіргі таңда Ұлттық Банктің аудит облыстары тізімі уақыт өте қарастырылатын және жаңартылатын 49 аудит облысынан тұрады.

Аудиторлық тексерулердің орта мерзімді жоспары негізінде жыл сайын келер жылға аудиторлық тексерулердің жылдық жоспары жасалынады.

Әр аудиторлық тексеру алдында тексерілуі жоспарланып жатқан бизнес-процестің тәуекелдерін бағалаудың нәтижелері және операцияндық оқиғалар бойынша ақпарат сараптамадан өткізіледі. Тәуекелдерді басқару сараптамасының нәтижелері аудиторлық тексеруді жоспарлау бойынша қорытынды құжатта көрсетіледі.

Осылай аудиторлық тексерулерді жоспарлаудың барлық деңгейлерінде ішкі аудит бөлімшесі тарапынан бизнес-процестің тәуекелдерінің бағалауына аса назар аударылады.

Тәуекелдерді басқарудың және ішкі бақылау жүйесінің тиімділігін тәуелсіз бағалау үшін тексеру кезіндегі аудиторлық әдістемелер қолдану, қолда бар аудиторлық дәлелдемелерді сараптауға негізделген. Бизнес-процесті бағалау тән және қалдық тәуекелдерді, Ұлттық Банктің нормативтік құқықтық актілерімен көрсетілген бақылау әдістерін қолдануды есепке ала отырып жасалынады. Негізгі зейін келесіге бағытталады:

- бизнес-процестің иесі тарапанына тән тәуекелдерді бағалаудағы баламалылығы;

- Бизнес-процес тәуекелдері бойынша есепті жасақтау барысында иелері тарапынан анықталмаған және бағаланбаған тәуекелдердің орындалуы фактілерін табу;

- тәуекел тәбетінің белгіленген деңгейінің жеткіліктілігі;

- бизнес-процесті жүргізуді жан жақты сараптамадан өткізу.

Аудиторлар табылған жөнсіздіктердің маңыздылығын тәуекелдерді басқарудың және ішкі бақылау жүйесі тиімділігін бағалаудың бекітілген әдіснамасына сәйкес анықтайды.

Тексеру барысында табылған бизнес-процесті жүргізу үрдісінде пайда болатын проблемаларды шешу бойынша ұсыныстармен қатар, қажетті шаралар қолданбаған жағдайда пайда болатын тәуекелдер де көрсетіледі.

Тәуекелдерді басқару мен ішкі бақылау жүйесінің тиімділігін қорытынды бағалау табылған жөнсіздіктердің маңыздылығы мен санын есепке ала отырып, тәуекелдерді басқару мен ІБЖ компоненттерін тестілеу арқылы жүргізіледі.

Сонымен Ұлттық Банкте аудиторлық тексеру кезінде тәуекелге бағытталған тәсілдеме қолданудың негізгі артықшылықтары болып келесілер табылады:

- Ұлттық Банк үшін ең маңызды тәуекелдерге жіті назар аударуға мүмкіндік, ішкі аудит қызметінің Ұлттық Банктің стратегиялық бағыттарымен келісімділігі, ресурстарды ең маңызды бағыттарға жұмсау;
- ұйымның алдына қойған мақсаттарына жетуіне кедергі келтіретін Ұлттық Банк қызметіндегі тәуекелдерді анықтау;
- тәуекелдер факторларының жағымсыз әсерлерін азайту бойынша ұсыныстарды беру.

*Жоғарыдағыны қорытындылай келе, Ұлттық Банктің ішкі аудит қызметі IAXC сәйкес Ұлттық Банктің алдында қойылған мақсаттарға жетуге септігін тигізетін, тәуекелдерді басқарудың және ІБЖ тиімділігін жүйлендірілген және дәйекті бағалауға негізделген тәуекелге бағытталған аудитті жүргізуге негізделген.*

**Қолданылған әдебиет тізімі:**

1. «Тәуекелдерді басқару белгісіздікпен күресудегі негізгі құрал ретінде» зерттеуі, Қазақстан мен Ортылақ Азиядағы KPMG, 2014ж., [http://www.kpmg.com/kz/ru/issuesandinsights/articlesandpublications/pages/kpmg\\_kz\\_research.aspx](http://www.kpmg.com/kz/ru/issuesandinsights/articlesandpublications/pages/kpmg_kz_research.aspx);
2. «Expectations of Risk Management Outpacing Capabilities – It’s Time For Action» зерттеуі, KPMG International, 2012ж. <http://www.kpmg.com/global/en/issuesandinsights/articlespublications/risk-management-outpacing-capabilities/pages/default.aspx>;
3. «Enterprise Risk Management – Integrated Framework», The Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, [www.coso.org](http://www.coso.org);
4. «Ішкі аудиттің халықаралық кәсіби стандарттары», Ішкі аудиторлар институты, [www.theiia.org](http://www.theiia.org).

## ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА БАҒАЛЫ МЕТАЛДАР НАРЫҒЫН ДАМУ

*Мауытхан Алмас Ардақұлы – Ішкі аудит департаменті Қаржылық аудит басқармасының бас маман-экономисі*

Алтын әлемдік қаржы жүйесінің маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Оның ерекше құн беретін бірқатар қасиеттері бар. Бұл – коррозияға ұшырамайтын мәңгілік металл, зергерлік өнеркәсіп, медицина, жоғары технологиялы өндіріс және т.б. сияқты адам өмірінің барлық саласында пайдаланылады. Алтынның табиғаттағы қоры шектеулі, оны өндіру құрамында алтын бар шикізатты барлаумен, өндірумен және қайта өңдеумен байланысты белгілі бір шығындармен қатар жүреді.

Алтынның әлемдік нарығы осы бағалы металдың әлем көлеміндегі айналыста болуының барлық жүйесін – өндірісті, бөлуді, тұтынуды кеңінен қамтиды. Сонымен қатар алтын нарығын алтынның ұлттық және халықаралық деңгейлерде тауар ретінде сатып алынуын-сатылуын қамтитын нарықтық тетік ретінде тар деңгейде қарастыруға болады.

Алтынның елдер мен халықаралық ұйымдар резервтерінің құрамындағы тұрақты және өтімді актив ретінде пайдаланылуы алтын нарығының негізгі ерекшеліктерінің бірі болып табылады. Әдетте алтын мен күміс қорғану активтері болып саналады, олар жинақтарды сақтау, оның ішінде инфляциялық процестердің ықпалынан сақтау үшін актив ретінде қабылданады. Алтынмен байланысты инвестициялар, әдетте, ұзақ мерзімді болып табылады және көбіне жылдам табыс алуды болжамайды.

1-сурет алтынның ағымдағы уақыттағы халықаралық резервтерін көрсетеді.

### Алтынның 01.10.2014 жылғы жағдай бойынша халықаралық резервтері

1-сурет

Елдер	Тонна	Резервтердегі мөлшері, %	Елдер	Тонна	Резервтердегі мөлшері, %
1. США	8 133,5	72,1	51. ЗАЭВС (WAEMU)	36,5	11,1
2. Германия	3 384,2	67,8	52. Непал	36,3	22,1
3. МВФ	2 814,0	51)	53. Малайзия	35,5	1,1
4. Италия	2 451,8	66,7	54. Перу	34,7	2,2
5. Франция	2 435,4	65,2	55. Словакия	31,7	59,5
6. Россия	1 112,5	9,9	56. Сирия	25,8	6,0
7. Китай	1 054,1	1,1	57. Азербайджан	23,0	5,5
8. Швейцария	1040,0	7,8	58. Шри-Ланка	22,1	10,2
9. Япония	766,2	2,5	59. Марокко	22,0	4,3
10. Нидерланды	612,5	54,5	60. Афганистан	21,9	12,0
11. Индия	557,7	7,1	61. Нигерия	21,4	1,9
12. Турция	511,7	15,8	62. Сербия	17,2	5,2
13. ЕЦБ	503,2	27,8	63. Иордания	16,8	4,3
14. Тайвань	423,6	4,1	64. Кипр	13,9	53,1
15. Португалия	382,5	80,3	65. Бангладеш	13,5	2,5
16. Венесуэла	367,6	70,6	66. Камбоджи	12,4	8,3
17. Саудовская Аравия	322,9	1,8	67. Катар	12,4	1,2
18. Великобритания	310,3	11,6	68. Эквадор	11,8	7,9
19. Ливан	286,6	23,5	69. Чехия	10,6	0,8
20. Испания	281,6	24,7	70. Колумбия	10,4	0,9
21. Австрия	280,0	43,1	71. Лаос	8,9	31,3
22. Бельгия	227,4	35,1	72. Гана	8,7	7,9
23. Филиппины	194,4	10,0	73. Таджикистан	8,3	53,3
24. Казахстан	181,9	27,1	74. Парагвай	8,2	4,7
25. Алжир	173,6	3,6	75. Мьянма	7,3	4,1
26. Таиланд	152,4	3,8	76. Сальвадор	7,3	10,8
27. Сингапур	127,4	1,9	77. Гватемала	6,9	3,9
28. Швеция	125,7	8,0	78. Македония	6,8	8,7
29. Южная Африка	125,2	10,4	79. Тунис	6,8	3,8
30. Мексика	123,2	2,6	80. Латвия	6,6	7,9
31. Ливия	116,6	4,3	81. Ирландия	6,0	15,2



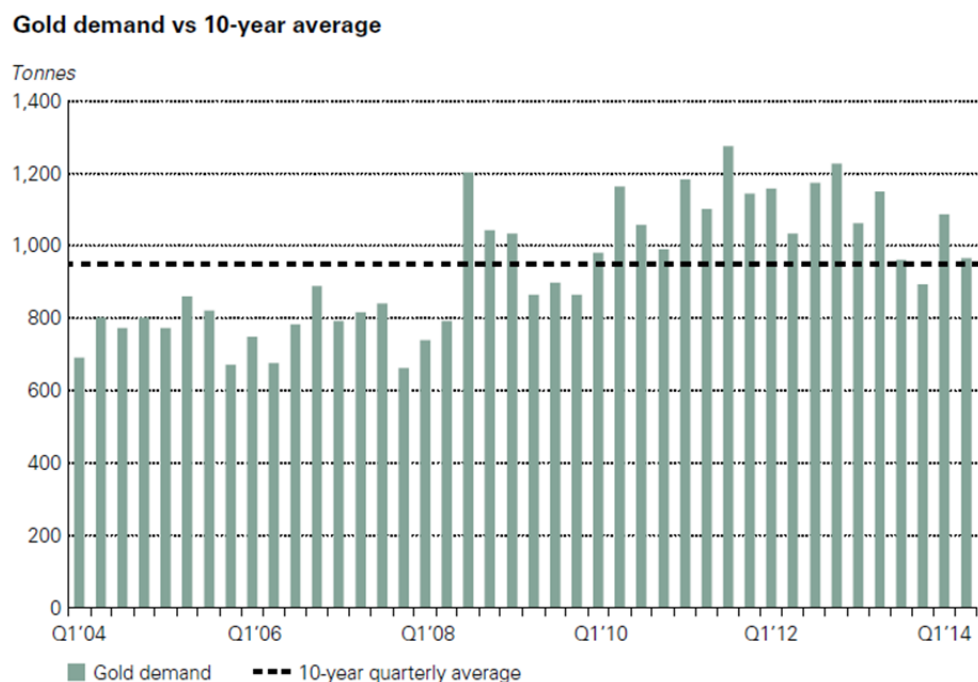
32. Греция	112,3	70,7	82. Литва	5,8	2,9
33. БМР (BIS)	111,0	<sup>1)</sup>	83. Мозамбик	5,1	5,9
34. Корея	104,4	1,2	84. Бахрейн	4,7	3,4
35. Румыния	103,7	9,5	85. Бруней-Даруссалам	4,3	5,0
36. Польша	102,9	4,2	86. Маврикий	3,9	4,0
37. Ирак	89,8	5,2	87. Киргизия	3,9	7,2
38. Австралия	79,9	5,9	88. Словения	3,2	11,7
39. Кувейт	79,0	8,6	89. Аруба	3,1	19,1
40. Индонезия	78,1	2,9	90. Венгрия	3,1	0,3
41. Египет	75,6	19,3	91. Босния и Герцеговина	3,0	2,4
42. Бразилия	67,2	0,7	92. Канада	3,0	0,2
43. Дания	66,5	3,4	93. Люксембург	2,3	9,9
44. Пакистан	64,5	20,6	94. Гонконг	2,1	0,0
45. Аргентина	61,7	8,9	95. Исландия	2,0	1,8
46. Финляндия	49,1	18,2	96. Папуа-Новая Гвинея	2,0	2,9
47. Боливия	42,5	11,4	97. Тринидад и Тобаго	1,9	0,7
48. Украина	40,4	10,6	98. Гаити	1,8	5,7
49. Болгария	40,0	8,2	99. Албания	1,6	2,2
50. Беларусь	39,0	25,6	100. Йемен	1,6	1,2

<sup>1)</sup> БМР және МВФ баланстары мөлшер көлемін есептеуге мүмкіндік бермейді  
Ақпарат көзі: World Gold Council

Мемлекеттер мен халықаралық ұйымдар резервтерінің құрамында алтын үлесінің ұлғаюы есебінен соңғы уақытта нарықта алтынға деген сұраныстың тұрақты болып отырғанын айта кетуге болады. Алтынға деген сұраныстың өзгеру серпінін 2-суреттен көруге болады, онда алтынға деген әлемдік сұраныстың 10 жыл уақыт кезеңіндегі өзгергендігі көрініп тұр.

### 10 жылдағы алтынға деген әлемдік нарықтағы сұраныс

2-сурет



Source: GFMS, Thomson Reuters; World Gold Council

Соңғы уақытта алтынды белсенді түрде сатып алатын елдер арасында Қытайдың, Түркияның, Ресей Федерациясының және басқа да елдердің Орталық банктерін атап өтуге болады.

Дүниежүзілік алтын кеңесінің (World Gold Council) ресми сайтында орналастырылған ақпаратқа сәйкес 2014 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша Қазақстан

резервінде жинақтаған алтынның көлемі бойынша әлемде 24-ші орын алады, ол құйма алтынның 181,9 тоннасын немесе елдің жалпы алтынвалюта активтерінің 27,1%-н құрайды (1-сурет).

Халықаралық сарапшылардың деректеріне сәйкес Қазақстан алтын өндіру көлемі бойынша әлемде 18 орынды алады, өндіріс 2013 жылдың қорытындысы бойынша 42.4 тоннаны құрап, 2011 жылдың қорытындысымен салыстырғанда 5.7 тоннаға ұлғайды. Қорының көлемі бойынша Қазақстан Республикасы жер қойнауындағы 637.1 тонна алтынымен 19 орынды алады (ақпарат [www.goldfacts.org](http://www.goldfacts.org) ресурсынан алынған).

Бағалы металдар нарығына жасалған іргелі сипаттамалар Қазақстан Республикасы үшін алтын нарығы перспективаларының жақсы екендігін көрсетіп отыр. Атап айтқанда, табиғи қорының бай болуы, металдарды өндіру, өңдеу, сатудың толық циклының бар болуы, нарыққа қатысушылар санының көптігі – мұның барлығы нарықтың дамуына жағымды әсер ететін факторлар.

2014 жылға дейін Қазақстан Республикасында «Казцинк» АҚ (Өскемен қ.) және «Қазақмыс» ЖШС (Балқаш қ.) базасында екі тазартатын өндіріс жұмыс істеді. Екі тазалау зауытының қуатын қосқанда шамамен 100 тоннаны құрады. 2013 жылғы желтоқсанда «Тау-Кен Алтын» ЖШС үшінші тазалау зауыты өнеркәсіптік пайдалануға жіберілді. Тазалау зауытының жобалық қуаты жылына 25 тонна тазартылған алтын өндіруге есептелген. Қазіргі кезде бізде үш тазалау зауыты бар, олар ішкі нарық үшін тазартылған құйма алтынға деген сұранысты қамтамасыз ете алады.

*Бүгінгі күні барлық үш тазалау зауыты бағалы металдардағы активтерді толықтыру үшін тазартылған алтынды иеленуге мемлекеттің басымдық берілген құқығын іске асыру шеңберінде Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкіне өткізеді.*

Жоғарыда аталған барлық артықшылықтарға қарамастан, еліміздің бағалы металдарының ішкі нарығы қазіргі кезде өзінің бастапқы даму сатысында. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасында қаражатты бағалы металдарға инвестициялау мәдениеті дамымаған. Ал алтын, атап өтілгендей, әлемдегі ең тұрақты қаржы құралының бірі болып табылады.

Сонымен қатар Қазақстан Республикасының валюталық заңнамасының нормаларына сәйкес тазартылған құйма алтын валюталық құндылық болып табылады, сондай-ақ тазартылған құйма алтынды сатып алу-сату жөніндегі операциялар резиденттер арасындағы рұқсат етілген валюталық операция ретінде танылады.

Сондай-ақ Қазақстан Республикасының нормативтік және заңнамалық актілеріне сәйкес тазартылған құйма алтын қаржы нарығының мынадай қатысушылары:

- екінші деңгейдегі банктер;
- Бірыңғай жинақтаушы қор және ерікті жинақтаушы зейнетақы қорлары;
- сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымдары;
- инвестициялық портфельді басқаруды, брокерлік және (немесе) дилерлік қызметті жүзеге асыратын ұйымдар;
- микроқаржы ұйымдары үшін өтімділігі жоғары актив ретінде танылады.

Заңнамалық нормалардың болғанына қарамастан, Қазақстан Республикасында алтынды инвестициялық актив ретінде белсенді түрде пайдалану байқалмайды. Соған қарамастан жеке және институционалдық инвесторлардың ақшалай қаражатын салудың сенімді әрі ұғымды құралдарының жетіспеушілігі байқалады. Екінші деңгейдегі банктердің депозиттері қажетті деңгейде кіріс түсіріп отырған жоқ, қор нарығының әлсіз дамуы да оның құралдарының мүмкіндіктерін толықтай пайдалануға мүмкіндік бермейді. Осыған байланысты бағалы металдар нарығын, атап айтқанда алтынның инвестициялық әлеуетін дамыту ішкі қаржы нарығын дамыту үшін оң әсер етуі мүмкін. Екінші деңгейдегі банктер, зейнетақы қорлары, брокерлік компаниялар, сондай-ақ сақтандыру

компаниялары сияқты барлық негізгі қаржы ұйымдарының заңнамалық тұрғыдан инвестициялық портфельдерін әртараптандыру мақсатында активтерінің бір бөлігін бағалы металдарға орналастыру мүмкіндігі бар. Алайда, мұндай мүмкіндікті қаржы ұйымдары пайдаланбай отыр.

Қазақстан Республикасында активтерді алтынға инвестициялаудың шектеулі мүмкіндігі бар. Мәселен, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі инвестициялық және коллекциялық монеталарды сатуды жүзеге асырады, бірқатар екінші деңгейдегі банктер иесіздендірілген металл шоттарын ашу мен жүргізуді ұсынады, сондай-ақ шетелдік мемлекеттердің алтын монеталарын сатады. Монеталар сатуды ұлғайту мақсатында Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Интернет желісі арқылы «on-line» сатуды және одан кейін тапсырыс берушілерге жеткізуді іске қосты.

Көрсетілген шаралардың алтынның ішкі нарығын дамыту үшін жеткіліксіз екені айқын, сонымен бірге әлеуетті инвесторлардың қаражатты құймадағы тазартылған алтынға инвестициялауға шектеулі қолжетімділігі болады.

Сонымен қатар Қазақстан Республикасында алтынның ішкі нарығын дамытуды ынталандыру мақсатында салықтық жеңілдіктер қолданылатынын атап өткен жөн, олар сондай-ақ ішкі нарықтың дамуына оң әсер етуге тиіс.

Біріншіден, Салық кодексінің нормаларында «инвестициялық алтын» ұғымы айқындалған, бұл сертификат немесе Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен осындай алтынның ұлттық немесе халықаралық сапа стандартына сәйкестігін растау бойынша аккредиттелген, сәйкестікті растау жөніндегі орган немесе сынақ зертханасы берген өзге де құжаты бар алтын.

Екіншіден, алтынды шығару және/немесе өндіруді жүзеге асыратын салық төлеушілердің Ұлттық Банкке алтынвалюта активтерін толықтыру үшін меншікті өндірісінің шикізатынан тазартылған алтынды сату бойынша айналымына нөлдік мөлшерлеме бойынша ҚҚС салынады.

Үшіншіден, мыналарды:

- меншікті өндірісінен дайындалған тазартылған бағалы металдарды – алтын, платинаны;

- сапа талаптарына және қолданыстағы стандарттарға бір мезгілде сәйкес келген кезде инвестициялық алтынды сату бойынша айналымдар ҚҚС-тан босатылады.

Төртіншіден, қосылған құн салығынан босатылатын қаржылық операцияларға Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен Ұлттық Банктің Кассалық операциялар және құндылықтарды сақтау орталығында және (немесе) екінші деңгейдегі банктерде ашылған металл шоттары арқылы инвестициялық алтынды сату операциялары жатады.

Осылайша, құймадағы тазартылған алтынмен операцияларға, сондай-ақ инвестициялық алтынға салық салу операцияларына қатысты қолданыстағы заңнамалық нормалар бүгінгі күні Қазақстан Республикасында бағалы металдардың ішкі нарығын ұйымдастыруға құқықтық жағдайлар жасалғанын куәландырады. Алайда олардың қолданылуы «инвестициялық алтынның» сауда-саттығын ұйымдастыру үшін тиісті инфрақұрылымның болмауы себепті шектеулі.

Ішкі нарықты дамыту мақсатында арнайы биржалық алаңдарда ашық сауда-саттық жүргізуді ұйымдастыру орынды болады, онда әлеуетті сатушылар мен инвесторлар «инвестициялық алтынды» сатып алу-сату операцияларын жүзеге асыра алар еді.

Теориялық тұрғыдан алғанда, «инвестициялық алтынмен» сауда-саттық «Қазақстан қор биржасы» АҚ және «ЕТС» Тауар биржасы» АҚ сияқты жұмыс істеп тұрған биржалық алаңдарда ұйымдастырылуы мүмкін.

Өз кезегінде, «инвестициялық алтынды» сақтау мен есепке алу бастапқы кезеңде Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің базасында ұйымдастырылуы мүмкін.

Мәселен, «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» Заңның нормаларына сәйкес Ұлттық Банк екінші деңгейдегі банктердің тазартылған құйма алтынмен және күміспен жүргізетін экспорттық операцияларын бақылау сияқты функцияларды орындайды; шетел валютасындағы және бағалы металдардағы активтерді басқаруды қамтамасыз етеді; бағалы металдардағы активтерді толықтыру үшін тазартылған алтынды сатып алуға мемлекеттің басым құқығын іске асырады; бағалы металдарды сақтауды және сынауды жүзеге асырады.

Сондай-ақ Заңда Ұлттық Банктің бағалы металдармен мынадай операцияларын жүргізуі көзделген:

- тазартылған алтынды, басқа бағалы металдарды қабылдау мен сақтау;
- ішкі және сыртқы нарықтарда тазартылған алтынды және басқа бағалы металдарды сатып алу, сату, сақтауға орналастыру және депозитке салу, оның ішінде мемлекеттің басым құқығын іске асыру шеңберінде тазартылған алтынды сатып алу операциялары;
- клиенттердің металл шоттарын ашу мен жүргізу.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің алтынвалюта активтерінің бір бөлігін сақтауды ҚРҰБ Кассалық операциялар және құндылықтарды сақтау орталығы жүзеге асыратыны атап өтіледі. Ұлттық Банкте «КОЖҚСО-да тазартылған және тазартылмаған бағалы металдарды, асыл тастарды және олардан жасалған бұйымдарды есепке алу» тазартылған алтынды есепке алу мен сақтау жүйесі бар.

Бұл шағын жүйе бағалы металдарды, асыл тастарды және олардан жасалған бұйымдарды қабылдау, бақылау, сараптама жүргізу, сұрыптау және біріктіру, сақтау мен беру операцияларын жүргізу процестерін автоматтандыруды қамтамасыз етеді, ол инвестор клиенттердің «инвестициялық алтынды» есепке алу мен сақтауды жүзеге асырған кезде қолданылуы мүмкін. Сонымен бірге, бастапқы кезеңде қолданыстағы автоматтандыру құралдарын Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің базасында «инвестициялық алтынды» есепке алу мен сақтауды ұйымдастыру үшін пайдалануға мүмкіндік бар.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің базасында алтынды сақтау мен есепке алу қолданыстағы автоматтандырылған жүйелерді жаңғырту және клиенттердің шоттарын және қосалқы шоттарын есепке алуды ұйымдастыру арқылы жасалуы мүмкін.

«Инвестициялық алтынмен» сауда-саттықты ұйымдастыру үдерісінің маңызды аспектісі алтынның ішкі нарығын дамыту проблемаларын және перспективаларын талқылауды қоса алғанда қаржы нарығының қатысушыларымен жұмыс істеуге бағытталған іс-шаралар кешенін жүргізу болып табылады. Бұл жұмыс «Қазақстан қаржыгерлерінің қауымдастығы» ЗТБ базасында тақырыптық жұмыс тобын құру арқылы ұйымдастырыла алады.

Институционалдық инвесторлардың активтерін салуға бағытталған биржалық операцияларды қоспағанда, алтынды жеке инвесторлардың сатып алу және оны екінші деңгейдегі банктердің құндылықтар қоймалары базасында кейіннен есепке алу мен сақтау мүмкіндігін қарастыру қажет. Кейіннен екінші деңгейдегі банктерде сақталатын «инвестициялық алтын» есебінен кепілдіктер алу және кепілдікті қамтамасыз етуді есепке алу тетіктерін әзірлеу мүмкін болады.

Бағалы металдар нарығындағы қаржы ұйымдарының белсенділігін арттыру мақсатында сондай-ақ «инвестициялық алтынды» пайдалана отырып «Алтын – Теңге» СВОП операцияларын іске қосу мүмкіндігін қарау ұсынылады. СВОП операцияларын іске қосу ұйымдардың және тұтастай алғанда нарықтың қаржылық жай-күйіне оң әсер етуі

мүмкін, себебі СВОП операциялары әдетте тәуекелдер сипатын төмендету немесе өзгерту, хеджирлеу және өтімділік деңгейін ұлғайту үшін пайдаланылады. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі сондай-ақ СВОП мәмілелерін орындаған кезде қарсы агент ретінде болуы мүмкін.

Қазақстан Республикасы халқының қаржылық сауаттылығын арттыру жөніндегі бағдарлама шеңберінде алтын базасында инвестициялық құралдарды пайдалануды танымал етуге бағытталған түсіндіру-ақпараттық жұмысты жүргізу, тақырыптық мақалаларды жариялау, дәрістер мен семинарлар өткізу, тақырыптық теледидар бағдарламаларын шығару орынды болады.

*Бүгінгі күн жағдайында Қазақстан Республикасы қатысатын халықаралық бастамаларды дамыту есебінен бағалы металдардың ішкі нарығын дамыту перспективалары бар.*

*Мәселен, қазіргі кезде «Жаңа жібек жолын» жаңғырту жұмысы белсенді түрде жүргізілуде, оның шеңберінде сауда қатынастарын дамыту және Қытайдан Батыс Еуропаға және керісінше транзиттік жүк тасымалын ұлғайту болжанып отыр. Осыған дейін атап өткендей, Қытай бүгінгі күні әлемдегі ең ірі алтын импортерінің бірі болып табылады.*

*Сонымен бірге исламдық қаржыландыруды дамыту және Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығын исламдық қаржының орталығы ретінде орнықтыру бойынша белсенді жұмыс жүргізілуде. Әдетте, исламдық әлем елдері бағалы металдар нарығының дамуымен, оның ішінде алтынды қаржы құралы ретінде пайдалану бөлігінде сипатталады. Исламдық қаржы ұйымдарының ішкі нарыққа келуі де алтын нарығын дамыту үшін оң әсерін тигізеді.*

*Қазіргі таңдағы жағдайларда Қазақстанға бағалы металдардың ішкі нарығын дамыту қажет. Оның үстіне заңнамалық база да, салықтық артықшылықтар да бар. Қаржы нарығының қатысушыларын тарта отырып сауда инфрақұрылымын құру қажет. «Инвестициялық алтынмен» сауданы ұйымдастыру тетіктерін әзірлеу, «инвестициялық алтыны» бар банк операцияларын дамыту, халықтың қаражатты алтынға инвестициялау мүмкіндіктері туралы хабардар болуын арттыру бойынша жүйелі, жоспарлы жұмысты жүргізу қажет. Бұл іс-шаралар мемлекеттік деңгейде қабылдануға тиіс бағалы металдардың ішкі нарығын дамыту жөніндегі тұжырымдамада көрініс табуы мүмкін.*

*Мақалада көрсетілген шаралар бағалы металдардың ішкі нарығын дамытуға қолайлы ықпал етуі мүмкін, бұл, өз кезегінде, Қазақстан Республикасы экономикасының қаржылық орнықтылығын арттырады.*

#### **Қолданылған әдебиет тізімі:**

1. [www.gold.org](http://www.gold.org)
2. [www.goldfacts.org](http://www.goldfacts.org)

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ БАНКІНІҢ ЕКІНШІ ДЕҢГЕЙДЕГІ БАНКТЕРДІҢ  
ПОРТФЕЛЬДЕРІНДЕГІ ЖҰМЫС ІСТЕМЕЙТІН КРЕДИТТЕР ҮЛЕСІН ТӨМЕНДЕТУ ЖӨНІНДЕ  
ҚАБЫЛДАП ЖАТҚАН ШАРАЛАРЫ**

*Садыкова А.М. – Бақылау және қадағалау әдіснамасы департаменті қаржы нарығын реттеу басқармасының бас маман-экономисі*

Бұл мақала Ұлттық Банктің Қазақстан Республикасының банк жүйесіндегі жұмыс істемейтін кредиттер проблемаларын шешу үшін қабылдап жатқан негізгі шараларын сипаттайды.

Қазақстан Республикасында экономикасының орнықтылығы мен экономикалық әлеуетінің өсуі қамтамасыз етілген қазіргі жағдайда қаржы жүйесін бақылау, банктерді жұмыс істемейтін кредиттерден тазарту қажеттігі туралы және қорландыру туралы мәселелер ерекше маңызды бола бастады.

Қазақстан Республикасының Президенті – Ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында (Астана, 2012 жылғы 14 желтоқсан) «Қазақстандық банктер өз кезегінде өзінің мақсатын орындауға және нақты экономика секторының кредиттік ресурстарға деген қажеттілігін қамтамасыз етуге тиіс. Бұл ретте қаржылық жүйеге бақылауды әлсіретуге болмайды, банктерді проблемалық кредиттерден тазарту және қорландыру мәселелерімен тығыз айналысу қажет. Бұл үшін Ұлттық Банк пен Үкіметке Президент Әкімшілігінің үйлестіруімен экономиканы қажетті ақша ресурстарымен қамтамасыз етуге бағытталған түбегейлі ақша-кредит саясатының жаңа жүйесін әзірлеу қажет болады.» - деп, атап көрсетті.

Үкіметтің 2014 жылғы 14 ақпандағы кеңейтілген отырысында («Қазақстан-2050» Стратегиясын іске асыру мәселелеріне арналған отырыс) да Мемлекет басшысы банк жүйесінде жұмыс істемейтін кредиттер проблемасының өткірлігі сақталып отырғанына назар аударды. Соған байланысты Ұлттық Банктің алдында екінші деңгейдегі банктердегі жұмыс істемейтін кредиттердің үлесін 2015 жылғы 1 қаңтарға қарай 15%-ға дейін және 2016 жылғы 1 қаңтарға қарай 10%-ға дейін төмендету міндеті қойылды.

Жұмыс істемейтін қарыздар деңгейінің жоғары болуы (NPL) екінші деңгейдегі банктердің кредиттік портфелінің өсуін ұстап тұрған негізгі проблемалардың бірі болып табылады.

2014 жылғы 1 тамыздағы жағдай бойынша банк секторының несиелік портфелі 14 492 млрд. теңгені құрады. Банктердің жұмыс істемейтін қарыздарының көлемі (мерзімі 90 күннен асып кеткен) 4 581 млрд. теңгені немесе банк секторының несиелік портфелінің 31,6%-н құрады. Жылдың басынан бастап жұмыс істемейтін қарыздардың көлемі 423 млрд. теңгеге немесе 10,2%-ға, жұмыс істемейтін кредиттердің үлесі 31%-дан 32%-ға дейін өсті.

**Жұмыс істемейтін қарыздардың қарыз алушылар түрлері бойынша үлесі**

	01.01.2014ж.			01.08.2014ж.		
	Негізгі борыш, млрд.тг.	NPL үлесі	Резервтер (провизиялар) үлесі	Негізгі борыш, млрд.тг.	NPL үлесі	Резервтер (провизиялар) үлесі
Несие портфелі, оның ішінде	13 348	31%	35%	14 492	32%	34%
Заңды тұлғалар	7 473	41%	49%	7 628	43%	50%
құрылыс	1 975	41%	56%	2 104	42%	55%

<i>басқа да мақсаттар</i>	5 497	40%	47%	5 524	43%	48%
Жеке тұлғалар	3 297	24%	14%	3 690	25%	16%
құрылыс	989	24%	17%	1 046	25%	19%
ипотека	892	22%	16%	953	23%	17%
<b>тұтынушылық мақсаттар</b>	1 666	17%	13%	1 939	19%	16%
<i>басқа да мақсаттарға</i>	642	12%	11%	704	13%	12%
ШОБ	2 011	18%	19%	2 627	16%	17%

Банктер бойынша жұмыс істемейтін қарыздардың үлесі БТА Банкке тиесілі – 51,6%, Казкоммерцбанк – 18,0%, АТФ Банк 6,5% және Альянс Банк 5,3%.

#### Жұмыс істемейтін қарыздардың банктер бойынша үлесі

Банктің атауы	01.01.2014		01.08.2014	
	NPL млрд.тг.	Үлес, %-бен	NPL млрд.тг.	Үлес, %-бен
БТА Банк	2 022,9	48,7%	2 363,8	51,6%
Казкоммерцбанк	730,1	17,5%	825,0	18,0%
АТФ Банк	303,1	7,3%	296,5	6,5%
Альянс Банк	291,2	7,0%	243,1	5,3%
Халық Банкі	283,0	6,8%	222,6	4,9%
Банк ЦентрКредит	145,0	3,5%	116,5	2,5%
Темірбанк	107,8	2,6%	120,1	2,6%
KASPI BANK	87,4	2,1%	98,3	2,1%
Еуразиялық Банк	39,6	1,0%	50,1	1,1%
Нұрбанк	56,9	1,4%	47,5	1,0%
Басқа банктер	91,2	2,2%	197,8	4,3%
<b>ЖИЫНТЫҒЫ</b>	<b>4 158,2</b>	<b>100%</b>	<b>4 581,6</b>	<b>100%</b>

Қазіргі уақытта банктер дәстүрлі құралдармен бірге проблемалық активтермен жұмыс жүргізу (қайта құрылымдау, коллекторларға беру, есептен шығару, өндіріп алу және т.б.) арқылы Ұлттық Банк ұсынған проблемалық активтермен жұмыс істеудің тиімділігін көтерудің тетіктерін пайдалануға мүмкіндік алды.

Атап айтқанда, кредиттік портфельдердің сапасын жақсарту үшін банктер мынадай тетіктерді пайдалану мүмкіндігіне ие болды:

- жұмыс істемейтін қарызды «Проблемалық кредиттер қоры» АҚ-ға (ПКҚ) беру;
- проблемалық қарызды банктің стрестік активтерді басқару жөніндегі еншілес ұйымына (САБҰ) беру;
- проблемалық қарыз бойынша үмітсіз берешекті кешіру (бұл тетіктің қолданылуын 2016 жылға дейін ұзарту болжанып отыр).

Бүгінгі күні Ұлттық Банк жүйе бойынша NPL деңгейінің мақсатты бағдарларына (2016 жылға қарай 10%-дан аспайтын) қол жеткізу арқылы банк жүйесі активтерінің сапасын жақсартуға бағытталған мынадай шараларды қабылдады:

*банк қызметін реттеу шеңберінде:*

ерте ден қою шараларын қолдану жөніндегі заңнама шеңберінде Ұлттық Банк банктердің несие портфеліндегі жұмыс істемейтін қарыздар үлесі үшін лимиттерді енгізді (2013 жылдан бастап несие портфелінің – 20%-ы, 2014 жылдан бастап – 15%-ы). Өз кезегінде, банктердің кредиттік портфельдерінің сапасын жақсарту жөніндегі жұмысын жандандыру үшін 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап пруденциялық норматив ретінде

барлық банктер үшін міндетті түрде жұмыс істемейтін қарыздардың лимиті 10% деңгейінде енгізілетін болады. Ұлттық Банк банктердің іс-шаралар жоспарларының орындалуын сақтауына тұрақты түрде мониторинг жүргізеді. Таргеттелетін мәндерді орындамаған жағдайда банкке лицензиясынан айыруға дейін қадағалаушылық реттеу шарасы қолданылатын болады;

мерзімі өткен қарыздарды басқару үшін қажетті қағидаттарды, құралдарды және шараларды және әлеуметтік жағдайды тұрақтандыру мақсатында оларды іске асыру кезіндегі өзара іс-қимыл талаптарын айқындайтын Екінші деңгейдегі банктердегі мерзімі өткен қарыздарды төмендетудің бірыңғай саясаты әзірленді және қабылданды;

проблемалық активтерді сатып алу кезінде болатын тәуекелдерді әділ бөлудің тетіктері арқылы ПҚК-ның банктермен неғұрлым белсенді әрі жан-жақты өзара іс-қимылына бағытталған ПҚК жұмыс істеу тұжырымдамасы әзірленді және қабылданды;

проблемалық активтердің сапасын жақсарту жөніндегі барлық іс-шараларды өткізу үшін САБҰ өкілеттіктерін кеңейту жолымен әкімшілік кедергілер оңтайландырылды;

*салық салу шеңберінде:*

банктердің үмітсіз берешекті кешіруден несие портфелінің 10%-нан аспайтын көлемдегі шығынын салық есебінде тану *(салық жеңілдігі 2014 жылғы 1 қаңтардан бастап 2016 жылғы 1 қаңтарға дейін қолданылады);*

банктердің кірістеріне салық салу мақсаттары үшін динамикалық резервті Ұлттық Банктің нормативтік құқықтық актісіне сәйкес есептеу *(салық жеңілдігі 2013 жылғы 1 қаңтардан бастап 2015 жылғы 1 қаңтарға дейін қолданылады);*

проблемалық активтерді дисконтпен күмәнді активтерді басқару жөніндегі ұйымдарға (КАБҰ) және уақытша салықтық жеңілдігі бар «Проблемалық кредиттер қоры» АҚ-ға (ПҚК) беруден болған шығынды салық есебінде тану *(салық жеңілдігі 2012 жылғы 1 қаңтардан бастап 2018 жылғы 1 қаңтарға дейін қолданылады);*

салықтық есепте банктердің балансынан үмітсіз қарыздарды есептен шығарудан шығындарды тану;

халықтың әлеуметтік тұрғыдан қорғалмаған топтарына жататын борышкер жеке тұлғаның кірісі ретінде азаматтық заңнамаға сәйкес оның үмітсіз қарыздары бойынша берешегін кешірген кезде туындайтын кірісті танымау;

салықтық есепте қайта құрылымдаудан өткен және осындай банктің органы бекіткен тізбеге енгізілген банк берген кредит (қарыз) бойынша борышты кешіруден шығындарды тану *(2014 жылғы 1 қаңтар – 2020 жылғы 1 қаңтар аралығында қолданылады);*

резидент емес-борышкер жеке және заңды тұлғаның кірістері ретінде мұндай кредиттерді банк органы бекітетін тізбеге енгізген және шағым-талап іс-шараларын жүргізу туралы құжаттар болған жағдайда қайта құрылымдаудан өткен банктің кредиттер бойынша берешекті кешірген кезде туындайтын кірістерді танымау *(2014 жылғы 1 қаңтар – 2020 жылғы 1 қаңтар аралығында қолданылады).*

Жоғарыда көрсетілген шаралардың қабылдануына қарамастан, банктердің портфельдеріндегі жұмыс істемейтін кредиттердің үлесі әлі де жоғары болып қалуда. Осыған байланысты, Ұлттық Банк банктерді сауықтыру және проблемалық активтермен тиімді жұмыс жүргізу мақсатында қазіргі уақытта «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қаржы ұйымдарының қызметі, екінші деңгейдегі банктердің жұмыс істемейтін кредиттері мен активтері, ақша төлемі мен аударымы және Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасын әзірлеу арқылы қолданыстағы тетіктерді қолдануда заңнамалық шектеулерді жою жұмысын жүргізуде. Бұл ретте негізгі түзетулер бұл құралдарды пайдаланған кезде салықтық ынталандыруды



арттыруға шоғырландырылған, оның нәтижесінде құралдар бойынша салықтық жеңілдіктер іс жүзінде теңестіріледі. Бұл қандай да болмасын құралды қолдану мүмкіндігі бойынша шығасылар мен пайданы талдаған кезде «балама» құнның бірдей болуын қамтамасыз етуге ықпал ететін болады.

Атап айтқанда, көрсетілген заң жобасында мыналарға:

- бас банктің күмәнді және үмітсіз активтерін сатып алатын банктердің еншілес ұйымдарының (САБҰ) және «Проблемалық кредиттер қоры» АҚ-тың проблемалық активтердің сапасын арттыру жөніндегі операцияларды жүргізген кезде әкімшілік кедергілерді төмендетуге;

- «Проблемалық кредиттер қоры» АҚ-тың банктермен ынтымақтастығы бағыттарын кеңейтуге;

- кепілдікті кредиторлардың құқықтарын күшейтуге;

- жұмыс істемейтін активтерді беру операцияларын жүзеге асырған кезде бейтарап салықтық талаптарды жасауға, сондай-ақ жұмыс істемейтін активтермен операциялар бойынша бюджетке өзге де төлемдерді оңтайландыруға;

- кепілге салынған жер теліміне өндіріп алуды қолдану нәтижесінде кепіл ұстаушы үшін нысаналы мақсат бойынша жер телімін игеру мерзімін есептеу жөніндегі мәселені реттеуге бағытталған түзетулерді қабылдау болжанып отыр.

Бұдан басқа, заң жобасында қаржы ұйымдарының тиімді жұмыс істеуі үшін қолайлы жағдайлар жасауға арналған қаржы нарығын, қаржы институттарын және нормативтік құқықтық базаны реттеу жүйесін жетілдіруге бағытталған Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына тиісті нормаларды енгізу көзделеді.

*Жоғарыда көрсетілген шараларды қабылдау елдің қаржы жүйесінің, оның ішінде екінші деңгейдегі банктердің портфельдеріндегі жұмыс істемейтін кредиттердің деңгейін төмендету салдарынан екінші деңгейдегі банктердің тұрақтылығын арттыруға мүмкіндік береді. Банктердің қаржылық орнықтылығын арттыру, өз кезегінде, банктердің клиенттері тарапынан және тұтастай алғанда, қаржылық қызметтерді тұтынушылардың тарапынан сенімнің артуына ықпал ететін болады. Банктердің қаржыландыруды айтарлықтай жандандыру және банктер үшін жүйелік тәуекелдің өсу қаупінсіз елдің экономикалық өсудің жоғары қарқындарын ұстап тұру мүмкіндігі пайда болады, сондай-ақ Қазақстанның Дүниежүзілік Банктің «Doing Business» рейтингінде позициясын жақсарту мүмкіндігі туындайды.*

## ҚАРЖЫ ҚЫЗМЕТТЕРІН ТҰТЫНУШЫЛАР ЗАЕМ ШАРТЫН ЖАСАСҚАНДА НЕНІ БІЛУ КЕРЕК?

*А.Ш. Кабесов- ҚРҰБ Атырау филиалының қаржы ұйымдарын бақылау және қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау бөлімінің басшысы.*

*Қаржылық қызметтер нарығында жеке тұлғаларды тұтынушылық және ипотекалық несиелендіру үлкен мәнге ие болып келеді, бұл банктік қызметтің тұтынушылар аясының кеңеюінде. Банктердің өз еншілес компанияларымен және басқа да құрылымдық бөлімшелерімен, сондай-ақ тұрмыстық техника, компьютерлер, автокөліктер және т.б.ірі сауда кәсіпорындарымен қауымдастық тәжірибесі бұқаралық сипатқа ие. Қалай болғанда да, банктен несие алу туралы шешім - бұл кез келген адамның немесе отбасының бюджетіне әсер ететін жауапты шешім. Қалайша банктің проблемалы қарызгері болмауға болады, заемдарды ауыртпалықсыз өтеу үшін барлық қаржылық мүмкіндіктерді қалай дұрыс есептеп бөлуге болады- аталған мақала осындай күрделі мәселені шешуде Сіз үшін жолбасшы бола алады.*

Азаматтар несие аларда тез арада ақша алу идеясын башылыққа ала отырып, қарыз беру шарттарына көп көңіл бөле бермейді. Кейін несиелерін өтерде олар үшін шешілмейтіндей мәселеге айналып кетуі ғажап-ақ.

Бұл жерде «ескертілді, қарулысың» мәтелі өте орынды.

Несие алушы банкте несие ресімдеуде міндетті түрде білуге тиісті:

1) Екінші деңгейдегі банк немесе банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымда несие беру құқығын растайтын уәкілетті орган лицензиясының болуы;

2) Банк өз қызметін тек қана жалпы операцияларды жүргізу тәртібін белгілейтін банктің директорлар кеңесі бекіткен Ережесі болғанда ғана жүзеге асыруға құқылы. Аталған Ереже ашық ақпарат болып табылады және клиенттің бірінші талабы бойынша ұсынылуға міндетті. Егер де бастысын айтатын болсақ, аталған Ереже халықтан қабылданатын салымдар және берілетін несиелер сомасы мен мерзімін анықтайды, сыйақының мөлшері және оны төлеу тәртібін реттейді. Ережеде несие бойынша кепілге салынатын мүлікке қойылатын талаптар, банк операцияларын жүргізу бойынша тарифтер мен мөлшерлемелер, банктің және оның клиентінің құқығы мен жауапкершілігін айқындайды. Сондай-ақ банктің директорлар кеңесінің жалпы операциялар жүргізу талаптарына қосуға тиіс деп санайтын міндеттері мен шектеулері көрсетілген;

3) Банктердің өзіндік қамтамасыз ету, несие беру мерзімі және мақсатына қарай несие беру талаптары да әр түрлі болады.

4) банктер мен оның клиенттерінің арасындағы қарым-қатынастар, егер Қазақстан Республикасының заңнамасында басқасы қарастырылмаған болса, шарттар негізінде жүзеге асырылады;

5) банктер банктік заем шарттарында заемды беруге байланысты төленуге тиіс комиссиялардың толық тізілімін және олардың мөлшерін көрсетуі тиіс және де жасалған шарт шеңберінде біржақты тәртіппен комиссиялардың жаңа түрлерін енгізуге құқығы жоқ;

6) сыйақы ставкалары мен комиссиялар, сондай-ақ банктік қызмет көрсеткені үшін тарифтер банктермен, банктік операциялардың жеке түрлерін жүзеге асыратын ұйымдармен Қазақстан Республикасының заңдарында көрсетілген шектеулерді ескере отырып, өз бетінше белгіленеді;

7) несиелердің қайтарылуы кепіл, тұрақсыздық айыбы, кепілдік, кепілдемемен және өзге де Қазақстан Республикасының заңнамасында немесе шартта қарастырылған тәсілдермен қамтамасыз етіле алады;

8) банктердің несиелік шарттардың тиісінше орындалмауы бойынша заемшыға талап қоюы мерзімдері таратылуға жатпайды.

Әлеуетті қарыз алушы несиені алу туралы шешім қабылдарда отбасының кірістерін несиені алу және оған қызмет көрсетуге кететін шығындарын ескере отырып, ағымдағы күнделікті шығындарымен салыстыруы қажет. Заемшыға бұл жерде мыналарды ескеру керек:

1. Банктер клиенттерден әр түрлі қосымша қызметтер үшін қоса алынатын төлемдер алады, соған байланысты, оларды, несиені қолданғаны үшін шығыстарды санауда қателіктерге әкеліп соқтырады, себебі олар қарыз алушы пайымдағаннан әлдеқайда жоғары болып келеді. Несиелік арызды қарау үшін, кеңес беру үшін, несиелік шоттарды ашу және жүргізу үшін, несиені беру бойынша банктік жинақтар, несиені ақшаға айналдыру үшін төленетін жинақтар, банкпен кепілзатты бағалау үшін төленетін төлемдер, мысалы, ипотекалық несиені беру және т.б. сияқты төлемдерді төлеуде қарыз бағасы едәуір өседі. Бұл шын мәнінде, несиені рәсімдеу бойынша шығыстар мөлшерін қателендіреді және банк қызметін тұтынушыны адастыруы әбден ықтимал. Осыған орай, банктерге 2007 жылғы 1 қаңтардан бастап, несиені беруде, соның ішінде шартта, өз клиенттері үшін банкке қызмет көрсетуге қатысты әр түрлі төлемдермен байланысты клиенттің барлық шығыстарын көрсететін жылдық тиімді сыйақы мөлшерлеме көлемін ашып көрсетуі тиіс деген міндеттер жүктелді. Бұл жайт тұтынушыға әр түрлі банктердің несиені құнын салыстыруына және дұрыс бағалауына мүмкіндігін береді.

Несие алуға ниет білдірген тұлғаға шарт жасаспастан бұрын бірнеше банктің ұқсас несиені шарттарымен танысқаны жөн, ал кеңес беру кезінде банктерден жылдық тиімді сыйақы мөлшерлеме көлемі туралы сұратуы керек. Назарларыңызға, бірдей талаптары бар банктердің жылдық тиімді сыйақы мөлшері аз банктің несиесі тиімді болып есептеледі.

2. Банктік заем шартын жасамас бұрын банк жеке тұлғаға таңдауға әр түрлі әдістермен: сараланған және аннуитеттік төлемдер әдісімен есептелген заемды өтеу кестесінің жобаларын ұсынуға міндетті. Тек кесте ғана заемшыға қашан және қандай соманы өтеу керектігін көрсетеді. Заемды өтеумен проблема туындаған жағдайда тез арада алдағы мүмкін болатын әрекеттер жөнінде банктен кеңес алып, оны пайда болған жағдайдан хабардар ету керек, бұл сізге одан да үлкен проблемалардан құтылуға көмектеседі.

3. Кейбір банктер берілген заемдар бойынша заемшылармен банктік заем шарттарын қосылу шарттары нысанында жасасады, басқаша айтқанда бұндай жағдайда шартта басқа құжаттарда бар жағдайларға нұсқау бар екендігін білдіреді. Тәжірибе жүзінде, кейбір банктер бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланатын және банктердің ресми сайттарындағы жалпы қолжетімді жағдайларға нұсқау береді. Бұндай жағдайларда толық түсінбей жүрген заемшыға болашақта банкпен қарым-қатынаста жасасқан шарттар шегінде жүргізілетін банктің осы және басқа да әрекеттерінің заңға сыйымдылығы туралы таластар туындамауы үшін шарттың ажырамас бөлігі болып табылатын осындай барлық құжаттармен танысу керек.

4. Банктік заем шарты «Банктік заем шартының міндетті талаптарының тізбесін бекіту және Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігі Басқармасының «Кредиттеу жөніндегі құжаттамасын жүргізу ережесін бекіту туралы» 2007 жылғы 23 ақпандағы № 49 қаулысына толықтырулар мен өзгерістер

енгізу туралы Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау жөніндегі агенттігі Басқармасының 2011 жылғы 28 ақпан № 18 Қаулысының» талаптарына сәйкес келуі керек және мынадай ақпаратты міндетті түрде сақтау керек:

- 1) шарт жасасқан күнін;
- 2) банктік заемның мақсаты,;
- 3) заемның жалпы сомасы және валютасы;
- 4) заемның мерзімі;
- 5) сыйақы ставкасының түрі (тіркелген немесе құбылмалы), сыйақы ставкасының мөлшері жылдық пайызбен, сенімді жылдық тиімді салыстырмалы есептеудегі сыйақы ставкасының мөлшері;
- 6) шартта құбылмалы сыйақы ставкасы көзделген болса, құбылмалы сыйақы ставкасын есептеу тәртібі;
- 7) өтеу тәсілі (қолма-қол ақшамен, қолма-қол ақшасыз);
- 8) заемды өтеу әдісі: аннуитеттік (теңдей төлемдермен өтеу) немесе сараланған (негізгі борышты теңдей үлеспен өтеу арқылы) не банктің ішкі ережелеріне сәйкес басқа тәсілмен;
- 9) заем бойынша берешекті өтеу кезектілігі;
- 10) негізгі борышы уақтылы өтелмеген және сыйақы төленбеген жағдайда тұрақсыздық айыбын (айыппұлды, өсімпұлды) есептеу тәртібі және оның мөлшері.
- 11) комиссиялардың толық тізбесі және олардың заем беруге байланысты алынуға жататын мөлшері;
- 12) заемды өтеудің және сыйақының тәртібі (касса арқылы, банктік шотқа қашықтатылған терминал арқылы және басқалар тараптардың келісімі бойынша), кезеңділігі;
- 13) қамтамасыз етудің берілген заемды қоспағанда, қамтамасыз ету (түрі: кепіл, тұрақсыздық айыбы, кепілдік, кепілдеме, ұстап қалу және өзге түрлері);
- 14) заемшының шарт бойынша міндеттемелерін орындамаған не тиісінше тәсілмен орындамаған жағдайда банк қабылдайтын шаралар;
- 15) шарттың қолданылу мерзімі;
- 16) заемшының (тең заемшының) ол туралы мәліметтерді кредиттік бюроға беруге және кредиттік бюроның ол туралы банкке кредиттік есеп беруге келісімінің, сондай-ақ тараптардың өз міндеттемелерін орындауына байланысты ақпараттың болуын көрсету;
- 17) банктің пошталық мекен-жайы мен электрондық адресі туралы ақпарат, сондай-ақ оның ресми интернет-ресурсы туралы деректер.

5. Тәжірибе жүзінде банк заемды беру кезінде тұрақты серіктестерімен– сақтандыру және бағалау компанияларымен жұмыс жасауға тырысады және заемшыдан тек солардың қызметін пайдалануды талап етеді.

Азаматтық Кодекстің 380-бабының 1-тармағына сәйкес азаматтар және заңды тұлғалар шарт жасасуға ерікті. Шарт жасасуға мәжбүр етуге жол берілмейді. Банк заңнамасында қарыз алушының немесе кепілзат берушінің сақтандыру ұйымдарын немесе бағалаушыны таңдау құқықтарын шектеуге тыйым салынған. Сонымен бірге клиент банктің ұсынысына оң шешім қабылдап, банкпен шартын және басқа қосымша шарттарды (кепілзат, сақтандыру, т.б) жасасуына болады. Бұл ретте еске сақтау қажет жайттардың бірі, егер несие мәмілесі бойынша келісімшартқа екі жақ қол қойған болса, онда келісімшарт екі жақтың келісімімен жасасқан болып саналады, сондықтан да оны назар салып оқып және оған терең ойланып қол қоюы керек.

6. Мәселелер туындаған жағдайда, соның ішінде таласты жағдайларда, банктік заем шарттары бойынша заемшыға Банкке жазбаша түрде шағымданғаны жөн, себебі банк Қазақстан Республикасының «Заңды және жеке тұлғалардың (арыз-шағымдарын) қарастыру тәртібі туралы» Заңда қарастырылған тәртіппен және мерзімде нақты жауап қайтаруға міндетті.

Банк берген ресми құжаттар бар болса, басқаша айтқанда, заемшыны қызықтыратын мәселелер бойынша түсініктемесі бар банктің жазбаша жауабы қолда болса, қажет болғанда оған қаржы қызметтерін тұтынушы ретінде өз құқығын қорғау жеңіл болады.

7. Тұтынушыға сондай-ақ кепілзат туралы шартта, сондай-ақ заңнамалық актілермен қарастырылған жағдайларда, банк кепілдікте тұрған адал емес клиентінің мүлкін өз ықтиярынсыз және сотсыз аукцион арқылы өз бетінше сатуға құқылы екендігін білу керек.

Егер қаржы қызметтерін тұтынушыны қайсыбір банктің несиелендіру жағдайлары қанағаттандырса, және де олардың араларында банктік заем шартын жасау туралы келісімге қол жеткізілсе, оның қол қойылған сәттен бастап жасалған болып есептелетінін білу қажет. Бұл жерде ауызша айтылған және қол қойылған шартта көрсетілмеген қандай да бір жағдайлардың күші жоқ деп есептеледі.

Болашақта тараптар арасындағы барлық өзара қарым-қатынастар жасалған шарттың және ажырамас бөлігі болып табылатын құжаттардың жағдайларына сәйкес құрылуы керек. Бұл жерде, егер шарттық қатынастар барысында тараптар арасында қандай да бір қосымша келісімге қол жеткізілсе, негізінен бұрынғы жасалған шартта көрсетілген жағдайлардың өзгеруі туралы, онда шарттың барлық тараптары арасында оған жазбаша түрде қосымша келісім жасалуы (қол қойылуы) қажет. Тағы да ауызша айтылған жазбаша көрсетілмеген қол жеткізілген қандай да бір келісімдердің күші жоқ деп есептеледі.

Әрбір заемшыға оның банктік заем шарты және ажырамас бөлігі болып табылатын басқа да құжаттар, соның ішінде шарттарда нұсқау барлары бойынша міндеттері олардың жағдайларына сәйкес орындалуы тиіс. Негізінен заемшыларға несиені уақытылы қайтару бойынша өз мойнына алған міндеттемелерді нақты сақтау керек, себебі заем сомасын қайтару бойынша міндеттемелердің бұзылғандығы үшін банк тұрақсыздық айыбын қосуға құқылы, олар туралы мыналарды білу керек:

- Жеке тұлғамен жасалған банктік заем шарты, соның ішінде ипотекалық заем шарты және (немесе) заем сомасын қайтару бойынша сыйақы төлеу бойынша міндеттемелердің бұзылғандығы үшін тұрақсыздық (айыппұл, өсімпұл) мөлшері әрбір күні үшін мерзімі асып кеткен төлем сомасынан 0,5 пайыздан аса алмайды, бірақ банктік заем шартының әрекет етуінің әрбір жылына берілген заем сомасынан 10 пайыздан көп болмауы керек.
- банктік заем шарты бойынша міндеттемелерді орындау мерзімінен асқан жағдайда банк банктік заем шартында қарастырылған тәсілмен заемшыға банктік заем шарты бойынша төлем төлеу қажеттілігі туралы және заемшының өз міндеттемелерін орындамауының салдары туралы ескертуі керек.
- заемшы банктік заем шарты бойынша төлем төлеу қажеттілігі туралы ескертпеден шығатын талаптарды қанағаттандырмаған жағдайда, банк (банктік операциялардың жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйым) банктің ішкі несиелік саясаты туралы Ережеге сәйкес шаралар қолдануға құқылы, соның ішінде төмендегідей сипатта:

1) заемшының кез келген банктік шоттарындағы бар ақшаларына (егер бұндай төлету банктік заем шартында келісілген болса), заемшының өкілетті органның

нормативтік-құқықтық актісімен белгіленген тәртіпте заемшының талабы бойынша ашылған банктік шоттарда жатқан мемлекеттік бюджет пен Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорынан төленентін жәрдемақы және әлеуметтік төлем түрінде алатын ақшаларынан басқа талассыз (акцептсіз) тәртіпте төлетуге көңіл аудару. Банктер қарызгерлерінің банктік шоттарына төлемдік талаптар –банктік заем бойынша қарызды өндіріп алу төлету үшін тапсырма қояды. Бұл жерде төлемдік талаптар-тапсырмалар заем беруші-банкпен банктік заем шартының жағдайларына сәйкес жалақылық жоба бойынша басқа банктерде ашылған банктік шоттарға қойылады.

2) Қазақстан Республикасының заңнамасында және (немесе) банктік заем шартымен қарастырылған кез келген шараны қолдану, соның ішінде банктік заем шарты бойынша қарыз сомасын өндіріп алу туралы сотқа талап арыз беру, сондай-ақ кепілдегі мүлікке сотсыз(Қазақстан Республикасының қозғалмайтын мүлік ипотекасы туралы заңнамалық актісінде қарастырылған жағдайлардан басқа) немесе сотпен өндіріп алады;

3) заемшыны –заңды тұлғаны Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес банкрот деп тану туралы сотқа талап арызбен шағымдану.

*Осы мақала жеке тұлғаларды несиелендіру саласындағы түгелдей дерлік аспектілерді қамтиды, және қызығушылық тудырған кез келген оқырманның қолдануына нұсқаулық және жадынама бола отырып, өз бюджетін жоспарлауда, сондай-ақ шығындар кезіндегі қаржылық сәттерде жансақтық пен ойланбаған әрекеттерден аулақ болуға көмектеседі. Несиелендіру алдын ала және мақсатты уақыттың белгілі бір бөлігіне есептелуі керек, сол уақыт өте Сіз Банкпен еш ауыртпалықсыз есептесе аласыз, тек сонда ғана ол өз жемісін береді, оның нәтижесі не сіздің жаңа мүлкіңіз, не Банктің несиелендіру бөлімімен кездесуіңізге себеп болған Сіздің кез келген бастамаңыз болады.*

#### **Қолданылған әдебиет тізімі:**

1. 1999 жылғы 1 шілдедегі №409-1 ҚР Азаматтық Кодексі;
2. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы №2444 «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Заңы;
3. Банктік заем шартының міндетті талаптарының тізбесін бекіту және Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігі Басқармасының «Кредиттеу жөніндегі құжаттамасын жүргізу ережесін бекіту туралы» 2007 жылғы 23 ақпандағы № 49 қаулысына толықтырулар мен өзгерістер енгізу туралы Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау жөніндегі агенттігі Басқармасының 2011 жылғы 28 ақпан № 18 Қаулысы;
4. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының 2012 жылғы 24 желтоқсандағы №377 «Сыйақының жылдық тиімді ставкасының шекті мөлшерін бекіту туралы » Қаулысы.

## ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ БАНКІНІҢ МЕМЛЕКЕТТІК КӨРСЕТІЛЕТІН ҚЫЗМЕТТЕРІНІҢ ҚОЛЖЕТІМДІЛІГІ ТУРАЛЫ

*М.Д. Қамзина – мемлекеттік қызметтердің сапасын бақылау басқармасының бас маман-экономисі*

Қазіргі кезде Ұлттық Банктің мемлекеттік қызметтерді көрсету рәсіміне деген көзқарас айтарлықтай дәрежеде өзгерді. Мысалы, Ұлттық Банк мемлекеттік қызметтердің 57 түрін көрсетеді, олардың ішінде 38 қызмет электрондық/қағаз нысанында ұсынылады.

Көрсетілетін қызметті алушылар мемлекеттік қызмет көрсетілуі үшін Ұлттық Банкке өтініш жасайтын жеке және заңды тұлғалар болып табылады.

Мемлекеттік көрсетілетін қызмет туралы заңнамаға сәйкес көрсетілетін қызметті алушылар мемлекеттік көрсетілетін қызмет стандартына сәйкес мемлекеттік қызметтерді алуға құқылы. Сондай-ақ мемлекеттік көрсетілетін қызмет қағаз және (немесе) электрондық нысанда алынуы мүмкін. Сонымен қоса, көрсетілетін қызметті алушылар мемлекеттік көрсетілетін қызмет туралы толық және шынайы ақпаратты алуға құқылы.

Көрсетілетін қызметті алушыларға мемлекеттік көрсетілетін қызмет стандарттарының жобаларын жария талқылауға қатысу мүмкіндігі берілген.

Мемлекеттік қызметтерді көрсету мәселелері бойынша көрсетілетін қызметті алушылар орталық мемлекеттік органның, сондай-ақ көрсетілетін қызметті берушінің және (немесе) олардың лауазымды тұлғаларының, халыққа қызмет көрсету орталықтарының және (немесе) олардың қызметкерлерінің шешіміне, әрекетіне (әрекетсіздігіне) шағымдануға құқылы.

Мемлекеттік қызметтерді көрсетудің бірнеше нұсқалары бар, олардың ішінде көрсетілетін қызметті берушілер халыққа қызмет көрсету орталықтары арқылы, сондай-ақ «электрондық үкімет» веб-порталы арқылы мемлекеттік қызметтерді көрсетеді.

Мемлекеттік қызметтерді көрсету талаптары мен тәртібін көрсетілетін қызметті берушілер мемлекеттік көрсетілетін қызмет стандартымен және регламентімен белгілейді.

Заңнамаға сәйкес мемлекеттік қызметтерді электрондық нысанда көрсету «электрондық үкімет» веб-порталы арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, көрсетілетін қызметті алушы Интернет желісіне кіру рұқсаты болған кезде орналасқан орнына (жұмыста, үйде және т.б.) қарамастан, «электрондық үкімет» ([www.egov.kz](http://www.egov.kz)) порталы арқылы Ұлттық Банктің қандай да болмасын мемлекеттік қызметтерінің көрсетілуіне өтініш беруді жүзеге асыруы мүмкін. Көрсетілетін қызметті алушыдан компьютерде жұмыс істеу дағдыларын иелену ғана талап етіледі.

Бұл ретте мемлекеттік қызметтерді электрондық нысанда көрсету нәтижесі электрондық құжатты немесе қағаз тасымалдағыштағы құжатты не «электрондық үкімет» ақпараттық жүйесінен алынған мәліметті беру болып табылады.

Ақпараттандыру туралы заңнамада электрондық нысанда, яғни ақпараттық технологияларды қолдана отырып мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің автоматтандыру дәрежесі бойынша – толық автоматтандырған және ішінара автоматтандырылған болып бөлінетіні реттелген. Мәселен, электрондық нысанда көрсетілетін, қағаз нысандағы құжат айналымында көрсетілмейтін мемлекеттік қызмет толық автоматтандырған мемлекеттік көрсетілетін қызмет болып табылады. Электрондық нысанда көрсетілетін, осы көрсету барысында қағаз және электрондық нысандағы құжат айналымы қамтылатын мемлекеттік көрсетілетін қызмет ішінара автоматтандырған мемлекеттік көрсетілетін қызмет болып табылады.

Электрондық нысанда көрсетілетін мемлекеттік қызметті алу үшін жеке және (немесе) заңды тұлғалардың өтініш беруі пайдаланушылардың сұратуы негізінде жүзеге асырылады.

Мемлекеттік қызмет көрсету туралы заңнамаға сәйкес мемлекеттік қызметті электрондық нысанда көрсетуді қамтамасыз ету үшін қызметті берушінің әкімшілік процестерін қайта құру рәсімі мемлекеттік қызметті көрсету процесін автоматтандыру деп түсініледі.

Мемлекеттік көрсетілетін қызметті автоматтандыру өз кезегінде Қазақстан Республикасының «электрондық үкіметін» дамыту шеңберінде басталған жобалардың бірі болып табылатын «Е-лицензиялау» мемлекеттік дерекқоры» ақпараттық жүйесін пайдалану арқылы іске асырылады. Ақпараттық жүйенің мақсаты Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары-лицензиарлары мен бизнес-қоғамдастықтары арасындағы ақпараттық өзара іс-қимылдың тиімді және айқын тетігін лицензиялау және қамтамасыз ету процестерін автоматтандыру болып табылады.

«Е-лицензиялау» мемлекеттік дерекқоры» мемлекеттік дерекқорын құру және дамыту жөніндегі жобаның бастамашысы және жетекшісі Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат министрлігі (қазіргі кезде – Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі) болып табылады.

«Е-лицензиялау» МД АЖ мынадай екі негізгі шағын жүйеден тұрады:

1) қызметтің қандай да болмасын түрімен айналысуға, тауарлар импортына және (немесе) экспортына лицензия алу (қайта ресімдеу, қолдануды тоқтату) үшін жеке және заңды тұлғалардың өтініш беруіне арналған сыртқы портал;

2) лицензиарлардың мемлекеттік органдарының қызметкерлеріне сыртқы порталдан түскен өтініштерді өңдеуге, сондай-ақ қолма-қол қабылданған өтінімдер бойынша жаңа өтініштер жасауға мүмкіндік беретін ішкі портал.

Сыртқы портал Интернетте <https://elicense.kz> мекенжай бойынша орналасқан және электрондық цифрлық қолтаңбасы бар барлық көрсетілетін қызметті алушылар үшін қолжетімді.

Қазіргі уақытта Ұлттық Банктің мемлекеттік көрсетілетін қызметтерін автоматтандыру және электрондық форматқа аудару бойынша жұмыс жалғасуда.

Көрсетілетін қызметті алушыларға мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің тәртібі жөнінде хабарлауға қатысты ақпарат:

– мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің стандарттарын қызметті берушілер орналасқан жерлерде орналастыру;

– жеке және заңды тұлғалардың қызметті берушілерге өтініш беруі;

– мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің стандарттарын «электрондық үкімет» веб-порталында, орталық мемлекеттік органдардың интернет-ресурстарында және басқа бұқаралық ақпарат құралдарында орналастыру;

– көрсетілетін қызметті алушыларға мемлекеттік қызметтерді көрсету мәселелері бойынша ақпаратты ұсыну жөніндегі жұмысты қамтамасыз ететін, ақпараттық-анықтамалық қызметті білдіретін Бірыңғай байланыс-орталыққа мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің мәселелері бойынша өтініш беру арқылы көрсетілетінін атап өткен жөн.

Көрсетілетін қызметті алушы Ұлттық Банктің интернет-ресурсының «Ұлттық Банктің мемлекеттік көрсетілетін қызметтері» бөлігінен ([www.nationalbank.kz](http://www.nationalbank.kz)) 57 мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің әр қайсысы бойынша мынадай жан-жақты ақпаратты алуы мүмкін:

1) мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің паспорттары;

Шағын бөлікте мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің қысқаша сипаттамасы беріледі, атап айтқанда көрсетілетін қызметті кім алады, қызметті көрсетудің орны,



көрсетілетін қызметтің құны, көрсетілетін қызметті берушінің жұмыс кестесі, мемлекеттік қызметті көрсетудің мерзімі, нысаны және нәтижесі. Мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің стандартына сілтеме де бар, Ұлттық Банктің, көрсетілетін қызметті берушінің және (немесе) оның лауазымды адамдарының мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің мәселелері бойынша шешімдеріне, іс-әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) шағымдану тәртібі жария етілген.

2) мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің стандарттары (мемлекеттік қызметтерді көрсетуге қойылатын талаптарды белгілейтін, сондай-ақ мемлекеттік қызметтерді көрсету процесінің сипатын, нысанын, мазмұнын және нәтижесін қамтитын нормативтік құқықтық актілер);

3) қызметті көрсету процесінде көрсетілетін қызметті беруші іс-әрекеттерінің жүйелігін схема форматында сипаттайтын мемлекеттік қызметтерді көрсетудің бизнес-процестері анықтамалықтарының жобалары;

4) көрсетілген мемлекеттік қызметтер бойынша статистикалық ақпарат, онда көрсетілген мемлекеттік қызметтердің саны, мемлекеттік қызметтерді алған адамдардың саны, белгіленген мерзімдерді бұзып көрсетілген мемлекеттік қызметтердің саны, тоқсандар бөлігінде адамдардың көрсетілген қызметтерге шағымдарының саны бойынша деректер көрсетіледі.

5) Ұлттық Банктің мемлекеттік қызметтерді көрсету мәселелері бойынша қызметі туралы есеп.

Бұл есепте көрсетілетін қызметті алушылармен жұмыс, мемлекеттік қызметтерді көрсету процестерін жетілдіру бойынша қызмет, бұдан былайғы тиімділік перспективалары және көрсетілетін қызметті алушылардың мемлекеттік қызмет көрсету сапасына қанағаттануын арттыру жөніндегі ақпарат ашылады.

Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы заңнамаға сәйкес мемлекеттік қызметтерді көрсету мәселелері жөніндегі қызмет туралы есепті орталық мемлекеттік органдар «электрондық үкіметтің» веб-порталында, интернет-ресурстарында және басқа бұқаралық ақпарат құралдарында жыл сайын орналастырады.

Сондай-ақ «электрондық үкіметтің» веб-порталында ([www.egov.kz](http://www.egov.kz)) «Бизнеске арналған мемлекеттік қызметтер» («Бизнеске» - «Мемлекеттік органдар бойынша қызметтер») айдарында мемлекеттік қызметтерді көрсету тәртібі туралы ақпарат және мемлекеттік көрсетілетін қызмет стандарттары орналастырылды.

Сонымен қатар, 2013 жылы Қазақстан Республикасының Көлік және коммуникациялар министрлігі Ұлттық Банкпен бірлесе отырып, бұдан былай көрсетілетін қызметті алушылар Мемлекеттік қызмет көрсету мәселелері бойынша бірыңғай байланыс орталығына (бұдан әрі – ББО) өтініш білдірген кезде соңғысының Ұлттық Банктің қызметтері шеңберінде барлық қажетті сұрақтарға жауап бере алуы үшін ББО-ның қызметкерлерін оқытуды ұйымдастырды.

*Жоғарыда баяндалғандарға қорытынды жасай келе, мемлекеттік қызметтерді ұсыну барысын автоматтандыру жалпы жемқорлық іс-қимылдарын төмендетуге, бизнестің тұрғындармен байланысының болмауы үшін көрсетілетін қызметті алушы азаматтың мемлекеттік органның лауазымды тұлғасымен тікелей байланысын болдырмауға бағытталғандығын атап өтуіміз қажет.*

## **ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ БАНКІНІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ**

*Т.К.Молдажанов – мемлекеттік қызметтердің сапасын бақылау басқармасының  
бас маман -экономисі*

Мемлекеттік қызметтер көрсету «Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 15 сәуірдегі Заңымен (бұдан әрі – Заң) регламенттелген, ол мемлекеттік көрсетілетін қызметтер саласының мәнін, оның негізгі қағидаттарын, көрсетілетін қызмет алушылардың құқықтарын, көрсетілетін қызмет берушілердің құқықтары мен міндеттерін айқындау үшін құқықтық жағдайлар жасауды және «мемлекеттік көрсетілетін қызмет» ұғымының өзін бекітуді көздейді.

Сонымен қатар, мемлекеттік органдардың мемлекеттік көрсетілетін қызметтер саласындағы өкілеттіктерін шектеу және мемлекеттік қызметтер көрсету рәсімдерін, оның ішінде электрондық нысанда көрсетілетін қызметтерді жетілдіру бойынша нормалар қарастырылған.

Заңда азаматтар мен ұйымдар үшін мемлекеттік көрсетілетін қызметтер стандарттарының жобаларын, мемлекеттік органдардың аталған бағыттағы есептерін жария талқылауларға қатысу жолымен өздерінің әлеуметтік құқықтарын іске асыруға және мемлекеттік қызметтер көрсету сапасына қоғамдық мониторинг жүргізу үшін жағдайлар жасалған.

Бұдан әрі Ұлттық Банктің мысалында осылар және басқалар жөнінде баяндалатын болады.

### **Ұлттық Банктің мемлекеттік қызмет көрсету саласындағы қызметі**

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі (бұдан әрі – Ұлттық Банк) мемлекеттің ақша-кредит саясатын әзірлеуді және жүргізуді, төлем жүйесінің жұмыс істеуін қамтамасыз ететін, валюталық реттеуді және бақылауды, қаржы нарығы мен қаржы ұйымдарын мемлекеттік реттеуді, бақылауды және қадағалауды, Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығының жұмыс істеуін мемлекеттік реттеуді жүзеге асыратын, қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етуге жәрдемдесетін және мемлекеттік статистиканы жүргізетін мемлекеттік орган болып табылады.

Заңға сәйкес мемлекеттік көрсетілетін қызмет – көрсетілетін қызметті алушылардың өтініші бойынша жеке тәртіппен жүзеге асырылатын және олардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін іске асыруға, оларға тиісті материалдық немесе материалдық емес игіліктер беруге бағытталған жекелеген мемлекеттік функцияларды іске асыру нысандарының бірі болып табылады.

Бұл ретте, Заңның 12-бабының 1-тармағына сәйкес мемлекеттік көрсетілетін қызметтер мемлекеттік көрсетілетін қызметтер тізіліміне енгізілуге жатады. Осылайша, Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген және мемлекеттік көрсетілетін қызмет ұғымына жатқызылған мемлекеттік органдардың функциялары мемлекеттік көрсетілетін қызметтер тізіліміне енгізілуге жатады.

Іс жүзінде аталған іс-әрекеттер мынадай сипатқа ие.

Ұлттық Банк жыл сайын Тізілімдегі мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы мәліметтерге түгендеу жүргізеді, оның нәтижелері бойынша белгіленген нысан бойынша Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігіне 1 маусымнан және 1 қарашадан кешіктірмей ұсыныстар жолдайды (*Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 3 тамыздағы № 779 қаулысымен бекітілген Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер тізілімін жүргізу қағидаларына сәйкес*).

Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер тізілімі (бұдан әрі –Тізілім) Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 18 қыркүйектегі № 983 қаулысымен бекітілген

Бүгінгі күнге Тізілімге сәйкес Ұлттық Банк мемлекеттік көрсетілетін қызметтің 57 түрін көрсетеді. Олар бойынша Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 31 желтоқсандағы № 1567 қаулысымен Ұлттық Банктің мемлекеттік көрсетілетін қызметтерінің 57 стандарты бекітілді.

Ұлттық Банктің мемлекеттік көрсетілетін қызметтерінің 57 түрінің ішінде:

43 қызмет ақысыз негізде көрсетіледі;

14 қызмет ақылы негізде көрсетіледі;

оның ішінде:

қазіргі уақытта Тізілімге сәйкес Ұлттық Банк 38 қызметті электрондық нысанда көрсетеді;

19 қызметті Ұлттық Банк қағаз нысанда көрсетеді.

Ұлттық Банктің мемлекеттік көрсетілетін қызметтері халыққа қызмет көрсету орталықтары арқылы көрсетілмейді.

Жалпы алғанда, Ұлттық Банк мыналар бойынша мемлекеттік қызметтер көрсетеді:

қаржы саласындағы әртүрлі қызмет түрлері мен қаржы ресурстарын шоғырландыруға байланысты қызметтерді лицензиялау;

қаржы ұйымдарын құруға рұқсат беру;

қаржы ұйымының ірі қатысушысы мәртебесін иеленуге келісім, қаржы ұйымдарының басшы қызметкерлерін сайлауға (тағайындауға) келісім беру беру;

қаржы ұйымдары қағидаларының түрлерін келісу;

валюталық операцияны тіркеу;

микроқаржы ұйымдарын есептік тіркеу;

Алматы қаласы өңірлік қаржы орталығының қатысушы заңды тұлғаларын мемлекеттік тіркеу (қайта тіркеу) және қаржы саласындағы өзге де мемлекеттік көрсетілетін қызметтер.

Жоғарыда аталған қызметтердің ішінде неғұрлым қажеттілері мыналар болып табылады:

1) Валюталық операцияларды тіркеу;

2) Жарияланған акциялар шығарылымын мемлекеттік тіркеу;

3) Акцияларды орналастыру қорытындылары туралы есепті бекіту;

4) Валюталық операция туралы немесе шетел банкінде банк шотын ашу туралы хабарламаны растау;

5) Қаржы ұйымдарының, банк, сақтандыру холдингтерінің басшы қызметкерлерін сайлауға (тағайындауға) келісім беру;

6) Мемлекеттік емес облигациялар шығарылымын мемлекеттік тіркеу;

7) Облигацияларды орналастыру қорытындылары туралы есепті бекіту.

Бұдан әрі, қызметтерді Тізілімге енгізгеннен кейін Заңға сәйкес мемлекеттік қызметтерді көрсету сапасына бірыңғай талаптарды қамтамасыз ету үшін мемлекеттік көрсетілетін қызметтер стандарттарын әзірлеу және бекіту қажет (мемлекеттік көрсетілетін қызметтің Тізілімге енгізілген күнінен кейін үш ай ішінде).

Мемлекеттік көрсетілетін қызмет стандарты мынадай ақпаратты қамтиды:

1) қызметтің атауы туралы ;

2) қызметті көрсетуші туралы;

3) стандартты әзірлеуші туралы;

4) қызметті көрсету мерзімдері туралы;

5) мемлекеттік қызметті көрсету нысаны туралы;

6) қызметті көрсету нәтижелері туралы;

- 7) қызметтің ақысы туралы;
- 8) көрсетілетін қызметті берушінің жұмыс кестесі туралы;
- 9) қызметті көрсету үшін қажетті құжаттар тізбесі және оларға қойылатын талаптар туралы (бұл ретте жан-жақты тізбе көрсетіледі);

10) қызметті көрсетуден бас тарту туралы негіздер туралы (тек ҚР заңдарымен көзделген негіздер);

11) көрсетілетін қызмет беруші және (немесе) оның лауазымдық тұлғаларының мемлекеттік қызмет көрсету мәселелері бойынша әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) шағымдану тәртібі туралы;

Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер стандарттарын әзірлеу сатысында көрсетілетін қызмет алушылардың мемлекеттік көрсетілетін қызмет стандарттары жобаларын жария талқылауға қатысу құқықтары іске асырылады.

Мәселен, мемлекеттік көрсетілетін қызметтер стандартын әзірлеуші мемлекеттік орган стандарт жобасын оны жария талқылау үшін «электрондық үкіметтің» веб-порталына, өзінің интернет-ресурсына орналастырады, сондай-ақ көрсетілетін қызмет алушыларды өзге тәсілдермен мемлекеттік көрсетілетін қызмет стандартының жобасы туралы ақпараттандыруды қамтамасыз етеді. Стандарттың жобасын жария талқылау оны көрсетілген БАҚ-та орналастырған күннен бастап күнтізбелік отыз күн ішінде жүзеге асырылады.

Осылайша, көрсетілетін қызмет алушылар немесе жоғары азаматтық ұстанымдағы тұлғалар стандарттың редакциясы бойынша оны тиісті актімен бекіткенге дейін өз пікірлерін білдіруге мүмкіндіктерге ие болады.

Мемлекеттік орган, өз кезегінде, мемлекеттік көрсетілетін қызмет стандартының жобасын жария талқылаудың аяқталуы туралы есеп жасауға міндетті, ол да «электрондық үкіметтің» веб-порталында және оның интернет-ресурсында орналастырылуға тиіс.

Бұл ретте, мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің бекітілген стандарттарына өзгерістер және (немесе) толықтырулар енгізу бойынша нормативтік құқықтық актілердің жобалары да міндетті түрде жария талқылауға жатады.

Мәселен, Ұлттық Банк өзінің мемлекеттік көрсетілетін қызметтер стандарттарын әзірлеу сатысында (кейіннен Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 31 желтоқсандағы № 1567 қаулысымен бекітілген) оларды көрсетілген БАҚ-та орналастыру арқылы, сондай-ақ оның өткізілуі жөнінде «Қазақстан қаржыгерлерінің қауымдастығы» ЗТБ-ға хабардар ете отырып, жария талқылау өткізді.

Стандарттар жобаларын жария талқылау кезеңінде (2013 жылғы 19 қыркүйек - 20 қазан аралығында) олар бойынша ескертулер мен ұсыныстар түскен жоқ.

Ары қарай, жария талқылау нәтижелері бойынша пысықталған мемлекеттік көрсетілетін қызмет стандартының жобасы және мемлекеттік көрсетілетін қызмет стандартының жобасын жария талқылаудың аяқталуы жөніндегі есеп мүдделі орталық мемлекеттік органдарға келісуге жолданады және олармен келісуден соң тиісті нормативтік құқықтық актімен бекітіледі.

Стандарттар бекітілгеннен кейін күнтізбелік отыз күн ішінде мемлекеттік көрсетілетін қызметтер регламенттерін әзірлеу және бекіту жүргізіледі, олар, өз кезегінде, мемлекеттік көрсетілетін қызмет стандартын сақтау бойынша талаптардан тұрады және көрсетілетін қызмет берушілердің іс-әрекеттерінің реттілігін анықтайды (басқа сөзбен айтқанда, регламентте көрсетілетін қызмет алушының көрсетілетін қызмет алушыдан өтініш қабылдаған сәттен бастап оған қызметтің нәтижесін беру сәтіне дейін барлық іс-әрекеттерінің реттілігін қамтиды).

## **Мемлекеттік қызметтерді электрондық нысанда көрсету және мемлекеттік қызметтер көрсету процестерін оңтайландыру**

Заңда мемлекеттік қызметті электрондық нысанда көрсету Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес «электрондық үкіметтің» веб-порталының көмегімен жүзеге асырылатыны белгіленген.

Ұлттық Банк «Ұлттық ақпараттық технологиялар» АҚ-мен бірлесіп, Ұлттық |Банктің 38 мемлекеттік көрсетілетін қызметін электрондық нысанға көшіру бойынша іс-шаралар өткізді.

Ұлттық Банктің заңды және жеке тұлғалардың қызметтерін лицензиялау саласындағы 13 мемлекеттік көрсетілетін қызметі 2012 жылы өнеркәсіптік пайдалануға енгізілді және «электрондық үкіметтің» веб-порталының «Е-лицензиялау» мемлекеттік дерекқоры» ақпараттық жүйесінің көмегімен электрондық нысанда көрсетілуде.

2014 жылдың соңына дейін «Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры» АҚ көрсететін «Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры салымшысының (алушысының) зейнетақы жинақтарының (инвестициялық кірісі есептелген) жай-күйі туралы ақпарат беру» мемлекеттік көрсетілетін қызметті қоса алғанда, тағы да жеті мемлекеттік көрсетілетін қызметті өнеркәсіптік пайдалануға жіберу жоспарланып отыр.

Ұлттық Банктің мемлекеттік көрсетілетін қызметтерін автоматтандыру бойынша жоғарыда аталған іс-шаралардың нәтижесінде мынадай құжаттар оңтайландырылды (қысқартылды):

- 1) заңды тұлғаны мемлекеттік тіркеу (қайта тіркеу) туралы анықтама;
- 2) жеке басын куәландыратын құжат;
- 3) алынбаған немесе өтелмеген соттылығының жоқтығын растайтын құжат;
- 4) дара кәсіпкер ретінде мемлекеттік тіркеу туралы куәлік.

Аталған құжаттарды көрсетілетін қызметті алушылар ұсынбайды, себебі Заңға сәйкес мемлекеттік ақпараттық жүйелерде бар мәліметтерді көрсетілетін қызмет беруші тиісті мемлекеттік ақпараттық жүйелерден мемлекеттік органдардың уәкілетті тұлғаларының электрондық цифрлық қолтаңбасы қойылған электронды құжат нысанында «электрондық үкіметтің» веб-порталының көмегімен алады.

Одан басқа, Ұлттық Банктің бірқатар мемлекеттік көрсетілетін қызметтері бойынша мемлекеттік қызмет көрсету мерзімдері 30 жұмыс күнінен 15 күнтізбелік күнге дейін және күнтізбелік 30 күннен күнтізбелік 15 күнге дейін оңтайландырылды (қысқартылды). Аталған өзгерістер Ұлттық Банктің көрсетілетін мемлекеттік қызметтерінің бекітілген стандарттарынан өз көрінісін тапты.

Сонымен қатар, Ұлттық Банктің көрсетілетін мемлекеттік қызметтері бойынша мемлекеттік көрсетілетін қызметті электрондық нысанда көрсету және мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің нәтижелерін алу үшін қажетті құжаттарды жіберуде көрсетілетін қызметті алушылар тарапынан қызығушылықтың өте төмен екендігін атап өту қажет.

Осы орайда, электрондық мемлекеттік көрсетілетін қызметтерді кеңінен тарату мақсатында мемлекеттік көрсетілетін қызметтерді электрондық нысанға көшіру бойынша іс-шараларға қатысты, аталған процестерді ақпараттық сүйемелдеу және көрсетілетін қызмет алушылардың мүмкіндіктері туралы қосымша ақпаратты Ұлттық Банк қосымша жария ететін болады.

### **Мемлекеттік қызметтер көрсету процестерін жетілдіру бойынша қызмет**

Мемлекеттік қызметтер көрсету процестерін нормативтік құқықтық жетілдіру мақсатында нормативтік құқықтық базаны талдау бойынша іс-шаралар өткізілуде, талдау

нәтижесі бойынша Ұлттық Банктің Тізілімге енгізуге жатқызылған және (немесе) алынып тасталған мемлекеттік көрсетілетін қызметтер тізбесі жасалуда.

Кейіннен аталған ақпарат оны Тізілімде көрсету үшін ҰЭМ-ге жолданады.

Мәселен, бүгінгі күні Ұлттық Банк Тізілімді «Рұқсаттар және хабарламалар туралы» және «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне рұқсат беру жүйесі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңдарына сәйкес келтіру, сондай-ақ Тізілімді «БЖЗҚ» АҚ-ның жаңа мемлекеттік көрсетілетін қызметтерімен толықтыру бойынша жұмыс атқарды.

Осы жұмыстың нәтижелері бойынша Тізілімнен мынадай қызметтер алынып тасталатын болады:

айырбастау пунктін тіркеу және қайта тіркеу (*рәсім уәкілетті ұйымдар үшін лицензиялау рәсімімен біріктірілген*);

орталық депозитарийдің қағидалар жинағын келісу;

сауда-саттықты ұйымдастырушының қағидаларын келісу;

ислам арнайы қаржы компаниясын ерікті қайта ұйымдастыруға немесе таратуға рұқсат беру;

Ұлттық Банк көрсететін жекелеген мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің атаулары өзгертілетін болады.

Сондай-ақ, Тізілім мынадай жаңа екі мемлекеттік көрсетілетін қызметпен толықтырылатын болады:

«Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры салымшысының (алушысының) зейнетақы жинақтарының (инвестициялық кірісі есептелген) жай-күйі туралы ақпарат беру», оны «БЖЗҚ» АҚ көрсетеді;

«Қаржы ұйымының қаржы қызметтерін тұтынушыларға қаржы өнімдерін ұсынуы үшін келісім беру, сондай-ақ микроқаржы ұйымының микрокредиттер ұсынуы үшін келісім беру».

Аталған өзгерістерді есепке ала отырып, Тізілім бекітілгеннен кейін соңғылары Ұлттық Банк көрсететін мемлекеттік көрсетілетін қызмет стандарттары мен регламенттерінде көрініс табатын болады.

#### **Мемлекеттік қызмет көрсету сапасын бақылау**

Ұлттық Банк тұрақты негізде Ұлттық Банктің мемлекеттік қызмет көрсететін бөлімшелері мен аумақтық филиалдарына практикалық көмек көрсетумен тексерулер өткізіп тұрады.

Тексеру процесінде мемлекеттік қызмет көрсету бойынша мәселелерге түсініктеме беру жолымен орындарда практикалық көмек көрсетіледі.

Тексеру барысында аталған бөлімшелер мен филиалдардың мемлекеттік қызмет көрсету мәселелері бойынша қызметіндегі кейбір ескертулер/ кемшіліктер анықталады, олар қорытылып, Ұлттық Банк басшылығының назарына жеткізіледі.

Сондай-ақ, мемлекеттік қызмет көрсету саласында Заң нормалары мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді бұзуға жол берген тұлғаларға қатысты тәртіптік сипаттағы шаралар қолданылады.

Одан басқа, Ұлттық Банк өз бөлімшелері көрсететін мемлекеттік қызмет көрсету карточкаларында берілген ақпаратты жинау және жинақтау бойынша іс-шаралар өткізіп тұрады.

Көрсетілетін қызмет алушылардың ой-пікірлерін талдау нәтижелері жөнінде ақпаратпен Ұлттық Банктің [www.nationalbank.kz](http://www.nationalbank.kz) интернет-ресурсында «Ұлттық Банктің мемлекеттік көрсетілетін қызметтері» бөлімінде және «электронды үкіметтің» порталында «жария талқылау» бөлімінде орналастырылған Қазақстан Республикасы

Ұлттық Банкінің 2013 жыл ішінде мемлекеттік қызмет көрсету мәселелері бойынша қызметі жөніндегі есепте танысуға болады.

Сонымен бірге, Ұлттық Банктің мемлекеттік көрсетілетін қызметтеріне қатысты Ұлттық Банктің тиісті есептік ақпаратын талдау жолымен, мемлекеттік қызмет көрсету сапасын бағалау және бақылау бойынша уәкілетті орган тарапынан да мемлекеттік қызмет көрсету сапасына бақылау жүзеге асырылуда.

Сондай-ақ, Заңда жеке тұлғалар немесе коммерциялық емес ұйымдардың мемлекеттік қызмет көрсету сапасына қоғамдық мониторинг жүргізу мүмкіндігі бекітілгенін атап өту қажет, сонымен бірге ол мемлекеттік қызмет көрсету сапасын бағалау және бақылау бойынша уәкілетті органның мемлекеттік әлеуметтік тапсырысы бойынша да жүргізілуі мүмкін.

Аталған мониторингті өткізу кезінде жеке тұлғалар немесе коммерциялық емес ұйымдар мемлекеттік органдардан мемлекеттік құпия, коммерциялық және заңмен қорғалатын өзге құпияны құрайтын ақпараттан басқа, мемлекеттік қызмет көрсету саласына қатысты барлық қажетті ақпаратты сұратуға құқығы бар.

Осылайша, Заңда азаматтардың әлеуметтік құқықтарын іске асыруға бағытталған норма бекітілген:

мемлекеттік органдар қызметінің нәтижесін талқылауға белсенді қатысу бойынша;  
қандай да болмасын мемлекеттік органның қызметін қоғамдық бағалау бойынша;  
Қазақстан Республикасының заңнамасын сақтамау фактілерін жою және мемлекеттік қызметтер көрсету сапасын арттыру бойынша ұсыныстармен шығу бойынша.

Мемлекеттік органдар да, өз кезегінде, өздері көрсететін қызметтердің сапасын арттыру бойынша барлық шараларды қабылдауда.

*Жоғарыда баяндалғандарды қорыта келе, көрсетілетін қызмет алушылардың мемлекеттік органдардың өз қызметтерін көрсету саласында қатысуы бойынша өз мүмкіндіктерін барынша белсенді пайдаланған жағдайда, Заңның кейбір нормалары тиімділігінің айтарлықтай артатынын атап өткен абзал, ол құқықтық реттеу заңнаманы дамыту саласында неғұрлым тиімді қадамдар жасауға және мемлекеттік қызмет көрсету саласында оң тәжірибе қалыптастыруға ықпалын тигізетін болады.*

## ҰЛТТЫҚ ВАЛЮТАНЫҢ БҮЛІНГЕН АҚША БЕЛГІЛЕРІН АЙЫРБАСТАУ

*Шалғынбаев К.У.—ҚРҰБ Алматы қалалық филиалының Қолма-қол ақшамен жұмыс жүргізу және кассалық операциялар бөлімінің бастығы*

Осы мақала ұлттық валютаның бүлінген ақша белгілерін айырбастау тәртібін реттейтін негізгі мәселелерді ашады, бүлінген ақша белгілерін айырбастау туралы ақпаратты таратудың жөнге салынған жүйесі жоқ болғандықтан, Қазақстан Республикасының халқы ұлттық валютаның бүлінген ақша белгілерін қай жерде және қалай айырбастауға болады деген сұрақ көкейлерінде жүр.

Ұлттық валютаның бүлінген ақша белгілерін айырбастау ҚР Ұлттық Банк Басқармасының 2012 жылғы 24 тамыздағы № 253 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасы ұлттық валютасының айналыстан алынатын және алынған банкноттары мен монеталарын, сондай-ақ Қазақстан Республикасы ұлттық валютасының тозған және бүлінген банкноттары мен монеталарын айырбастау қағидаларының талаптарына сәйкес жүзеге асырылады.

Аталған қағидалар Қазақстан Республикасының тозған және бүлінген банкноттарын және ұлттық валютасының монеталарын айырбастау тәртібін анықтайды.

Ұлттық валютаның бүлінген ақша белгілері мыналарға бөлуге болатын ҚР Ұлттық Банк Басқармасының 2003 жылғы 26 желтоқсандағы № 477 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасы ұлттық валютасының банкноттары мен монеталарының төлемділігін айқындау қағидаларымен анықталған зақымдарға ие ақша белгілері:

- тозған банкноттар (тозығы жеткен, жуылған, сүртілген, от шалған, күйген банкноттар, жыртылған және бұрыштары жойылған банкноттар, сондай-ақ бояғыш заттар төгілген банкноттар);
- ақаулы монеталар (майысқан, тесігі бар, жаншылған монеталар, сондай-ақ бастапқы түсін өзгерткен, бірақ сандық және жазбаша белгілерін сақтаған монеталар);
- күмәнді банкноттар мен монеталар (төлемділігін және шынайылығын анықтау үшін сараптама жүргізуді қажет ететін зақымдалған банкноттар мен монеталар). Күмәнді ақша белгілеріне жыртылған және/немесе кішкентай бөліктерге ұсақталған (егер банкноттың ұсақ бөліктері еш даусыз бір банкноттікі болып табылатын және жиынтық түрде алғашқы көлемдерінің 50% (елу пайызынан) астамын құраған жағдайда), қатты жанған банкноттар.

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 наурыздағы «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі туралы» №2155 Заңының 46-бабына сәйкес Тозған және бүлінген, өзінің толық көлемінің кемінде 70 проценті сақталған банкноттарды Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі және екінші деңгейдегі банктер шектеусіз айырбастайды.

Тозған және бүлінген банкноттар мен монеталар, заңды төлем құралы ретінде күшін жоғалтқан, айналыстан шығарылған, ескі үлгідегі ақша белгілерін, сондай-ақ механикалық өңдеуден өткізілген (айналыстан алынған және қатпарлау) ақша белгілерін қоспағанда заңды төлем құралы болып табылады.

ҚР Ұлттық Банк Басқармасының 2012 жылғы 24 тамыздағы № 253 қаулысымен бекітілген Ұлттық валютаның бүлінген ақша белгілерін айырбастау Қазақстан Республикасы ұлттық валютасының айналыстан алынатын және алынған банкноттары мен монеталарын, сондай-ақ Қазақстан Республикасы ұлттық валютасының тозған және бүлінген банкноттары мен монеталарын айырбастау қағидаларының 7-тармағына сәйкес Тозған және бүлінген банкноттар мен монеталар барлық банктерде және Ұлттық Банктің



филиалдарында белгіленген құны бойынша, қандай да болмасын шектеулерсіз айырбасталады.

Ұлттық валютаның зақымданған ақша белгілерін айырбастау үшін азаматтар екінші деңгейдегі банктері мен Ұлттық Банк филиалына хабарласа алады.

Егер банк кассирінде ұсынылып отырған монеталардың төлемдігінде және шынайылығына күмән тумаса онда олар тез арада ауыстырылады.

Тозған және бүлінген банкноттар мен монеталардың түпнұсқалығына күмән болған жағдайда, банк кассирі олардың төлемдігін және түпнұсқалығын анықтау үшін оларды сараптамаға жібереді.

Банкнот пен монета төлемдігі олардың Қазақстан Республикасының аумағында төлемнің заңды құралы ретінде қолдану қабілеті, сондай-ақ банкноттар мен монеталарда жалған банкноттар мен монеталардың белгісі және банкноттар мен монеталардың номиналын өзгертетін қайта жасау белгілерінің болмауы болып табылады.

Ұлттық Банктің мамандандырылған бөлімшелері (ұйымдары) техникалық талаптарды сақтай отырып дайындаған Ұлттық Банк белгілеген тиісті параметрлері (графикалық суреттер, жиектерінің көлемі, түсі, сутамғы белгілері, серия нөмірлері) бар банкноттар мен монеталар шынайы банкноттар мен монеталар болып табылады.

Бұл ретте ұлттық валютаның күмәнді ақша белгілеріне сараптаманы тек қана Ұлттық Банк филиалдары жасайтынын атап өту қажет.

Екінші деңгейдегі банктер қабылдаған күмәнді банкноттар мен монеталар олардың шынайылығы және оларды айырбастау мүмкіндігі жөніндегі мәселені шешу үшін Ұлттық Банк филиалдарына сараптамаға жіберілуі тиіс. Төлемді болып табылған ақша белгілерінің сомасын сапраптамадан өткізгеннен кейін азаматқа ол өзі хабарласқан банк кассасы арқылы төленеді.

Ұлттық валютаның зақымданған ақша белгілерін айырбастау (оларды Ұлттық Банк филиалдарына сараптама жасау үшін жәберуді және сараптама нәтижелерін алуды қосқанда) тегін жасалады. Айырбасталатын ақша белгілерінің сомасы шектелмеген.

Екінші деңгейдегі банктерге және Ұлттық Банк филиалдарына келіп түскен кез келген зақымдары бар ақша белгілері айналысқа шығарылмайды.

Жалпы Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» 1995 жылғы 30 наурыздағы №2155 Заңының 43-бабына сәйкес:

Қазақстанның Ұлттық Банкі айналысқа шығарылған банкноттары мен монеталары өз бағасы бойынша Қазақстан Республикасының барлық аумағында, төлемдердің барлық түрлері бойынша, сондай-ақ банк шоттарына аудару үшін және аударымдаро жасау үшін қабылдауға міндетті болып табылады.

Ұлттық Банктен басқа, ешкім Қазақстанның Ұлттық Банкі шығарған банкноттар мен монеталарды жарамсыз деп жария ете алмайды.

Қазақстан Республикасының 30 қаңтардағы Әкімшілік бұзушылықтар туралы №155-II кодексінің 166-1 бабына сәйкес:

«Банктер мен банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдардың Қазақстан Республикасы аумағында айналымда жүрген және Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің нормативтік құқықтық актілеріне сәйкес қабылдауға жататын ұлттық валюта банкноттары мен монеталарын қабылдаудан, ұсақтау мен айырбастаудан бас тартуы» әкімшілік құқық бұзушылық болып табылады және Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзқшылықтар туралы кодексімен белгіленген мөлшерде айыппұл төлеуге әкеп соғады.

*Қорыта келе, ұлттық валютаның бүлінген ақша белгілерін айырбастауды тек қана Ұлттық Банк филиалдары ғана емес, сонымен бірге Қазақстан Республикасының екінші деңгейдегі банктері де жасайтынын атап өткіміз келеді. Қазақстан*

*Республикасының азаматтары екінші деңгейдегі банктердің ұлттық валютаның банкноттары мен монеталарын (оның ішінде тозығы жеткен және бүлінген монеталар) қабылдаудан, ұсақтаудан және айырбастаудан бас тартуы заңға қайшы және заңсыз екенін білулері қажет. Осыған ұқсас жағдайларда азаматтар Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкіне банкті әкімшілік жауапкершілікке тарту үшін екінші деңгейдегі банктің ұлттық валютаның банкноттары мен монеталарын қабылдаудан, ұсақтаудан және айырбастаудан бас тартуы туралы арызбен хабарласулары керек.*

**Қолданылған әдебиет тізімі:**

1. ҚР Ұлттық Банк Басқармасының 2012 жылғы 24 тамыздағы № 253 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасы ұлттық валютасының айналыстан алынатын және алынған банкноттары мен монеталарын сондай-ақ Қазақстан Республикасы ұлттық валютасының тозған және бүлінген банкноттары мен монеталарын айырбастау қағидаласы;
2. ҚР Ұлттық Банк Басқармасының 2003 жылғы 26 желтоқсандағы № 477 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасы ұлттық валютасының банкноттары мен монеталарының төлемділігін айқындау қағидаласы;
3. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 наурыздағы «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі туралы» №2155 Заңы;
4. Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 30 қаңтардағы Әкімшілік бұзушылықтар туралы №155-II Кодексі.

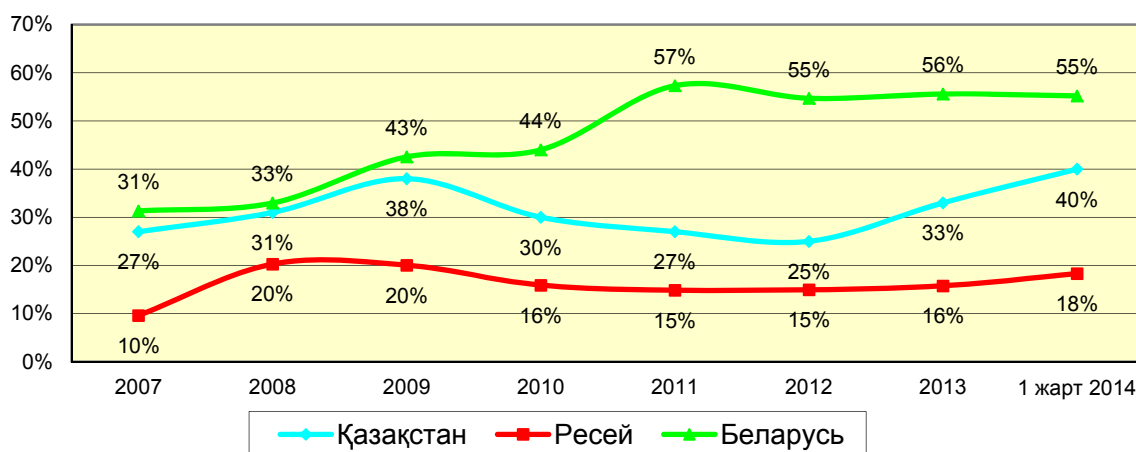
## КЕДЕНДІК ОДАҚ ЕЛДЕРІНДЕГІ ЭКОНОМИКАНЫҢ ДОЛЛАРЛАНДЫРУЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ.

Е.М. Тулегенов – ҚРҰБ Қостанай филиалы, бас маман-экономисі

Әлемде қалыптасқан саяси жағдайға байланысты, ресейлік БАҚ-да экономиканың долларландыру деңгейін төмендету бойынша шаралар қызу талқыланып жатыр. Кедендік одақтың қалған мүше мемлекеттерінде де, сыртқы сауда өсуінің, 2008-2009 жылдардағы қаржылық дағдарыстың салдары және ұлттық валютаның тұрақсыздығы нәтижесінде ақша массасында шетел валютаның елеулі үлесі болғандықтан, елдердің орталық банктерімен «долларға қарсы» науқаны жүргізіліп жатыр.

Экономиканың долларландыруы – ұлттық валютаның бірнеше (немесе барлық): құн өлшемі, айналыс құралы және қорлану құралы қызметтерін шетел валютасымен орнын алмастыру процесі.

Дағдарыс алдындағы 2007 жылдан бастап 2014 жылдың 1 жартыжылдығына дейінгі Кедендік одақ елдері бойынша айналыс құралы қызметін алмастыру (шетел валютасындағы депозиттер/ақша массасы) және қаражат жинау қызметін алмастыру (мерзімдік шетел валютасындағы депозиттер/мерзімдік жалпы депозиттер) бойынша долларландыру деңгейін есептейік.



1-сурет, Шетел валютасындағы депозиттер/ақша массасы

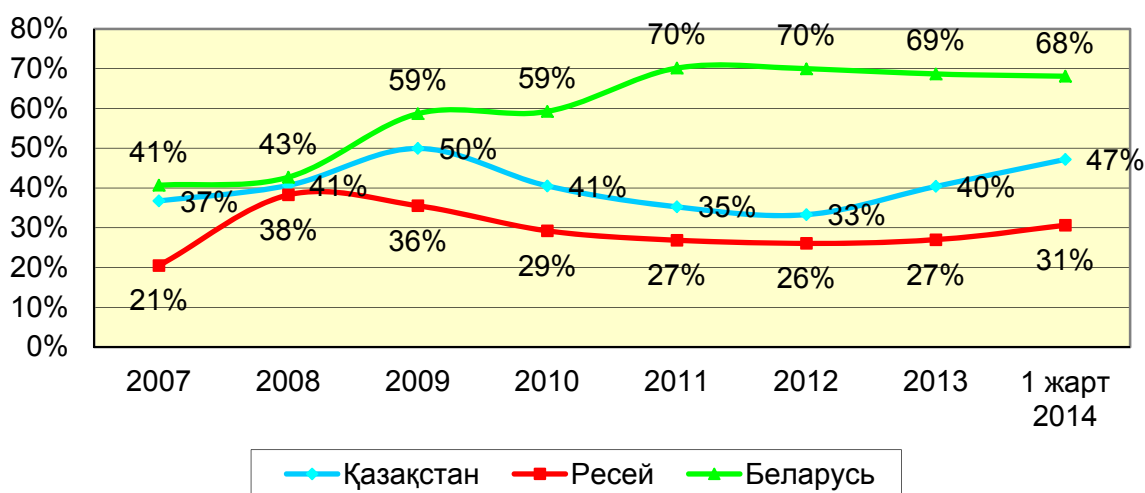
Ресей мен Қазақстанда долларландырудың ортақ беталыстары белгіленеді. Осылайша, РФ-да 2007 жылдан 2009 жылға дейін 10%-дан 20%-ға дейін өсім, ҚР-да 27%-дан 38%-ға дейін. Төмендеу 2009 жылдан 2012 жылға дейін 20%-дан 15%-ға дейін, 38%-дан 25%-ға дейін сәйкесінше байқалады. Кейін қайтадан 2014 жылдың 1 жарты жылдығына дейін 18% және 40%-ға дейін өсім. Беларусьияда долларландыру қарқыны 2007 жылғы 31%-дан 2011 жылы 57%-ға дейін елеулі өсті, алайда кейін 55-57% деңгейінде тұрақталды. Жалпы, бар қарастырылып жатқан мерзім ішінде барлық үш экономикада долларландыру деңгейінің өсу үрдісі байқалады.

Жинақ ақша долларландыруы мен ұлттық валютаға халықтың сенімін шетел валютасындағы мерзімдік депозиттердің үлесі нақтырақ сипаттайды, себебі негізінде отандық валютадағы (еңбек ақысы, міндетті төлемдер) талап ету бойынша шоттар мен қолма-қол ақша есепке алынбайды. Беларусьияда осы көрсеткіш 2007 жылдан бастап 2014

жылдың 1 жарты жылдығына дейін 41%-дан 68%-ға дейін өсті, Ресей Федерациясында 21%-дан 31%-ға дейін және Қазақстанда 37%-дан 47%-дан дейін (2 суретті қар.).

Мерзімдік салымдардың долларландыруының негізгі факторы - ұлттық валюта бағамының жоғары құбылмалығы. РФ-да 2008 жылдың ортасы мен 2009 жылдың ақпан айы арасында рубльдің 58%-ға құнсыздануына байланысты шетел валютадағы мерзімдік депозиттердің үлесі 2008 жылдың ішінде 2 есеге дейін көбейді және 2013 жылдың басынан 2014 жылдың 1 жарты жылдығына дейін рубльдің 20%-ға әлсіреуі барысында 14%-ға өсті. Қазақстанда осы жағдай төңірегінде, сонымен қатар 2009 және 2014 жылдары өткізілген теңге бағамының бірмезеттік түзетулер, аясында шетел валютадағы салымдар тсәйкесінше 9% және 7%-ға өсті.

**2-сурет. Мерзімдік депозиттердің долларландыруы**



Жоғарыда аталған экономиканың долларландыру факторларынан басқа инфляция қарқынын, депозит пен несие бойынша пайыз мөлшерлерін, институционалдық факторларды, сонымен қатар сыртқы сауда мен шетел инвестициялардың құрылымын белгілеуге болады.

Ресей мен Қазақстанда инфляция қарқындары тұрақты: 2009 жылдан бастап осы уақытқа дейін орта есеппен жылына 5-8% шамасында. Ал Беларусияда инфляция деңгейі 2010 жылғы 8%-дан 2011 жылы 53%-ға дейін, 2012 жылы 59%-ға дейін күрт көтерілді. Нәтижесінде БР-да ұлттық валютадағы жеке тұлғаларға арналған мерзімдік депозиттер бойынша орта сыйақы мөлшерлемесі 2010 жылғы 19%-дан 2014 жылы 40%-ға дейін өсті. РФ мен ҚР олар аса қатты өскен жоқ, осы уақытта сәйкесінше 8,2%, 7,7% құрайды. Ал шетел валютадағы депозиттердің пайыздары бар үш елде соңғы 4 жылда шамамен 3 есе төмендеп, орта есеппен алғанда 2014 жылдың 1 жартыжылдығы бойынша РФ-да – 3%, ҚР-да – 4,3%, БР-да – 5,5% құрайды. Алайда, негізінен халықтың девальвациялық күтімдері зор болғандықтан, осы шаралардың әсері әзірше байқалмайды.

Экономиканың долларландыру деңгейін төмендету бойынша шараларды әкімшілік (тікелей) және нарықтық (жанама) деп бөлуге болады. Кедендік Одақ мүшелерінде Кеңес Одағы тәжірибесінің ерекшеліктерін есепке алумен, шаралардың бірінші түрі молырақ қолданылады. Олардың экономика субъектілеріне жылдам әсер тигізетінімен, нәтижесінде соңғылар капиталдарын шетел активтеріне көшірумен аяқталады.

Заңнамалық деңгейде есеп айырысулардың, валюталық операциялардың қағидаттары мен тәртіптерін айқындау, ұлттық мүдделерді қорғау бойынша бірінші қабылданған шара болып есептеледі. Заңнамалық актілерге сәйкес Кедендік одақ елдерінде бөлек операцияларды қоспағанда, барлық есептесулер ұлттық валютада жүргізіледі. Бұзушылық үшін әкімшілік жауапкершілік қарастырылған, алайда, тәжірибеде

ұйымдаспаған нарықтарда, әсіресе жеке тұлғалар арасындағы есеп айырысуларда жауапкершілікке тартпайды, себебі сатып алу – сату шарттары ұлттық валютада жасалады. Осы жай Қазақстан мен Беларусь елдеріне тән: жылжымайтын мүлік пен көліктердің бағалары негізінде шартты бірліктермен (долларлармен) есептеледі, нәтижесінде есеп айырысу да валютада жүргізіледі. Негізінде ол инфляцияның жоғары қарқыны, айырбастау бағамы құбылмалылығының деңгейі, психологиялық аспект және импорттық тауарлар мен өндіріс қаражаттарының көлеміне байланысты. Ақырында доллардың қымбаттауы кезінде ішкі бағалар да экономикада инфляциялық қысым жаса өседі. Ал халықтың елеулі жинақ ақшасы шетел валютада болғанымен, орталық банктердің ақшанесие саясатының тиімділігі төмендейді. Ресейде аталған мәселе 2002 жылдан 2008 жылға дейінгі рубльдің 35%-ға нығайуынан, сонымен бірге 2007 жылы «Жарнама туралы» Федералдық заңға енгізілген өзгерістердің (тауарлар және басқа да жарнамалық объектілердің жарнамасында құндылық көрсеткіштер рубль белгіленуі қажет) арқасында шешілді. Қазақстан мен Беларусьияда нарықтың осы сараланымында есеп айырысуларда ұлттық валютаны мемлекеттік тұрғын – үй бағдарламалары мен автокөліктер құрушы кәсіпорындар қолдайды.

Ішкі айырбасталу қабілетін реттеу (шектеу): ұйымдастырылған валюталық құндылықтардың сатып алу–сату нарығын құру – экономиканың долларландыруына қарсы шаралардың бірі болып еспетеледі. РФ мен БР-да – ол банктердің айырбастау пункттері (РФ-да жеке айырбастау пункттердің қызметі 2010 жылдың қазан айынан бастап тоқтатылды), ҚР-да – банк және жеке айырбастау пункттері. Жеке пункттердің кең жүйесі, сұранысты толығымен қанағаттандырып, нарықты тәулік бойы шетвалютасымен қамтамасыз етеді. Дегенмен, оларды бақылап отыруда, сонымен бірге шетел валютаның жүрісін де, әсіресе ұлттық валюта бағамының құбылмалығы өскен уақытта белгілі қиындықтар туады.

Негізінде шикізат ресурстарының экспорты арқасында шығатын Ресей мен Қазақстандағы төлем балансының жағымды айырымы, мемлекеттің алтынвалюта резервтерін көбейтіп, отандық валютаның жайғасымын нығайтады. Дегенмен, осы ресурстардың әлемдегі бағаларынан тәуелділік, қаржылық нарықтардың жеткіліксіз дамуы (ҚР мен БР) және экспорттық түсімнің сатып алуға жарамдылығы төмендеген ұлттық валютаға айырбасталуы қызықтырмайтыны, долларландыру деңгейінің өсуіне белгілі тәуекелдер тудырады. Осымен бірге, Кедендік одақ елдерінде байқалатын капиталдың жылыстауы да, шетел валютасына ішкі сұранысты қолдап және ұлттық экономиканы толымды қаржыландырудан айырып, ұлттық валютаның жайғасымына жағымсыз ықпал етеді. Ресей Орталық Банкінің ресми ақпараттары бойынша, РФ-нан 2008 жылдан бастап жылына орта есеппен 70 млрд АҚШ доллары шығарылады, Бас прокуратура баспасөз қызметінің хабарламасына сәйкес Қазақстаннан оффшорлық аймақтарға соңғы 10 жылда 140 млрд доллар «ағып кетті». Беларусьиядан Global Financial Integrity (GFI) американдық орталықтың зерттеуі бойынша, 2002-2011 жылдары ішінде капиталдың құпия безіну көлемі \$75,09 млрд құрды. Капитал шығарудың себебі тек оның жасыруы ғана емес, оны тұрақты активтерде сақтау. Бұл мәселені шешу үшін Қазақстанда 2014 жылдың қыркүйек айынан бастап үшінші рет капитал кешіру бағдарламасы іске асырылып жатыр, одан басқа, 2014 жылдың қазан айынан бастап банктер акционерлік капиталының 70%-ын ел ішінде ұстауға міндетті, ал 2015 жылдан бастап ішкі нарықта тартылған бар қаражаттарды да. Кедендік одағының басқа елдерінде де амнистия мен капиталдардың оффшорландыруына қарсы заң жобалары талқыланып жатыр.

Және де соңында, Еуразиялық экономикалық одақ туралы шартына сәйкес мүше мемлекеттер мүше мемлекеттердің ұлттық валюталарының сыртқы сауда және инвестициялық операциялардағы рөлін арттыруға бағытталған келісілген валюталық

саясатты жүргізеді. Ең маңыздысы ол – барлық мүше мемлекеттер экономикаларының нақты секторының дамуы, өндіріс саласының өсуі мен отандық өнімнің өткізуіне қосымша қолдау, нәтижесінде экономиканың инвестициялық тартымдылығына жағымды әсер етуі тиіс. Осының барлығы Одақ ішінде және сыртқы экономикалық серіктестер арасында ұлттық валюталардың қажеттілігін арттырады.

Жеке Қазақстанды алсақ, 2010 жылдан бастап экономиканың шикізат емес секторларында өңірлік кәсіпкерліктің орнықты және теңгерімді өсуін қамтамасыз ету мақсатында «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасы жүзеге асырып келеді. 2014 жылы Ұлттық қордан 2014-2015 жылдары шағын және орта бизнесін қолдау, өнеркәсіпті дамытуға және банктерді сауықтыруға 1 трлн теңге көлемінде қаражат бағытталады. Ал «Қазақстан қор биржасы» АҚ-тың валюта алаңында юань-теңге жұбымен сауда-саттықты іске қосылды. Осылайша Қытай сауда-саттық серіктестермен есеп айырысуда долларға сұраныстың әлсіреуі ықтимал.

*Жоғары аталғанның барын жиынтықтап келесі қорытындылар жасауға болады: негізінде ұлттық валюта бағамының тұрақсыздығы, жылжымайтын мүлік пен басқа тауарлардың бағалары долларда еспетелуі, капиталдың жылыстауы, экономиканың экспорттық шикізат ресурстары бағаларынан тәуелділігі себептерінен 2007 жылдан бастап Кедендік одақ елдерінде экономика долларландыруының деңгейі өсіп барады. Кедендік одақ мүше мемлекеттерінің долларландырудың деңгейін төмендетуге арналған шараларының көбісі әкімшілік түрде. Басында тиімді болып көрінгенімен, нәтижесінде, ұлттық валютаның нарықтық тартымдылығы болмаған кезде, мұндай шаралар капиталдың шетел валютасындағы активтерге ауысады.*

*Экономиканың нақты секторының дамуы мен Еуразиялық экономикалық одаққа бірлесу, ұлттық валютадағы есеп айырысулардың көлемін ұлғайтып, оның сыртқы нарықтарда тартымдылығын арттыруға жағдай жасайды. Ішкі нарықта, әлемдегі саяси жағдайға байланысты Ресей, сонымен қатар, Беларусь пен Қазақстан, халығының арасында патриоттық көңілдер өсуде. Аталған фактор отандық өнімдерге сенімділікті арттырып және ұлттық валютаға да сұранысты көбейтуге мүмкін.*

#### **Қолданылған әдебиет тізімі:**

1. Д. А. Гусейнов, Долларизация: маңызы, есеп айырысу формулары және өлшеу мәселелері, Жаңа экономика мәселелері— №1 (17) 2011, Б. – 35-45;
2. <http://www.cbr.ru/>
3. <http://dknews.kz/zapret-na-razmeshhenie-bankami-rk-za-rubezhom-sredstv-vnutrennego-ry-nka-pozvolit-privlech-v-e-konomiku-t240-mlrd/>
4. [http://www.kursiv.kz/news/details/vlast/dogovor\\_o\\_evraziyskom\\_ekonomicheskom\\_soyuze](http://www.kursiv.kz/news/details/vlast/dogovor_o_evraziyskom_ekonomicheskom_soyuze)
5. <http://www.nationalbank.kz/>
6. <http://www.newskaz.ru/economy/20140616/6614789.html>
7. <http://www.nbrb.by/>
8. <http://www.rg.ru/2007/04/17/stoimost-dok.html>
9. <http://udf.by/news/economic/91973-nelegalnyy-ottok-kapitala-iz-belarusi-v-2011-godu-sostavil-14-milliardov.html>

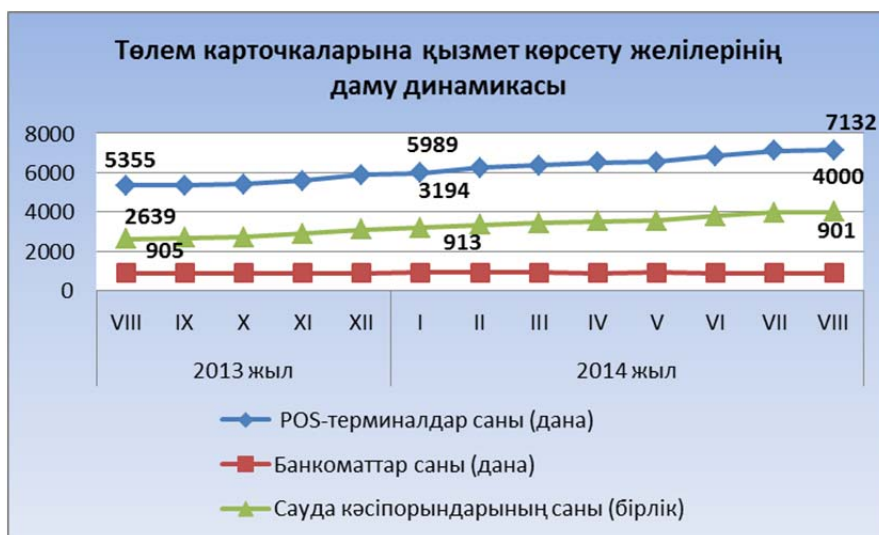
## АСТАНА КАЛАСЫНДА ТӨЛЕМ КАРТОЧКАЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ ЖЕЛІСІНІҢ ДАМУЫ

**Елена Александровна Данченко** – Қазақстан Республикасының Ұлттық Банк Орталық филиалы (Астана қаласы) экономикалық талдау және статистика бөлімінің бастығы.

*Астананың төлем карточкалары нарығында оның көрсеткіштерінің серпінді өсу үрдісі сақталуда. Астана республикада банктік картарлармен жүргізілетін операциялар бойынша, оның ішінде қолма-қол ақшасыз есеп айырысуда көшбасшылық орынға ие. Алайда, қолма-қол ақшасыз төлемдер бойынша есеп айырысудың дамуында оң ілгерілеудің болғандығына қарамастан, олардың саудалық ортаға ену деңгейі әлі де төмен күйінде қалып отыр.*

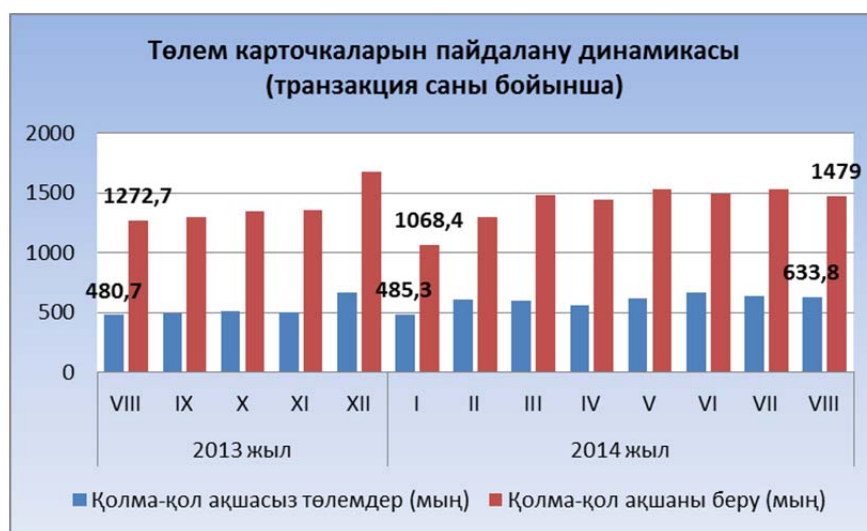
2014 жылғы 1 қыркүйектегі жағдай бойынша Астана қаласында айналымда жүрген пластик карточкалар саны өткен жылдың осындай кезеңімен салыстырғанда 10,2%-ға өсті, карточкалар ұстаушылар саны 9,6% болды. Астана қаласы өңірдегі халық санына арақатынасы бойынша бір адамға бір төлем карточкасынан келетін барынша қолайлы ахуал қалыптасқан өңірдің бірі болып табылады. Астананың бір тұрғынына орташа есеппен алғанда бір төлем карточкасы тиесілі.

Ағымдағы жылдың тамызында өткен жылғы осындай кезеңімен салыстырғанда Астана қаласындағы POS- терминалдар 19,2%-ға ұлғайды, банкоматтар саны 0,4 %-ға төмендеді. Тауарлар және көрсетілетін қызметтер үшін төлемге карточкалар қабылдайтын сауда кәсіпорындарының саны 51,5%-ға өсті. Астана қаласы, осындай кәсіпорындардың саны бойынша Алматы қаласынан кейін, екінші орында, ал олардың республикалық көлемдегі үлесі 12,3% болды.



Елордада төлем карточкаларын пайдаланудың тиімділігі туралы оған қолма-қол ақшасыз есеп айырысулар дәлел болады. Оған қоса, соңғы уақытта қолма-қол ақшаны алу бойынша операцияларға қарағанда, қолма-қол ақшасыз есеп айырысулар бойынша операциялардың көбею артықшылығы байқалады. Осы жылғы тамызда 2013 жылдың тиісті кезеңімен салыстыру бойынша қолма-қол ақшасыз есеп айырысулар жөніндегі транзакция саны 31,8%-ға, ал қолма-қол ақшаны алу бойынша 16,2%-ға өсті.





Тауарлар және көрсетілетін қызметтер үшін есеп айырысу кезінде пластик карточкаларын пайдалану деңгейі жиынтық күйінде қолма-қол ақшасыз төлемдер өсімін біршама басып озып, 19,1%-ға, ал қолма-қол ақшаны алу бойынша 32,1%-ға өсті.



Өткен жылдың басынан бастап байқалатын қолма-қол ақшасыз есеп айырысулар санының көбеюіне, көбінесе «Ақша төлемі мен аударымы туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 11-бабына түзетулер енгізу себепші болды, соған сәйкес 2013 жылдың 1 қаңтарынан бастап дара кәсіпкерлер және заңды тұлғалар Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген қызметтің жекелеген түрлерін жүзеге асыру кезінде өз қызметін жүзеге асыратын жерлерде төлем карточкаларын пайдалана отырып төлемдерді қабылдауға жабдық орнатуға, сондай-ақ төлем карточкаларын төлемге қабылдауға міндетті.

Алайда, қолма-қол ақшасыз есеп айырысулардың дамуы дұрыс бет алғанына қарамастан, оларды сауда нарығына тарту деңгейі жеткіліксіз. Бүгінгі күні банк карталарын пайдаланған операциялардың жалпы көлемінен 70%-ы қолма-қол ақшаны алу бойынша операцияларға және тек қана 30% -ы тауарлар мен қызмет көрсетулерге тиесілі.

Қолма-қол ақшасыз есеп айырысулар үлесінің мұншалықты төмендігін немен түсіндіруге болады? Біріншіден, бұл төлемге карточкалар қабылдайтын сауда және сервистік кәсіпорындар санының жеткіліксіздігі. Екінші себеп, халықтың қолма-қол



ақшамен есеп айырысу кезінде пайдалануға дағдысымен байланысты өз ойын қайта құруға ниет танытпайтындығында болып жатыр. Үшіншіден, банктер POS-терминалдарды табысы төмен кәсіпкерлерге орнатуға ынта танытпайды.

Сондықтан да, Ұлттық Банктің Орталық филиалы қолма-қол ақшасыз төлемдерді дамыту мәселесі бойынша ұйымдастыру және түсіндіру жұмыстарын жүргізуге зор мән береді.

Қазіргі кезде қолма-қол ақшасыз төлемдерді дамыту жөніндегі негізгі іс-шара «Қазақстан Республикасының аумағында жүзеге асыру кезінде дара кәсіпкерлер немесе заңды тұлғалар өз қызметін жүзеге асыратын жерлерде төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға арналған жабдық (қондырғы) орнатуды қамтамасыз етуге, сондай-ақ төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға міндетті жекелеген қызмет түрлерін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 29 желтоқсандағы №1743 Қаулысын іске асыру болып табылатындығын ескере отырып, филиал Астана қаласының әкімдігімен бірлесіп, ахуалға мониторинг жасау және қажетті шараларды іске асыру бойынша жұмыс жүргізеді.

*Осылайша, Астананың банктік секторына, жергілікті атқарушы органдарға және кәсіпкерлерге саудалық ортада қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың ену деңгейін ұлғайтуға бағытталған бірлескен үлкен жұмыс жүргізу міндеті тұр. Өйткені, қолма-қол ақшасыз есеп айырысуда төлем карточкаларын пайдаланудың жоғары үлесі банк жүйесі мен қоғамның жоғары дәрежеде біріктірілгені туралы куәлік ете отырып, жоғары дамыған және таза экономиканың көрсеткіші болып табылады.*

## ТМД-ДА ЖӘНЕ ЕУРАЗЭО-ДА ИСЛАМДЫҚ ҚАРЖЫЛАНДЫРУДЫ ДАМУ

*Құдабаев Б.Е. – Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығын және исламдық қаржыландыруды дамыту департаментінің бас маманы*

*Бүгінгі күні исламдық қаржыландыру әлемдік қаржы жүйесінің жедел өсіп отырған индустриясы болып табылады. Бұған исламдық қаржы жүйесінің дағдарыстық құбылыстарға төзімдігі, сондай-ақ мұсылмандар тарапынан шариғаттың нормаларына сәйкес келетін қаржы өнімдеріне деген сұранысының өсуі себепші болып отыр.*

*Қазіргі кезде исламдық қаржыландыруды таратудың және дамытудың тек мұсылман елдерімен ғана шектелмейтінін атап өту қажет. Бай мұсылман елдерімен ынтымақтастық жасаудың перспективаларын ескере отырып, экономикасының дәстүрлі жүйелері бар көптеген елдер исламдық қаржыландыруды дамытуға мүдделілік танып отыр.*

Кеңестік дәуірден кейінгі кеңістіктегі елдер де осы бағытта ерекшелік болып табылмайды. Бұл ретте ТМД елдеріне тұратын мұсылмандардың айтарлық санына ескере отырып, исламдық қаржыландыруды дамыту ерекше маңызды болып табылады.

ТМД-ның барлық мұсылман мемлекеттерінің барлығы дерлік Ислам даму банкінің (бұдан әрі – ИДБ) мүшесі болып табылады: бұлар: Қазақстан, Өзбекстан, Әзірбайжан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан. Олар ИДБ-мен, Оңтүстік және Оңтүстік Шығыс Азия елдерінің үкіметтерімен, сондай-ақ араб банкілерімен белсенді ынтымақтастық жасайды, экономиканың түрлі секторларын кредиттеу және исламдық қаржыландыруды дамыту үшін қаржы ресурстарын тартады.

ТМД-ның алдына исламдық қаржыландыруды дамыту жөнінде міндет қойған әрбір елі исламдық қаржыны дамыту үшін жағдай жасау бойынша мақсатты жұмыс жүргізеді. Атап айтқанда, ұлттық заңнамаға тиісті түзетулер қабылдануда, исламдық инвесторлар үшін қолайлы жағдайлар жасалуда, халықаралық ынтымақтастық ілгері жылжуда.

Қазақстанмен қатар исламдық қаржыландыруды белсенді дамытуға тырысып отырған және осы бағыттағы әлеуеті бар Кеңес өкіметінен кейінгі елдерге, менің пікірімше мыналар жатады: Ресей Федерациясы, Әзірбайжан, Тәжікстан және Қырғызстан. Осы елдердің әрқайсысына жеке-жеке тоқталайық.

### **Ресей Федерациясы (Татарстан).**

Бүгінгі күні Ресейде исламдық қаржыландыру басым түрде мұсылман халқы басым федеративтік субъектілерде дамуда. Әсіресе Татарстан Республикасын атап өту қажет, онда исламдық қаржыландырудың белсенді дамып отырғаны байқалып отыр.

Татарстандағы исламдық қаржыландырудың дамуы жеке бастамадан басталды. Мәселен, 2006 жылы Қазан қаласында «ИФК Линова» ЖШҚ (бұдан әрі – ИФК Линова) құрылды, оның негізгі мақсаты жаңа инвестициялық мүмкіндіктерді іздестіру арқылы ислам елдерімен ісерлік қарым-қатынастарды дамыту және исламдық қаржыландыру саласында консультациялық көмек көрсету болып табылады. ИФК Линова халықаралық жетекші исламдық қаржы ұйымдарымен ынтымақтастық жасайды. Атап айтқанда, ИДБ тобымен ынтымақтастық жасау бойынша белсенді жұмыс жүргізілуде, Исламдық қаржы қызметтерін ұсыну жөніндегі кеңес (IslamicFinancialServicesBoard – IFSB) және Халықаралық ислам қаржы нарығы (International Islamic Financial Market) сияқты халықаралық ұйымдарда бақылаушы мәртебесі бар.

Татарстан халықаралық ынтымақтастықты дамыту мақсатында Қазанды ислам орталығы ретінде көрсетуге бағытталған халықаралық іс-шараларды белсенді жүргізуде.

Алғашқы рет 2009 жылы өткізілген және тұрақты халықаралық іс-шара және Татарстанның дамыған мұсылман елдеріндегі «келбет карточкасы» болған KAZANSUMMIT-ті ерекше атап өту керек.

Татарстанда ислам қаржы нарығын институционалдық дамытуға ерекше назар аударылады. Мәселен, 2010 жылы Татар Халықаралық Инвестициялық Компаниясы (бұдан әрі – ТХИК) құрылды, оның акционері ИДБ, Татарстан Республикасының Инвестициялық-венчурлік қоры, Қазан қаласын дамытудың бюджеттен тыс бағдарламалар дирекциясы, «Foras» халықаралық инвестициялық компаниясы (Сауд Аравия Корольдігі), Al-Shiddi Trading Co. Ltd. (Сауд Аравия Корольдігі), AlAhmar Trading Company (Йемен Республикасы), Tanmiyat International Ltd. (Малайзия), Amanah Raya Investment Bank Ltd. (Малайзия) сияқты ұйымдар болды.

ТХИК негізгі міндеті экономикалық негізделген және шариғаттың нормаларына қайшы келмейтін жобаларды іздестіру және бастапқы құжаттарды дайындау, осы жобаларды инвесторлардың қарауына шығару.

Ресейде исламдық лизингті (иджарды) дамыту мақсатында ТХИК «Еуразиялық Лизинг Компаниясы» (бұдан әрі – ЕЛК) құрды, оның техникалық әріптесі Ijara Management Company (Бахрейн) – Жеке секторды дамыту жөніндегі ислам корпорациясы еншілес компаниясы (Islamic Corporation for the Development of the Private Sector – ICD) болып табылады.

Исламдық қаржы өнімдерін дамытумен және қозғалысымен қатар Татарстанда исламдық экономиканы дамыту бойынша белсенді жұмыс жүргізілуде. Атап айтқанда, ИФК Линованың Малайзиялық әріптестерімен бірлесіп Қазан халықаралық хаб құрылды, ол шариғаттың нормаларына сәйкес шығарылған өнімді бөлу орталығы болып табылады.

Исламдық экономика мен қаржыны дамыту орталығы құрылды, оның негізгі міндеті инфрақұрылым құру мен дамыту және білім беру бағдарламаларын жүргізу арқылы исламдық экономика мен қаржыны дамытуға жәрдем беру болып табылады.

Бұл ретте, Татарстанда исламдық қаржыландыруды дамыту саласында жүргізіліп жатқан белсенді жұмысқа қарамастан, өңірде және сол сияқты бүкіл елде заңнамалық базаның болмауы қаржыландырудың балама жүйесінің қозғалысындағы кедергі келтіретін бөгеттердің бірі болып табылады.

Осыған байланысты, заңнаманы жетілдіру мақсатында Ресейдің өкірлік банктерінің қауымдастығы жанында балама (исламдық) қаржы институттары мен өнімдері жөніндегі жұмыс тобы құрылды. Жұмыс тобының негізгі мақсаты балама (исламдық) қаржы институттары мен өнімдері үшін құқықтық және нормативтік базаны дайындаудан тұрады, ол нәтижесінде одан әрі ұсынымдарды қарау және әзірлеу үшін түрі саяси және қарды органдарына ұсынылатын болады.

Бұл ретте Ресей Орталық Банкінің исламдық қаржыландыруды дәстүрлі қаржыландыруға балама ретінде қарастырып отырғанын атап өту қажет. Бұл әсіресе Ресейге қатысты экономикалық санкциялардың енгізілуіне байланысты өзекті болып табылады. Бүгінгі күні Ресейдің қаржы институттарына шетелдік әріптестерден (инвесторлардан) қаржыландыру тарту проблема болып отыр.

Осыған байланысты, қазіргі кезде исламдық қаржылардың мүмкіндігін белсенді зерделеу бойынша жұмыс басталды. Осыған байланысты, Ресейдің өкірлік банктерінің қауымдастығы заңнаманы жетілдіру жөнінде тиісті ұсыныстар дайындады, олар орын алып отырған, ислам банкингінің толыққанды дамуына мүмкіндік бермейтін шектеулерді алып тастауға мүмкіндік береді.

#### **Әзірбайжан**

Әзірбайжан мұсылман халқы басым (90%дан астам) және исламдық қаржыландырудың үлкен әлеуеті бар ел болып табылады. Соңғы бірнеше жыл бойы

Әзірбайжанда исламдық қаржыны дамытуға қызығушылықтың жоғары екені байқалып отыр.

Әсіресе ислам банкингінің белсенді дамып отырған атап өткім келеді. Атап айтқанда, елдегі ірі банк болып табылатын Әзірбайжан Халықаралық Банкі (бұдан әрі – ӘХБ) исламдық қаржы қызметін «исламдық терезе» арқылы ұсынады. Бүгінгі күні ӘХБ «исламдық терезе» арқылы қаржыландырудың түрлі исламдық өнімдерін ұсынады, оған пайызсыз несие тұжырымдамасына негізделетін ипотека, лизинг, исламдық дебет картасы, тіркелген ай сайынғы комиссияға негізделген, кредиттік лимиті бар исламдық қаржыландыру картасы кіреді.

Әзірбайжанда ӘХБ-мен қатар сондай-ақ басқа банктерде исламдық қаржыландыру қағидаттарына сәйкес келетін өнімдерді ұсынады. Мысалы, NikoilBank және TuranBank исламдық қаржы өнімдерін ұсыну бойынша жұмысты белсенді жүргізуде, оларға лизинг, сауданы қаржыландыру және жинақ депозиттері жатады.

Әзірбайжан банктерінің исламдық қаржы индустриясын дамытуға ұмтылып жатқанын атап өту маңызды. Бұл бірінші кезекте ӘХБ-ге қатысты, ол ТМД қаржылық-банктік кеңесімен бірлесіп Әзірбайжан мен Ресейде, сондай-ақ ТМД басқа елдерінде ислам инвестициялық банктерін құру мүмкіндіктерін зерделеу мақсатында нарыққа зерттеу жүргізуге бастама жасады.

ӘХБ сондай-ақ өзінің Ресейде, Грузияда және Катарда орналасқан филиалдары арқылы исламдық қаржыландыру құралдарын ілгерілетуде.

Әзірбайжанның исламдық қаржыландыру саласындағы халықаралық ынтымақтастыққа ерекше назар аударып отырғанын атап өту қажет. Әзірбайжанда исламдық қаржыландыруды дамытуда ИДБ тобына кіретін компаниялар ерекше рөл атқарып отыр. Әзірбайжан экономикасына белсенді инвестициялап отырған ICD-ді ерекше атап өткім келеді.

Мәселен ICD Әзірбайжанда жұмыс істеген уақытта кредит берген жетекші банктермен жұмысты жолға қойды. Әзірбайжан «Ansar Leasing» исламдық лизинг компаниясын құрды, ол бүгінгі күні осы саладағы жетекші компаниялардың бірі болып табылады, ауыл шаруашылығы, құрылыс, денсаулық сақтау, көлік және өнеркәсіп салаларындағы жобаларды белсенді түрде қаржыландырып отыр.

Сондай-ақ ICD-дің Әзірбайжанда тұңғыш исламдық сақтандыру компаниясын ашуды жоспарлап отырғанын атап өту керек.

Капитал нарығын дамыту мақсатында «Ansar Leasing» сукук исламдық облигациялар шығаруды жоспарлап отыр, олар жергілікті нарықта орналастырылатын болады. Компания болашақта Таяу Шығыс пен Парсы шығанағының нарықтарына шығаруды жоспарлап отыр.

Осылайша, қазіргі кезде Әзірбайжанның исламдық қаржыландыруды ендіруге қызығушылығының өсіп отырғаны байқалып отыр. Осыған байланысты, индустрияның өсуін ынталандыру мақсатында тиісті заңнама жазу бойынша жұмыс жүргізілуде, ол исламдық өнімнің толық спекторын ендіруге мүмкіндік береді.

Әзірбайжан болашақта өзін ТМД-дағы исламдық қаржыландыру жөніндегі өңірлік орталық ретінде көрсетеді, ол Таяу Шығыс пен Орталық Азия елдерімен исламдық қаржыландыру саласындағы ынтымақтастықты дамытуда айтарлық рөл атқаратын болады.

### **Тәжікстан**

Исламдық қаржыландыруды белсенді дамытуға ұмтылып отырған елдердің бірі Тәжікстан болып табылады. Осы уақытқа дейін исламдық инвестициялар тарту негізінен Тәжікстан 1996 жылдан бастап мүшесі болып табылатын ИДБ қолдап отырған ұлттық инфрақұрылымдық жобалармен шектелді.

Атап айтқанда, ИДБ Тәжікстанда ұлттық жобаларды қаржыландырды, оның ішінде денсаулық сақтау, көлік, білім беру және энергетика сияқты стратегиялық маңызды бағыттар бар.

Сондай-ақ ИДБ Тәжікстанның ірі банктеріне кредиттік желілер ұсынды. ИДБ тобына кіретін Ислам Ынтымақтастықты Дамыту Қоры (Islamic Solidarity Fund for Development) микроқаржыландыру бағдарламасын қаржыландырады.

Тәжікстанның Ұлттық Банкінің 2010 жылдан бастап IFSB-дегі бақылаушы мәртебесі бар. 2010 жылғы қазанда IFSB өкілдері елдегі исламдық қаржылық қызметтерді дамытудың проблемалары мен мүмкіндіктерін айқындау мақсатында ресми миссиямен Тәжікстанға келді, оның барысында Үкіметтің және мүдделі ұйымдардың өкілдерімен кездесу жүргізді және тиісті ұсынымдар әзірленді.

Сонымен қатар, Тәжікстанның Ұлттық Банкінің IFSB-мен ынтымақтастығы шеңберінде 2011 жылы IFSB Тәжікстанда исламдық қаржыландыру жөнінде халықаралық семинар ұйымдастырды.

Тәжікстанның Ұлттық Банкі техникалық көмек көрсету бағдарламасы шеңберінде исламдық қаржыландыру мәселелері жөніндегі заңнаманы одан әрі жетілдіру үшін ИДБ грантын тартты. Мәселен, тартылған грант шеңберінде Тәжікстанның Ұлттық Банкі Малайзияның ZaidIbraghim&Co консалтинг компаниясымен бірлесіп «Исламдық банк қызметі туралы» Тәжікстан Республикасының Заңын әзірледі, ол ағымдағы жылдың 26 шілдесінде бекітілді. Осы заң ислам банкінің қызметін, оның ішінде дәстүрлі банктердегі «исламдық терезе» қызметін реттейді. Сондай-ақ қазіргі кезде жұмыс тобының заңды іске асыру үшін қажетті нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу үстінде.

Бұл ретте Тәжікстанның Ұлттық Банкі атап өткендей, ислам банкингінің банктік өнімдер қатарын кеңейтуге, сыртқы қаржыландырудың жаңа көздерін тартуға, сондай-ақ ішкі депозиттердің өсуіне мүмкіндік жасайтынын күтеді. Қазірдің өзінде Тәжікстан банктерінің көпшілігі исламдық қаржыландыру қағидаттары бойынша жұмыс істеу мүдделі. Сонымен қатар, Катардың «Ezdan Holding» компаниясының алғашқы ислам банкін ашатыны күтіледі, ол Катар инвесторларының Тәжікстанға инвестициялар салуға мүдделілігінің жоғары екенін атап өтеді.

### **Қырғызстан**

Қырғызстан исламдық қаржыны ендіру және қажетті заңнаманы әзірлеу бойынша жұмысты басталған Кеңестік дәуірден кейінгі кеңістіктегі алғашқы ел болды. Мәселен, 2007 жылы ИДБ қолдауымен және Үкіметтің жәрдемімен Қырғызстанда «Эко Банк» ААҚ (кейіннен «Эко Исламик Банк» ЖАҚ болып қайта аталды) базасында ислам банкінің «пилоттық» жобасы іске қосылды.

Заңнамаға ислам банкі мәселелері бойынша түзетулер қабылданды. Атап айтқанда, ислам банкін ашу, дәстүрлі банкті ислам банкіне ауыстыру, сондай-ақ дәстүрлі банктерде «исламдық терезе» ашу үшін заңнамалық деңгейде жағдайлар жасалды.

Қазіргі кезде Қырғызстанда ислам банкімен қатар исламдық қаржыландыру қағидаттарына сәйкес өнімдер ұсынатын микроқаржы ұйымдары жұмыс істейді. Осы ұйымдар негізінен қаржыландыруды «мурабаха» өніміне сәйкес ұсынады.

Сондай-ақ қазіргі кезде исламдық сақтандыруды (Такафул) және исламдық бағалы қағаздарды (Сукук) ендіру бойынша жұмыс жүргізілуде.

Бұл ретте исламдық қаржыландыруды дамыту мақсатында Қырғызстанның Үкіметі жанында исламдық қаржыландыруды ендіру жөніндегі комитет құрылғанын атап өту қажет. Осы комитеттің басшысы вице премьер-министр болып табылады, ол бір мезгілде Қырғызстанның атынан Ислам банкінің басқарушысы болып табылады.

*Осылайша, жоғарыда жазылғанды қорытындылай келе, Кеңестік дәуірден кейінгі кеңістікте исламдық қаржыландыруды дамыту жөніндегі үрдістер тек күшейе түседі*

деген болжам жасауға болады. Осыған байланысты Қазақстанның исламдық қаржыландыруды дамыту және өзін өңірлік исламдық қаржы орталығы ретінде көрсетуі жөніндегі бастамасы уақтылы және дұрыс болып табылады.

Бұл ретте Қазақстанның Алматыны ТМД мен Орталық Азиядағы исламдық қаржыландыру орталығы ретінде қалыптастыруға бағытталған үлкен жұмыс жүргізіп жатқанын атап өткім келеді. Атап айтқанда, ішкі нарықтың дамуымен қатар, Қазақстан проблемалық мәселелерді және өңірдегі исламдық қаржыландыру мәселелерін дамытудың одан кейінгі перспективаларын талқылауға арналған алаң ретінде болады.

Әсіресе, келесі жылы Алматыда ТМД аумағында тұңғыш рет IFSB саммитінің өтетін атап өткім келеді, бұл Қазақстанның өңірдегі осы саладағы көшбасшысы ретінде талаптануының негізділігін растайды. Бұл ретте исламдық қаржыландыруды дамытудың өзектілігі мен маңыздығын ескере отырып, исламдық қаржыландыруды дамыту жөніндегі саясатты одан әрі мақсатты жүргізу күтіледі.

#### **Қолданылған әдебиет тізімі:**

1. Қырғыз Республикасының 1997 жылғы 29 шілдедегі «Қырғыз Республикасында банктер және банктік қызмет туралы» Заңы;
2. Тәжікстан Республикасының 2014 жылғы 26 шілдедегі №1108 «Исламдық банктік қызмет туралы» Заңы;
3. Қырғыз Республикасы Ұлттық банкі Басқармасының 2006 жылғы 2 наурыздағы № 5/7 қаулысы «Банктер қызметін лицензиялау туралы» ереже;
4. Тәжікстандағы IFSB кеңесінің миссиясының есебі;
5. У. К. Сарбанов және А. С. Болджурованың «Қырғыз Республикасының экономикасындағы исламдық қаржыландыру қағидалары» экспресс-талдауы;
6. <http://www.linova.ru/>
7. <http://www.islamic-finance.ru/>
8. <http://www.reuters.com>
9. <http://www.arb.ru/>
10. [http:// www.ibaislamic.az/](http://www.ibaislamic.az/)
11. <http://www.ibar.az/>
12. [http:// www.nbt.tj/](http://www.nbt.tj/)

## ИСЛАМДЫҚ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ҚАҒИДАЛАРЫ БОЙЫНША КЕҢЕСТЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІН ТАЛДАУ

*Тукулова М.М. – Алматы қаласындағы өңірлік қаржы орталығын және исламдық қаржыландыруды дамыту департаменті бас маманы*

*Мақала Исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі Кеңестердің (Шариғат кеңестерінің) жұмысына арналған. Қазақстан заңнамасында Шариғат кеңестерінің жұмысы айтарлықтай шамалы баяндалған, аталған мәселе бұрынырақта зерттелмеген. Алайда, тиісті білікті кадрлар болмаған жағдайда, қаржы институттарының операцияларының Шариғатқа сай келмеу қатері болады, бұл компанияның дефолтына алып келуі мүмкін. Жұмыста әлемдік тәжірибе және Шариғат кеңестеріне қойылатын талаптар талданған, сондай-ақ оларды Қазақстанда бейімдеу бойынша ұсыныстар берілген.*

Шариғат кеңестерінің даму тарихы 1970-ші жылдары Faisal Islamic Bank of Egypt (Египт), Jordan Islamic Bank (Иордания), Sudanese Faisal Islamic Bank (Судан), Kuwaiti House of Finance (Кувейт) өз клиенттерінің арасында сенімді және беделді арттыру үшін өздерінің ұйымдарының жанынан Шариғат бақылау кеңестерін құрған XX ғасырдың екінші жартысында басталды.

Банктердің жанынан Шариғат Кеңесін құру қажеттігі туралы идея исламдық банкингтің ізашары принц Мохамед бин Файзал Аль Саудқа (1964 ж. 1975 ж. дейін билік құрған Сауд Арабиясы Королінің ұлы) тиесілі. Принц бірнеше елде ислам банктерін ашты және Шариғат кеңестерін құру, оның пікірінше, клиенттер тарапынан сенімнің өсуіне әсер ете алушы еді. Осылай болып шықты да, өйткені, біріншіден, танымал ғалымдарды тарту ұсынылып отырған қаржы өнімдерінің Шариғат қағидаларына сәйкестігін дiттеді. Екіншіден, жалпы алғанда ислам банкі секілді жаңа қаржы институтын қабыл алуға мүмкіндік жасады, өйткені Шариғат саласындағы ғалымдар мұсылман қоғамымен, бизнесмендермен және осылар үшін ислам банкі құрылған басқа да адамдармен тығыз байланыстарға ие болды.

Қазіргі уақытта бұлардың мақсаты исламдық қаржыландыру бойынша стандарттар жасау болып табылатын екі исламдық халықаралық исламдық қаржы ұйымы бар, олар: Исламдық қаржы институттарындағы бухгалтерлік есеп және аудит жөніндегі ұйым (The Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions – AAOIFI) және Исламдық қаржы институттары жөніндегі Кеңес (Islamic Financial Services Board – IFSB).

Осы секілді ұйымдарды құру мыналармен негізделген болатын. Ұзақ уақыт бойына исламдық қаржы индустриясының дамуының проблемаларының бірі бірыңғай стандарттардың болмауынан тұрды, бұл бір жағынан бизнес жүргізуді қиындатты және қандай да болсын қаржы институтының исламдық қаржыландыру қағидаларына сай болуы мәселесіне күмән тудырып отырды. Бұл, өз кезегінде, исламдық қаржыландыру операцияларын мойындайтын елдердегі реттегіштердің әрекеттерінің үйлеспеушілігіне әкеліп отырды. Осыған байланысты, елдердің бақылаушы-қадалаушы органдарының әрекеттерінің үйлесімділігін қамтамасыз ету және исламдық қаржы институттары үшін бірыңғай стандарттар жасау мақсатында AAOIFI және IFSB құрылған болатын.

Шариғат саласындағы басқарумен байланысты мәселелерді шешу мақсатында, AAOIFI «G S 1-Sharia Supervisory Board: Appointment, Composition, Report» стандартын қабылдады, IFSB «Guiding principles on Shariah governance systems for institutions offering Islamic financial services» стандарт қабылдады.

AAOIFI стандарттарын жасап шығарушылардың бірі фиқх бойынша ғалымдардың, AAOIFI-ге мүше орталық банктердің және исламдық қаржы институттарының Шариғат

кеңестерінің мүшелерінің арасынан 4 жылға тағайындалатын 12-ден аспайтын мүшеден тұруға тиісті Шариғат кеңесі болып табылатындығын атай кету керек. Қазіргі уақытта мүшелер болып Сауд Арабиясы Корольдігі, Катар, Кувейт, Бахрейн, Судан, БАӘ, Оман және Йемен секілді елдердің мүшелері табылады.

Өз кезегінде, аталған ұйым фетва басып шығармайтындықтан, алайда Исламдық Даму Банкінің IFSB кеңес беретіндіктен, IFSB-да Шариғат кеңесі жоқ. Онымен қоса, стандарттар жасап шығару жобаларды IFSB мүшелерімен келісуді қарастырады. Қазіргі уақытта IFSB-ға 184 мүше кіреді, олардың ішінде 59 мүше Малайзияның, Түркияның, БАӘ, Сингапурдың, Катардың, Суданның, Пәкстанның және т.б. реттеуші немесе қадағалаушы органдарын көрсетіп отыр.

Осылайша, AAOIFI және IFSB стандарттары халықаралық болып табылады, әртүрлі елдердің, мектептердің және ағымдардың пікірлері мен бағыттарын қосады және өздерінің заңнамалық актілерін қабылдаған кезде реттеушілер үшін мысал болып табылады.

«Шариғат кеңесі» түсінігін анықтау бөлігінде AAOIFI «G S 1-Sharia Supervisory Board: Appointment, Composition, Report» стандарты келесі анықтама береді:

*Шариғат кеңесі – бұл фикх аль муамалат (исламдық коммерциялық юриспруденция) саласында маманданған заңгерлерден тұратын тәуелсіз орган. Бұл ретте исламдық қаржы саласындағы мамандар да мүше ретінде тағайындала алады.*

IFSB-нің «Guiding principles on Shariah governance systems for institutions offering Islamic financial services» стандарты *Шариғат кеңесін исламдық қаржы институты құрған немесе онымен байланысты және Шариғатты басқару жүйесін жүзеге асыруға немесе енгізуге бағытталған ерекше орган ретінде анықтайды* (аталған түсінікті исламдық қаржы институттары институттың акционерлері қабылдаған, Шариғат қағидаларына және ережелеріне сай келетін құрылымдарға және процестерге қатысты пайдаланады).

Исламдық қаржы институтының жұмыс істеуінің маңызды шарты оның исламдық қаржыландыру қағидаларына сәйкестігі болып табылады, оларды сақтамау елеулі операциялық тәуекелге алып келеді және аталған қаржы институтының орнықсыздығына және банкроттығына алып келуі ықтимал.

Қазақстанда исламдық банкингің және қаржының қалыптасуының бастапқы кезеңінде Шариғат нормаларын реттеп отыру мәселесі исламдық банктің құзыретіне жатқызылған болатын.

Осыған байланысты, құрылып отырған исламдық қаржы институттары Исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі Кеңестің құрамына біліктілігі жеткіліксіз сарапшыларды қосатын болады деген тәуекел бар, бұл өз кезегінде қандай да болсын исламдық қаржы институтының операцияларының және шарттарының Шариғат талаптарына сәйкестігіне күмән келтіреді.

Осыған байланысты, Шариғат кеңестерінің жұмыс істеуінің әлемдік тәжірибесін, олардың атқаратын міндеттерін, сонымен қатар Шариғат кеңесінің мүшелеріне заңнамада бекітілген талаптарды зерделеу және осылар Қазақстанда қабылдануы мүмкін ұсыныстарды қалыптастыру қажеттігі бар болып отыр.

**Шариғат кеңестерін және Шариғат кеңестерінің мүшелеріне қойылатын талаптарды талдау**

Қазіргі уақытта Шариғат кеңестерінің 3 түрін бөліп көрсетуге болады:

Қадағалау және бақылау міндеттерін орындайтын Орталық Шариғат кеңесі (мемлекеттік);

Кеңес беру міндетін атқаратын Орталық Шариғат кеңесі (мемлекеттік);

Исламдық қаржы институттары жанындағы Шариғат кеңесі.



Онымен қоса, кейбір елдер Шариғат Кеңесінің жұмысына және мүшелеріне қойылатын талаптарды заңнамалық деңгейде анықтайды.

Бұрынырақта айтылып кеткеніндей, IFSB және AAOIFI Шариғат кеңестерінің жұмысын және Шариғат кеңестерінің мүшелеріне қойылатын талаптарды анықтайтын стандартты қабылдаған болатын.

#### **IFSB стандарттары**

IFSB «Guiding principles on Shariah governance systems for institutions offering Islamic financial services» стандартын қабылдаған болатын. Аталған стандарт Шариғат кеңестерінің мақсаттары мен міндеттерін, сондай-ақ өзіне Шариғат Кеңесінің мүшелерінің тәуелсіздігін, жауапкершілігін, біліктілігін, жұмыс тәжірибесін, сонымен қатар берілетін мәліметтер бойынша құпиялықты сақтау қажеттігін және исламдық қаржы институтының Іскерлік этика кодексін сақтамағандығы үшін тәртіптік санкцияларды қосатын, Шариғат Кеңесіне қойылатын негізгі талаптарды анықтайды.

Аталған талаптардың арасынан IFSB-ның Шариғат Кеңесі мүшелерінің біліктілігі және жұмыс тәжірибесі жөніндегі талаптарын бөліп көрсету керек.

Мысалға, IFSB біліктілік бөлігінде, исламдық қаржы операцияларының/коммерциялық құқықтың мәселелерін, сонымен қатар жалпы қаржы саласындағы және оның ішінде исламдық қаржы саласындағы білімдерді қоса отырып, Шариғат саласындағы мойындалған университеттің кем дегенде бакалавр дәрежесін анықтайды. Онымен қоса, ислам юриспруденциясы саласындағы білімдерді, жекелей алғанда фикх әдістемесін, сондай-ақ жазбаша араб және ағылшын тілдерін білуді анықтайды.

Жұмыс тәжірибесі бөлігінде, Шариғат Кеңесінің Төрағасы Шариғат қорытындыларын беру саласында кем дегенде 3 жыл жұмыс істеу тәжірибесіне немесе исламдық қаржы саласындағы оқытушылық немесе зерттеушілік жұмыспен байланысты кем дегенде 4 жыл жұмыс тәжірибесіне ие болуға тиіс. Ол сондай-ақ қаржы индустриясы, оның ішінде исламдық қаржы индустриясы саласындағы білімдерін көрсетуге тиіс.

#### **AAOIFI стандарттары**

AAOIFI «G S 1-Sharia Supervisory Board: Appointment, Composition, Report» стандарттарында әрбір исламдық қаржы институтының исламдық қаржы институты тұрған мемлекеттің заңдарына сәйкес, Директорлар Кеңесінің ұсынысы бойынша жыл сайынғы жиналыста акционерлер тағайындайтын Шариғат бақылау кеңесі болуға тиіс екендігі анықталған.

Сонымен қатар стандарттармен Шариғат Кеңесіне келесі талаптар анықталған:

- 1.Шариғат кеңесі кем дегенде үш мүшеден тұруға тиіс;
- 2.Шариғат кеңесі бизнесте, экономикада, бухгалтерлік есепте, юриспруденцияда және басқа салаларда жұмыс тәжірибесі бар кеңесшілерге жүгіне алады;
- 3.Исламдық қаржы институтының директорлары немесе акционерлері Шариғат Кеңесінің мүшелері бола алмайды.

#### **Шариғат Кеңестерінің құру мен жұмысының халықаралық тәжірибесі**

Соңғы жылдарда исламдық қаржыландырудың активтік дамуын назарға ала отырып, исламдық қаржы индустрияның дамуы жоғары Азия мен Таяу Шығыс елдерінің ғана емес тағы осы бағытына жоғары мүддесін көрсіткен Еуропа, Африка және ТМД Кеңестерінің мүшелеріне қойылатын талаптар мен қызметін қарау және талдау.

Малайзия, Индонезия және Пәкстан секілді елдердің Орталық банктерінің жанынан Орталық Шариғат Кеңестері құрылған. Өз кезегінде, Оманда ислам қаржылары бойынша заңнамалық база жасаған кезде Орталық Шариғат кеңесін құрмауға шешім қабылданған болатын, алайда қазіргі уақытта Оман елдің Орталық Банкінің жанынан осы тәріздес орган құру мүмкіндігін қарастырып жатыр.

**Малайзияда,** Малайзияның Орталық Банкі туралы Заңға сәйкес, Малайзия Королі Малайзияның Орталық Банкімен кеңескеннен кейін, Қаржы министрінің ұсынысы бойынша Шариғат саласында біліктілігі бар немесе Шариғат және банк, қаржы немесе заңгерлік істер саласында білімдері мен тәжірибесі бар, Шариғат жөніндегі Кеңестің (Shariah Advisory Council) мүшелерін тағайындай алады.

**Бруней Даруссаламның** Орталық Шариғат Кеңесінің, Шариғат қаржылық бақылау кеңесінің (Shariah Financial Supervision Board) 6 мүшесін де Қаржы министрінің ұсынысы бойынша Бруней Сұлтаны тағайындайды. Бұл ретте белгілі бір біліктілік талаптары жоқ.

**Индонезия мен Пәкстанның** заңнамасында Орталық Шариғат Кеңесінің мүшелеріне толығырақ талаптар анықталған. Бұл ретте ең анық және нақты талаптар Пәкстанның Мемлекеттік Банкінің жанындағы Шариғат Кеңесіне қойылады. Пәкстанның Шариғат Кеңесіне (Shariah Board) қойылатын талаптар Орталық Шариғат Кеңесінің 5 мүшесінің әрқайсысының кез келген мойындалған теология мектебінің 2-ші санатты экономика бакалавры дәрежесіне ие болуға тиіс екендігін, кез келген мойындалған теология мектебінің фикх саласындағы дәрежеге ие болуға тиіс екендігін; кез келген мойындалған университеттің ислам юриспруденциясы саласындағы магистр дәрежесіне (LL.M Shariah), сондай-ақ Шариғат ережелерін жасау саласындағы кем дегенде 3 жыл жұмыс тәжірибесіне, немесе исламдық банкингі және қаржыны зерттеу мен дамыту саласындағы кем дегенде 5 жыл жұмыс тәжірибесіне ие болуы керектігін анықтайды.

Бұл ретте Пәкстан Мемлекеттік Банкі, егер үміткер банкинг және қаржы бойынша Шариғат ережелерін жасау және беру саласында жоғары біліктілікке ие болған жағдайда, аталған талаптар бойынша жеңілдіктер беруі мүмкін.

Индонезия Орталық Банкінде Ислам банкингі жөніндегі комитет (Sharia Banking Committee) құрылған, ол ислам юриспруденциясы саласындағы сарапшыларды және/немесе экономика, қаржы және банк сарапшыларын, Дін істері жөніндегі министрліктің ғалымдарын көрсетеді. Ислам банкингі жөніндегі комитет 11 адамнан аспайтын мүшеден тұрады. Комитет Төрағасы танымал ислам ғалымы болуға тиіс және Ислам банкингі жөніндегі комитеттің мүшелерінен сайланады.

Онымен қоса, аталған елдердің әрқайсысында қаржы институттарының жанында Шариғат кеңестерін құру бойынша талаптар да, Шариғат Кеңестерінің мүшелеріне талаптар да бар.

Негізгі талаптар ретінде елдер Шариғат, ислам банкингі және қаржысы, ислам юриспруденциясы саласындағы біліктілікті, араб және ағылшын тілдерін білуді, сонымен қатар үміткердің моральдық құндылықтары және мінсіз іскерлік мерейі мәселелерін бөліп көрсетеді.

Малайзияның бір мезгілде бір саланың бірнеше Шариғат Кеңестеріндегі мүшелік және SAC пен Шариғат қаржы институты кеңесіндегі мүшелікті қоса атқару бойынша шектеулерді анықтағандығын атап өтуге болады. Осы мәселе Брунейде зерттелген, Бруней исламдық қаржы институттарының Шариғат кеңестерінің 4-тен аспайтын санының мүшесі болуға рұқсат етеді. Білікті Шариғат кеңесшілердің аздығына қарап қаржы институттардың ішінде мүдделер жанжалығын болдырмау мақсатында осы шектеуді жасады.

Таяу Шығыста Орталық Банк жанынан Орталық Шариғат кеңесі тек **Бахрейнде** құрылған. БАӘ-де осы тәріздес орган, Жоғарғы Шариғат кеңесі (Higher Shari'ah Authority) Әділет және ислам істері министрлігінің жанынан құрылған. Кувейтте Кувейт Орталық Банкінің Заңымен исламдық қаржыландыру саласындағы Шариғат бойынша даулы мәселелерді Вахх және ислам істері министрлігінің Фетва жөніндегі кеңесі шешетіндігі анықталған.

Бұл ретте, көптеген елдердің орталық банктері жанындағы Орталық Шариғат Кеңестерінен өзгешелігі, Бахрейн Орталық Банкінің Ұлттық Шариғат Кеңесі (National Shariah Board) тек өз өнімдерінің ғана Шариғат нормаларына сәйкестігін тексереді және бақылау мен реттеуді іске асырмайды. Ұлттық Шариғат Кеңесінің мүшелері үшін кез келген қаржы мекемесіне қызметтер көрсету бойынша шектеулер жоқ.

Өз кезегінде, Сауд Арабиясын қоспағанда, барлық елдерде қаржы институттарының жанынан Шариғат Кеңестерін құру бойынша талаптар және Шариғат Кеңестерінің мүшелеріне қойылатын талаптар бар.

Бахрейнде, Кувейтте, БАӘ-де Шариғат Кеңесінің мүшелерінің мейлінше аз саны ААОIFI талаптарына сәйкес – 3 адам, Катарда кемінде 2 адам болып анықталған. Таяу Шығыстың қаржы институттарының Шариғат Кеңесінің мүшелерін Директорлар Кеңесі бекітеді және тек Кувейттің Орталық Банкі ғана қаржы ұйымының бас ассамблеясының бекітуін талап етеді. Сонымен қатар негізгі талаптардың арасынан Шариғат Кеңесі мүшелерінің исламдық қаржы және ислам юриспруденциясы саласындағы біліктілігін бөліп көрсетуге болады.

**Сауд Арабиясының** Шариғат кеңестерінің жұмыс тәжірибесі бірегей болып табылады. Қаржы жүйесі исламдық қаржыландыру мәселелерін жаппайтын, 1966 жылғы 12 маусымдағы №5 «Банктік бақылау жүйесі» Жарлығымен реттеледі.

Исламдық қаржы институттарын реттеп отыратын заңнаманың жоқ екендігін ескере отырып, Сауд Арабиясында Шариғат кеңестерін құру бойынша талаптар және тиісінше Шариғат Кеңесінің мүшелеріне талаптар жоқ. Алайда, исламдық қаржы ұйымдары Шариғат Кеңестерін өз бетінше құрады және олардың жұмысына талаптарды қабылдайды.

Түркияда, Ұлыбританияда және Люксембургте мемлекеттік деңгейде де, исламдық қаржы институттарында да Шариғат кеңестерін құру бойынша заңнамалық талап жоқ.

**Ұлыбританияда** аталған шешім Ұлыбританияның Қаржылық қадағалау жөніндегі агенттігінің Шариғат Кеңесінің ролі және жауапкершілігі компанияны басқарумен байланысты емес деп санайтындығына негізделеді (компаниялардың басшыларын Ұлыбританияның Қаржылық қадағалау агенттігі тіркеуге және мақұлдауға тиіс), сондықтан компаниялардың өздері Шариғат Кеңестерін құра алады және олардың жұмысында туындап отыратын қатынастарды реттей алады деп қарастырылады.

**Люксембург** те орталық мемлекеттік органдарда діндер мәселелерін үйлестіруді мақсатқа лайықты емес деп санайды.

Бұл ретте, Шариғат кеңестерінің маңыздылығын және қажеттігін назарға ала отырып, Люксембургтің және Ұлыбританияның қаржы институттары оларды өз ұйымдарының жанынан өз беттерімен құрады.

**Түркияның** заңнамасымен де қатысу банктері жанынан Шариғат Кеңесін құру реттеліп отырмайды. Бұл ретте қатысу банктері өз құрылымының ішінде тәуелсіз Кеңесті өз беттерінше құрады. Қатысу банкінің жанынан құрылған Исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі Кеңес басқаруға және банктің несие шешімдерін қабылдауға қатысуға құқықсыз.

**Суданның** Орталық Шариғат Кеңесі осылардың арасында Шариғат бойынша ғалымдар, сонымен қатар қаржыгерлер бар 11 мүшеден тұратын Жоғарғы Шариғат кеңесі (High Shari'ah Supervisory Board). Дәл сол Бахрейндегідей, аталған Шариғат Кеңесі қадағалау қызметін жүргізбей, даулы мәселелер туындаған кездегі соңғы инстанция болып табылады.

Шариғат Кеңесінің мүшелерін Судан Банкін басқарушының және Қаржы министрінің ұсынысы бойынша Судан Президенті тағайындайды.

Қазіргі уақытта исламдық қаржыландыру бойынша заңнама Тәжікстан Республикасы, Қырғыз Республикасы және Қазақстан Республикасы секілді елдерде қабылданған. Үш елдің заңнамасы Орталық Шариғат Кеңесін құруды қарастырмайды.

Ағымдағы жылдың шілдесінде қабылданған, **Тәжікстан Республикасының** 2014 жылғы 26 шілдедегі № 1108 «Исламдық банк қызметі туралы» Заңына сәйкес, әрбір исламдық несие ұйымында өздері жасасып отырған келісімдердің (шарттардың) исламдық банк қызметінің стандарттарына сәйкестігі үшін жауап беретін Исламдық қаржы қызметтері жөніндегі комитет құрылуға тиіс және оны ұйымның Бақылау кеңесі (Қамқоршы кеңесі) бекітеді.

Заңмен Исламдық қаржы қызметтері жөніндегі комитеттің мүшелерінің құпиялылық, адалдық, Тәжікстан Ұлттық банкі белгілеген этиканы, рәсімдерді және стандарттарды сақтау бөлігіндегі міндеттері анықталған.

Заңмен Исламдық қаржы қызметтері жөніндегі комитеттің өкілеттіктері, құру тәртібі және оның мүшелеріне талаптар бұлар қазіргі уақытта жасап шығару сатысында тұрған, Тәжікстан Ұлттық банкінің нормативтік-құқықтық актілерімен белгіленеді.

Бұл ретте **Қырғыз Республикасының** 1997 жылғы 29 шілдедегі «Қырғыз Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Заңына сәйкес, операцияларын банк ісінің және қаржыландырудың исламдық қағидаларына сәйкес жүргізетін банктер Шариғат кеңесін құруға тиіс, ол банктің келісімдерінің (шарттарының) Шариғат стандарттарына сәйкестігі үшін жауапкершілік арқалайды.

Қырғыз Республикасының Ұлттық банкінің Басқармасының 2011 жылғы 30 қарашадағы №67/9 қаулысымен бекітілген, «Қырғыз Республикасының операцияларын банк ісінің және қаржыландырудың ислам қағидаларына сәйкес жүргізетін банктеріндегі корпоративтік басқару туралы» Ережеге (бұдан әрі – Ереже) сәйкес, Шариғат Кеңесінің және Шариғат стандарттарының сақталуының мониторингін жүзеге асыру үшін жауапты бөлімнің жұмысы Банктің директорлар Кеңесі бекітетін Ережелермен реттеледі.

Шариғат Кеңесінің мүшелері Ұлттық банк белгілеген талаптарға сай болуға тиіс және міндетті түрде Ұлттық банкпен келісіліп отыруға тиіс.

Ислам банкінің және «исламдық терезесі» бар банктің Шариғат Кеңесінің мүшелеріне қойылатын минималды талаптар Қырғыз Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының 2006 жылғы 2 наурыздағы № 5/7 қаулысымен бекітілген, Банктердің қызметін лицензиялау туралы Ережеде анықталған:

- 1.Толық жоғарғы білімі туралы дипломы болуы керке;
- 2.Ұлттық банктің негізгі нормативтік құжаттарын қоса отырып, қаржыландырудың исламдық қағидалары бойынша банк заңнамасы саласындағы білімдерге ие болу;
- 3.Аталған бағыт бойынша оқуды табысты өту туралы куәландыратын құжаттармен расталған, банк ісінің және қаржыландырудың ислам қағидалары саласындағы білімдерге ие болу;
- 4.Шариғат Кеңесінің Төрағасы құқық және/немесе сауда қызметі бағыты бойынша Шариғат саласындағы толық жоғарғы білім туралы дипломға (жалпы мойындалған жоғарғы оқу орындарының) ие болуға және Ислам банкінің, «ислам терезесі» бар банктің немесе исламдық қаржы ұйымының Шариғат Кеңесінде кемінде бір жыл жұмыс өтіліне ие болуға тиіс.

**Қазақстанда** Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы № 2444 «Банктер және банк қызметі туралы» заңымен исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі Кеңестің ислам банкінде міндетті түрде құрылатындығы белгіленген.

Исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі Кеңес директорлар кеңесінің ұсынысы бойынша ислам банкінің акционерлерінің жалпы жиналысы тағайындайтын тәуелсіз орган болып табылады.

Капиталдың исламдық нарығының бөлігінде отандық заңнамада Исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі Кеңестің исламдық құнды қағаздар эмитентінің жұмысына талаптарды анықтау үшін өзге міндеттерді қосымша анықтауға құқылы екендігі, сонымен қатар, оның тәуелсіз орган болып табылатындығы анықталған.

Онымен қоса, қазіргі уақытта осында исламдық сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымы үшін исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі кеңес құру қажеттігі бекітілген, «Сақтандыру және исламдық қаржыландыру мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заң жобасы Қазақстан Республикасы Парламентінің қарастыруында тұр.

Осылайша, отандық заңнамада, біріншіден, исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі кеңестердің жұмысы айтарлықтай шектеулі баяндалған, екіншіден, исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі Орталық Кеңесті құруды қарастырмайды, ал үшіншіден, Исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі кеңестің мүшелеріне талаптарды анықтамайды.

***Баяндалғанның негізінде, Ұлттық Банк жанынан исламдық қаржыландыру қағидалары бойынша Орталық Кеңес құру бөлігінде, әлемдік тәжірибе тіптен исламдық қаржыландырудың жоғары деңгейі бар, мұсылман тұрғындардың саны және ресми дін ретінде ислам болып отырған елдердің барлығының бірдей Орталық банктер жанынан Шариғат Кеңестерін құра бермейтіндігін көрсетіп отыр.***

*Өз кезегінде, Қазақстан Республикасы Конституцияға сәйкес зайырлы мемлекет болып табылады, бұл мемлекеттің діннен бөлінуін, сонымен қатар, егер олардың жұмысы заңнамаға қарама-қайшы келмесе, діни бірлестіктердің өздерінің тәуелсіз екендігін білдіреді.*

*Онымен қоса, мемлекет діни ұйымдарды қаржыландырмайды. Діни бірлестіктер мемлекеттік билік органдарын сайлауға қатыспайды. Діни негізде саяси партиялар және өзге құрамалар құруға, сондай-ақ саяси партиялардың жұмысына қатысуға немесе оларға қаржылай көмек көрсетуге жол берілмейді. Діни бірлестіктердің қызметкерлері саяси өмірге басқа азаматтармен тең, Қазақстан Республикасының азаматтары ретінде тек өз атынан ғана қатыса алады.*

*Баяндалғанды ескере отырып, қаржы операцияларын жасаған кезде Шариғат нормаларын сақтау мәселелері мемлекеттік органның, оның ішінде Ұлттық Банктің қызметіне қатысты болмауға тиіс болғандықтан, кез келген мемлекеттік органның жанынан Исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі кеңесті құру мүмкін емес деп есептейміз.*

*Бұл ретте мұнда Орталық Шариғат кеңесі реттеуші рольге қарағанда, көбірек кеңес беруші рольге ие болып отырған Суданның және Бахрейннің тәжірибесі қызғылықты.*

***Қазақстанда Исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі Кеңестің мемлекеттік органның жанынан құрыла алмайтындығын назарға ала отырып, болашақта, исламдық қаржы ұйымдарының өсуіне қарай, оны кеңес беруші орган түрінде, мысалға, «Ислам қаржысын дамыту қауымдастығы» заңды тұлғалар бірлестігі (ЗТБ), «Қазақстан қаржыгерлер қауымдастығы» ЗТБ немесе кез келген өзге мемлекеттік емес ұйымның жанынан құру мәселесін қарастыру ұсынылады.***

***Келесі маңызды мәселе Исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі Кеңестің мүшелеріне талаптарды анықтау болып табылады. Талдау аталған мәселенің Түркияның, Ұлыбританияның, Люксембургтің және Сауд Арабиясының заңнамаларында ашып көрсетілмегендігін көрсетіп отыр.***

*Сауд Арабиясы, бұрынырақта жазылып кеткеніндей, жалпы алғанда бірегей қаржы жүйесіне ие. Люксембург, Түркия және Ұлыбритания – аталған мәселелерге*

араласуды мақсатқа лайықты емес деп санайтын елдер, заңнамада исламдық қаржы институттарының және өнімдерінің Шариғат нормаларына сәйкестігі бойынша талаптар қоятын баптар жоқ, тиісінше, исламдық қаржы өнімдерінің және қызметтерінің исламдық қаржыландыру қағидаларына сәйкес келмеу тәуекелі бар.

**Осылайша, Исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі Кеңестің жұмысына минималды талаптарды жасау бойынша жұмыс жүргізудің мақсатқа лайықтылығы бар болып отыр.**

**Осыған байланысты, Ұлттық Банктің нормативтік құқықтық актілерінде Исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі Кеңестің мүшелеріне минималды талаптарды анықтау ұсынылады:**

1. Жоғарғы экономикалық немесе заңгерлік білімі туралы дипломы болуға тиіс. Исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі Кеңестің Төрағасының, исламдық қаржы операциялары/коммерциялық құқық мәселелерін қоса отырып, Шариғат саласындағы жоғарғы білімі туралы дипломы болуға тиіс;

2. Аталған бағыт бойынша оқуды табысты өткендігін куәландыратын құжаттармен расталған, қаржы және ислам қаржысы саласындағы білімдерге ие болуға тиіс;

3. Шариғат саласында қорытындылар шығару облысында кемінде 1 жыл жұмыс тәжірибесі немесе исламдық қаржыландыру саласындағы оқытушылық немесе зерттеушілік қызметпен байланысты кемінде 2 жыл жұмыс тәжірибесіне немесе исламдық банкинг және қаржы саласында 2 жыл жұмыс тәжірибесіне ие болуға тиіс.

Бұл ретте Исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі Кеңестің мүшелері міндетті түрде Ұлттық Банкпен келісілуге тиіс.

Осы тәріздес жұмысты жүргізу ислам қаржы өнімдерінің және қызметтерінің исламдық қаржыландыру қағидаларына сай болмау тәуекелін төмендетуге жағдай жасайды, сондай-ақ Қазақстанның ислам қаржы қызметтерін халықаралық исламдық қаржы стандарттарына сәйкес ұсынуға дайын екендігін паш етеді.

#### **Қолданылған әдебиет тізімі:**

1. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 21 тамыздағы № 2444 «Банктер және банк қызметі туралы» Заңы;
2. Қырғыз Республикасының 1997 жылғы 29 шілдедегі «Қырғыз Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Заңы;
3. Тәжікстан Республикасының 2014 жылғы 26 шілдедегі № 1108 «Исламдық банк қызметі туралы» Заңы;
4. «Конституционное право зарубежных стран. Краткий курс» (Э.П.Григонис, В.П. Григонис, 2007, 15-31);
5. «Исламдақ банкингтің және қаржыландырудың реттеуші органдары». Халықаралық «Қазіргі әлемдегі өркениетті өзгерістер жағдайындағы әлеуметтік экономика: парадигмалары және даму бағыттары» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. (М.Кенжегузина, 2010);
6. Қырғыз Республикасының Ұлттық банкінің Басқармасының 2011 жылғы 30 қарашадағы №67/9 қаулысымен бекітілген, «Қырғыз Республикасының операцияларын банк ісінің және қаржыландырудың ислам қағидаларына сәйкес жүргізетін банктеріндегі корпоративтік басқару туралы» Ереже;
7. Қырғыз Республикасының Ұлттық банкінің Басқармасының 2006 жылғы 2 наурыздағы № 5/7 «Банктердің қызметін лицензиялау туралы» Ереже жайында Қаулысы;

8. Bank Indonesia Regulation № 11/3/PBI/2009 «Concerning Sharia commercial bank»;
9. Bank Indonesia Regulation № 10/32/PBI/2008 «Concerning Sharia banking committee»;
10. «Current Issues in Islamic Banking and Finance: Resilience and Stability in the Present system» (A. Venardos, 2010, 47-48);
11. Islamic Banking and Takaful Department of Bank Negara Malaysia BNM/RH/GL\_012\_3 «Shariah Governance Framework for Islamic Financial Institutions»;
12. «Islamic banks: the rise of a new power alliance of wealth and Shariah scholarship» (M. Kahf, 2001, 8-10);
13. «Islamic Finance in the UK: Regulation and Challenges», Financial Services Authority (M. Ainley, A. Mashayekhi, R. Hicks, A. Rahman, A. Ravalia, 2007, 13-14);
14. «Guiding principles on Shariah governance systems for institutions offering Islamic financial services» (Islamic Financial Services Board, 2009);
15. «Optimal Shariah governance in Islamic finance» (A.Hasan, 8-35);
16. «Policy approaches and practices of Shari'ah governace» (Islamic Financial Services Board, 2013, 4-8);
17. «Regulatory issues of Islamic banking and finance» (M. Alwosabi, 1-10);
18. «Sudan - Forgotten centre of Islamic finance», New Horizon, No. 171 (R. Bekkin 2009, 22-26);
19. The DFSA Rulebook Islamic Finance Rules (2013);
20. «The Saudi Approach to Law Reform», The American Journal of Comparative Law, Vol. 36, No. 4 (G. Sfeir, 1988, 729-759);
21. «Views from Shari'ah Scholars», Islamic Finance Professional Interest Forum (Mohammad Shafique, 2011, 1-6);
22. [www.aaofii.com](http://www.aaofii.com)
23. [www.ifsb.org](http://www.ifsb.org)
24. [http://www.complinet.com/cbb/microsite/cbb\\_rulebook.html](http://www.complinet.com/cbb/microsite/cbb_rulebook.html)
25. [www.cbb.gov.bh](http://www.cbb.gov.bh)
26. [www.bnm.gov.my](http://www.bnm.gov.my)

## БҮКІЛӘЛЕМДІК КӨРМЕЛЕРДІ ӨТКІЗУДІҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТӘЖІРИБЕСІ

*С.К.Абильмажинова – Ұлттық Банкі Ақмола филиалының валюталық операцияларды бақылау бөлімінің басшысы*

*Бұл мақала Бүкіләлемдік көрмені өткізудің тарихы мен қазіргі тәжірибесі жайлы айтады. Оның міндеттері мен қызметтерін, оны өткізудің тақырыбын, тиімділігін талдайды. Бүкіләлемдік көрмені өткізу тәжірибесі экономиканы көтеру, шағын және орта бизнесті дамыту, ел мәртебесін жоғарылату үшін қосымша ынталандырушы арна ретінде қарастырылады.*

Бүкіләлемдік көрменің пайда болуына XIX ғасырдың ортасында Англияда, Францияда және Германияда өнеркәсіптің қарышты дамуы тарихи ықпал етті. 1851 жыл әлемдік көрме индустриясында Лондонда алғашқы Бүкіләлемдік көрмені өткізумен айрықша есте қалды. Көрме, оны ұйымдастырушылардың ойы бойынша өз алдына ең алдымен: ағылшын тауарларын сыртқы нарыққа шығару, шетелдің әлеуетті тұтынушыларын тарту; шетел тауарларына қарағанда сапасы бойынша олардың үлкен бөлігінде салыстыру нәтижесі ретінде кемшін түскен ағылшын тауарларын ішкі нарыққа жылжыту; өндірілетін өнімді кең көлемде жарнамалау мақсатында көрмеге келушілердің көп санын тарту сияқты терең ішкі міндеттер қойған еді.

Ұйымдастырушылар бұл көрменің әртүрлі елдердің бірдей тауарлары бәсекеге түсе алатын алғашқы халықаралық өнеркәсіп көрмесі екенін, бұл өз кезегінде адамдардың өмір сүруіне қажет өндірістегі адамзат жетістігінің тұңғыш бүкіләлемдік байқауы болатынын да түсінді. Сонымен қатар, ол әлемдегі өнеркәсіп өрлеуінің одан әрі таралуына, жекелеген елдердің алдыңғы қатарлы өндірісін дамыту үшін жаңа қуатты серпін берді. Көрмені 6 миллионға жуық адам көріп, одан түскен кіріс шамамен 186 мың фунт стерлингті құрады.

Алғашқы көрмені ұйымдастырушылар орта және жоғары әл-ауқаты бар байлар сияқты белгілі санаттан ғана келетіндерге есеп жасады. Бірақ көрмеге кіру билеттерінің бағасы жоғары болғанына қарамастан жұмысшы адамдар да көптеп келді. Олар жәдігерлерді мұқият қарап, жұмыс сапасын бағалады, техникалық сипаттамасы мен тиімділігін салыстырды. Тәжірибе алмасу қағидасы пайда болды. Кәсіпкерлер көрмеге өз есептерінен білікті жұмысшыларды өздерімен бірге әкеле бастады.

Көрмелер қоғамның да қатты қызығушылығын тудырып, техникалық жаңалықтар баспасөзде кеңінен талқыға түсті. Шағын ғана тарихи факті, ең алғашқы көрмелердің бірі ретінде Карл Маркс арнайы тілші болып қызмет еткен Венаның «Pressa» газетінде де көтерілді.

Алғашқы көрмені ұйымдастыру қағидалары көбіне сақталып қалды. дегенмен одан әрі әрбір Бүкіләлемдік көрме іс жүзінде сөзсіз бір жаңалық енгізді. 1855 жылы Парижде өткен көрме оның тақырыптық мазмұнын кеңейтіп, өнеркәсіп бағытына қосымша жекелеген экспозицияларды ұсынып, бірегей өнер туындыларымен толықтырды. Техникалық жаңалықтар ең үздік дизайндық шешіммен бірге ұсыныла бастады.

Келесі онжылдықтарда Филладельфияда 1876 жылы белсенді жүзеге асырылған үрдіс- өнеркәсіп саласының сол немесе басқа жәдігерлері көрсетілетін мамандандырылған павильондар құрылысын байқап, жәдігерлерді бір павильоннан шығарды. Мұндай бағыт Бүкіләлемдік көрменің ең маңызды сипаты - олардың барлығы негізінен инженерлік ойлау жетістігінің жарқын көрінісі ретінде ұсынылатын бірегей сәулет ғимаратын көретін орынға айналғанын білдірді.

Бірінші көрменің жәдігерлері үшін сәулетші Джозефер Пэкстон шыны мен құрыштан заңғар сарай салып, бұл «Кристалл-палас» (Хрусталь сарай) көркемдік пен



безендірушіліктен инженерияға қадам басуды айғақтаған, ХХ ғасырдағы құрылыстың ең жаңа әдістерін басып озған, сәулет өнерінің дамуының басты үрдісіне айналған ғасырлық ғимарат болды.

Инженер Александр Гюстав Эйфелмен Париждегі 1889 жылғы Бүкіләлемдік көрмеде салынған Эйфел мұнарасы құрылысынан кейін Бүкіләлемдік көрмелерді айшықтайтын белгісіне айналған ғимарат жасау дәстүрі енді. Мысалы, сәулетші Андре Ватеркейннің темір малекуласын 165 миллиард есеге үлкейткен түріндегі «Атомиум», бүгінде ол Брюсселдің ең басты көрнекті және рәміздерінің бірі болып табылады.

Әр көрмеде міндетті түрде қандай бір техникалық жаңашылдық және қиялдағы ғимараттарға ұқсату көрініс тапты. Көрмелерде, мысалы, алғаш рет болат зеңбіректер, электр машиналар, швейцар сағаттары, телефон, микрофон және фонограф кеңінен көрсетілді.

1900 жылы Париждегі Бүкіләлемдік көрмеге өткен ғасырдағы болған осындай көрмелер тарихында рекордты – 51 миллион адам көруге келді. Көрмелердің алғашқы толқынындағылардың тек бірлі-жарымы ғана шығынды болды. Сондықтан мұндай көрмені ұйымдастырушылар бәріне таңсық болатын көрініс жасауға тырысты. Нәтижесінде, ресми көрмелер табыстылығы төмендей бастады. Мұндай жағдайдан арылу үшін Еуропа елдерінің ұлттық көрме комитеттері халықаралық федерацияға бірігіп, Парижде 1928 жылы күшіне енген халықаралық көрмелер туралы конвенция дайындаған дипломатиялық конференция шақырды. Сонда тиісінше осындай жобаларды үйлестіру міндетіне кірген Халықаралық көрмелер бюросы бекітілді. Конвенцияда көрмелерді өткізу уақыты мен жиілігі, сондай-ақ шақырушы және қатысушы елдер міндеттемелері айтылды. Мысалы, Бүкіләлемдік көрмелер жалғастығы үш аптадан кем емес және алты айдан ұзақ болмауы тиіс.

1970 жылы «жапондық экономикалық таңғажайып» деп аталатын кезеңде бүкіләлемдік көрме алғаш рет Азия құрлығында өтіп, көрмелердің «жапондық дәуірі» басталды. Не келесі үш көрме Жапонияны тастап кете алмады. ХХІ ғасырдағы бүкіләлемдік көрме осы Азияда өтуі де кездейсоқтық емес еді. «Бүгінде бұл өңірге тән өрлеу Азияға ғана емес, бүкіл әлемге қызмет етуі тиіс» деп атап көрсетті Бүкіләлемдік көрмелерді өткізу жөніндегі халықаралық комитет президенті У.Цзяньминь.

Жапон метоболизмі мектебін басқарған Кэндзо Танге Осакадағы экспозицияның бас сәулетшісі болды. Көрме павильондары бірде кристалдардың ауқымды көлемін еске салса, не көбелектің кең жайған қанаты, не құс қауырсыны немесе насекомның тамаша тән суреті арқылы көрініс тапты. «Адамзат прогресі мен үйлесімі» деген ұранмен өткен көрмені 65 миллион адам тамашалады. Әлі күнге дейін көрмедегі кіріс – 52 миллион доллар рекордты болып қалып отыр. Осакадағы көрмеде алғаш рет электрондық медиа мүмкіндігі көрсетіліп, бүкіләлемдік көрмелер оны тамашалаушыларды мультимедиялық көріністермен және виртуалды кеңістік шығуларымен тамсандырған шоуға айналды.

«Үй мен тұрмыс - ғылыми техника адам үшін қызмет» ұранымен Цугуба қаласында өткен 1985 жылғы көрме ең жаңа компьютерлік жүйелерді жұрт назарына ұсынды. Барлық жерде нота бойынша гитара ойнаған, туспен кез келген келушінің бейнесін салған роботтар, ағаш арасындағы механикалық бақта механикалық аңдар жүрді. Осы ХХ жүзжылдықтағы ең соңғы көрмеде жапон техникасы барлығын басып озды.

Оған қоса, барлық көрмелер осылай көлемді болған емес. Мысалға, 1974 жылы Споканда (АҚШ) «Ертеңгі күннің жаңартылған таза қоршаған ортасы» деген ұранмен өткен көрме аз қатысқан, яғни, 10 қатысушы елмен және 5,6 миллион адам келуімен есте қалды.

Егер көрме қызметі басталғанда көрме тақырыбы техникалық прогреске ғана арналса, ал, 1994 жылы Бүкіләлемдік көрмелер өткізу жөніндегі халықаралық комитет одан әрі

олардың тақырыбына экологияны қорғау, индустриализациядан және урбанизациядан қоршаған ортаны қорғау маңыздылығы басымдыққа ие болу керек деп шешті.

Бүкіләлемдік көрмелерді ұйымдастырушылар ұдайы жобалардың ауқымдылығын, кең көлемділігін, бірегейлігін және коммерциялық пайдалылығын қамтамасыз ету мәселесін шешуге ұмтылды. Бірақ бұл талпыныс әрдайым табысты бола бермеді. Ганновердегі ЭКСПО – 2000-де болашақ келді, олар басқаны талап етеді деген идеяны дамыту арқылы «Жаңа әлемнің жаңғыруы» деген ұранмен 120 елден 770 жоба ұсынылды. Көрме қатысушы елдер саны жөнінен де барлық рекордты бұзды. Әйтсе де, Ганновердегі жалпы шығындар 3,4 миллиард марка салынған кезде 2,4 миллиард марканы (500 миллион доллар) құрады. Бұл сәтсіздіктің себебі осы көрмемен тұспа-тұс келіп, оған деген қызығушылықты төмендеткен, футболдан Еуропа чемпионаты мен Сидейдегі Олимпиада ойындары болуы мүмкін. Жоспарланған 40 миллион билеттің орнына тек 20 миллионы ғана сатылды. Ұйымдастырушылар келушілердің осынша көптігін қате болжап, билеттерге де тым жоғары баға белгілегенін мойындады.

Сонымен бірге, соңғы онжылдықта Бүкіләлемдік көрмені өткізудің табысты тәжірибесі аталып өтті. Мәселен, 2010 жылы Шанхай қаласында «Жақсы өмір сүру үшін ең үздік қала» ұранымен Қытай аумағында тұңғыш бүкіләлемдік әмбебап көрме өткізілді. Болашақтың қаласын моделдеу арқылы ресурстарды қысқарту, қылмыс деңгейін азайту, қоршаған ортаның ластануын төмендету мәселелерін концептуалды шешу тақырыбы ұсынылды. Көрмеге 190-нан астам ел қатысты. Оған 73 миллионнан астам адам тамашалап, келушілердің негізгі бөлігі Шанхай мен көрші провинциялар тұрғындары құрады. Ал, шетелдік қонақтар үлесі – 5,8 пайыз ғана болды. Ұйымдастырушыларға іс-шара 12 миллиард доллар кіріс әкелді. Ел бизнесінің орташа табысы мамандардың бағалауы бойынша 20 пайызға артқан.

Сарапшылардың бағалауы бойынша соңғы Бүкіләлемдік көрмелердің қатарында Оңтүстік Корея 2012 жылғы көрмені табысты өткізді. ЭКСПО-2012 іс-шаралардың 93 жұмыс күнінде Ёсу портты қаласына 8 миллион қонақ келді. Көрмеден Оңтүстік Корея экономикасы үшін жиынтық экономикалық тиімділік 11 миллиард доллар құрады. ЭКСПО-2012 инфрақұрылымдарын жасауға инвестиция шамамен 2 миллиард доллар болды. Бүкіләлемдік көрменің арқасында Ёсу орталығынан жоғары жүрдекті пойыздың жекелеген желісі тартылып, бірнеше жаңа автобандар салынды, басты теміржол вокзалы да – «Ёсу-EXPO» деп аталады. Оған қоса, орталық үкімет пен жергілікті билік көрменің негізгі нысандарын теңіз туризмі ірі кластерін жасауға қалдыруға шешім қабылдады.

Осылайша, өз тарихында 60-тан аса Бүкіләлемдік көрме өткізіліп, олар ұйымдастырылуы, тартымдылығы, салымдары көлемімен және экономикалық нәтижелігімен әртүрлі деңгейде болды. Әр ел нақ өздерінің көрмесі еспе қаларлықтай болуы үшін барлығын істеуге ұмтылғандықтан әр көрме теңдессіз болды. Көрмелерді ұйымдастырушылар оның табыстылығына ықпал ететін келушілер санын арттыру үшін өзіндік маркетингтік жолдарды пайдаланды. Мәселен, Брисбенеде (Австралия, 1988) әрбір австралиялыққа өз туыстары мен достарына елдің премьер-министрі қол қойған шақыртуды жіберуді ұсынды.

Бүгінде халықаралық арнайы «ЭКСПО» көрмесі – ғылыми-техникалық жетістіктер жаңалығы, барлық әлем елдерін дамыту келешегі, сондай-ақ, тарихы, дәстүрі мен мәдениеті ұсынылатын ең ірі халықаралық көрме. Бүкіләлемдік көрмелерді өткізу нәтижесі халықаралық, экономикалық, саяси, мәдени және ғылыми байланыстарды кеңейту болып табылады.

Астанада өткізу жоспарланған ЭКСПО-2017 алаңы концепциясы Қазақстанның өтінімімен бірге Халықаралық көрмелер бюросына ұсынылды. Көрме «Болашақтың энергиясы» айдарымен өтіп, әлем қоғамдастығын толғандырған энергияның балама

көздері деген өзекті тақырыптардың бірін қозғайды. Көрме тақырыбын ЭКСПО-2017 ашық түсті тұжырымды логотип: энергияның және мәңгі қозғалыс нышаны ретінде шеңберде орналасқан гүл жапырақтары бейнелейді. Бұл Бүкіләлемдік арнайы көрмеде қатысушы елдер энергия көздерін пайдалану, және олардың басымдығы аясындағы жетістіктері мен болашағын ұсынатын болады.

2013 жылдың 22 қазанында ЭКСПО-2017 көрме орталығының үздік сызба идеясына Халықаралық сәулет байқауының қорытындылары шығарылды. Adrian Smith+Gordon Gill Architecture АҚШ компаниясы жеңімпаз деп танылды. Бұл компания Дубайда әлемдегі ең биік ғимарат – Бурдж Халифаны салған. Бүгінде бұл компания жасыл технологияларға негізделген тұрғын үйлер құрылысымен айналысады және өз қызметін Қытайда жүзеге асыруда.

ЭКСПО – қалашық Астананың сол жағалауында Қабанбай батыр даңғылы, Хусейн бен Талала, Орынбор және Рысқұлов көшелерінің аймағында салынады деп хабарлануда. Жобаланған нысанның жалпы аумағы 173,4 гектар құрайды, оның 25-ін көрме кешенінің өзі алса, қалған аумақта тұрғын үй құрылысы, әлеуметтік-мәдени бағыттағы, білім және денсаулық, сауда-ойын сауық орталықтары, бақтар мен демалыс орындары нысандары салынады. Көрме қалашығы орталығында көрме нышаны саналатын Қазақстан павильоны орналасады. «Астана ЭКСПО-2017» Ұлттық компаниясының бас сәулетшісі Айдар Мараттың айтуынша, бұл кешен қалыпты ғимараттарға қарағанда электр энергиясын 60 пайызға кем тұтынатын болады.

2017 жылдың 10 маусымынан 10 қыркүйегіне дейінгі үш айдың ішінде көрме 100-ге жуық әлем елдерін және 10-ға тарта халықаралық ұйымдарды қабылдайды, көрмені 2-3 миллион адам тамашалайды деп күтілуде.

Қазақстан өзіне қабылдаған міндеттерді орындау мақсатында халықаралық көрмелерді өткізу саласындағы конвенция ережелері аясында (Париж, 1928 жылдың 22 қарашасы және Ыстамбұл, 1990 жылдың 26 маусымы) «Қазақстан Республикасының Астанада ЭКСПО-2017 Халықаралық арнайы көрмесін ұйымдастыру мен өткізу мәселелері жөніндегі бірқатар заңнама актілеріне өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» заңы қабылданды. Ол Астана қаласында ЭКСПО-2017 халықаралық арнайы көрмесін ұйымдастыру және өткізу үшін қолайлы жағдай жасауға, ЭКСПО-2017-ны өткізу үшін қажет инфрақұрылымдар құрылысына инвестициялар тартуға, жаңа инновациялық технологиялар енгізуге (оның ішінде электр үнемдеу), «Қазақстан Республикасының «жасыл» экономикасына инвестиция тартуға және туристік саланы дамытуға бағытталады.

Қазір ұсынылатын жоба сызбалары жасалып, көп бағыттарда белсенді дайындық жүргізілуде. Алайда, кез келген ауқымда, өткізу түрі мен нәтижесіне қарай Бүкіләлемдік көрме экспонент – елдердің ашық та, таза бәсекелестігі үшін ең беделді әлемдік алаң болып табылатынын жоққа шығара алмаймыз. Ең бастысы, ЭКСПО көрмесіне келетіндердің әмбебап аудиториясына барлық мамандықтар, жас ерекшелігіне қарамастан және тұрғындардың әлеуметтік топтары ұсынылатыны дер едік. Бүкіләлемдік көрме адамзат жетістігінің ірі байқаушысы болғандықтан қашанда өз алдына қуатты саяси, кей жағдайда насихаттық арнаны иеленеді. Себебі, оған қатысушы мемлекеттердің жоғары тұлғалары қатысады.

Ұйымдастырушы елдердің көрмені ұйымдастыруы негізінде оның алдындағы табыстары мен кемшіліктерін де ескеріп, өзіндік бірегей тәжірибе жинақтау керек. Бүкіләлемдік көрменің тиімділігін талдай отыра ұйымдастырушы қаланың ғана емес, елдің тұтастай экономикасының жандануына ықпал ететінін назарға алған жөн. Бұл ең алдымен, құрылыс және көлік секторына, сондай-ақ, муниципалдық коммуналдық шаруашылыққа да қатысты. Көрме есебінен көрмені қабылдаған қаланың көптеген тактикалық және стратегиялық міндеттері шешіледі.

Ұйымдастырушылар көрменің сезілетін мультипликативтік сипаты экономика үшін маңызды екенін атап көрсетеді. Себебі, қала қазынасына түсетін іргелі түсім көрмеден тыс мейманханалар, көлік, тамантандыру нысандары, мәдени демалыс орындары жұмысын жандандырады. Бұл серпіннің маңыздығын көптеген елдер бүкіләлемдік көрмені инновация, көлік тасымалы мен қызмет көрсету жүйелері, қала құрылысы мен сәулет саласындағы алдыңғы қатарлы әзірлемелер және әлемдегі беделді биіктету есебінен экономикалық әлеуетті күшейту жолы арқылы көреді.

*Біздің еліміз үшін ЭКСПО-2017 ең айшықты оқиға болғалы тұр. Осыған дейін Орталық Азия аймағындағы елдерде мұндай ауқымды халықаралық көрме болып көрмеген. ЭКСПО-2017 – бұл әлемдік қоғамдастық назарын біздің еліміздің әлеуетіне аудару, халықаралық экономикалық, саяси, ғылыми және мәдени байланыстарды кеңейту мүмкіндігі. Сонымен бірге, Астанада ЭКСПО-2017-ні өткізу Елорданың және тұтастай Республиканың экономикалық және инфрақұрылымдық дамуы үшін қосымша ынталандырушы арна болмақшы. Дамудың нақтылы жаңа серпінін шағын және орта бизнес, ең алдымен, тұрғындарға қызмет көрсету, мейманхана бизнесі мен ішкі туризм саласы сезінеді. Перманенттік дағдарыс кезеңінде бұл жоба отандық бизнесті ынталандырудың тиімді құралы болып табылады.*

#### **Қолданылған әдебиет тізімі:**

1. Быстров Ю. Выставки - инструмент маркетинга / Ю. Быстров, Е. Молчановский, В.Секерин // Маркетинг.- 2005.- № 3.- С. 64-71;
2. Зайцев В.П. Первые промышленные выставки в Лондоне / В.П. Зайцев // Новая и новейшая история.- 2001.-№ 4.- С. 186;
3. Шпаков В.Н. История всемирных выставок / В.Н. Шпаков.- М.-2008.- 384 с.;
4. <http://www.expo2017astana.com> - ЭКСПО-2017 ресми сайты.

## ҚАЗАҚСТАННЫҢ КОЛЛЕКЦИЯЛЫҚ МЕТАЛЛ АҚШАЛАРЫ

*А.Н. Накибаева – ҚРҰБ Ақтөбе филиалының қолма-қол ақшамен жұмыс және кассалық операциялар бөлімі бастығының орынбасары*

*Металл ақша – ерекше және маңызды тарихи дерек көзі. Олар бізге тарихи тұлғалардың тұтас бір кескін-кейпін, сан алуан ескерткіштердің өшпес бейнесін жеткізді, аңыздарға арқау болды, халықтың тұрмыс-тіршілігін көз алдымызға елестетеді. Металл ақша 2800 жылдан бері бар, және егер теңге сарайлардың белгілерінің, мөр таңбалардың және күндерінің айырмашылығын есептесек, онда ол санаусыз болады.*

Қазақстанда монетаны 1992 жылдан бастап «Үлбі металлургиялық зауыты» ӨО базасында өндіре бастады. Бүгінде теңге сарайы қазіргі заманғы жабдықтармен және технологиялармен жабдықталған, ең жоғарғы класс мамандары бар, циркуляциялық және коллекциялық, сондай-ақ алтын және күміс монеталармен толық қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасы теңге сарайымен шығарылған монеталарының үш түрін атап көрсетуге болады: циркуляциялық, коллекциялық және инвестициялық монеталар.

**Инвестициялық монеталар** - бұл ұлттық валюта монеталары, құнды металдан жасалған, инвестициялаудың объектісі болып табылады, сонымен бірге заңды төлеу құрал-жабдығы болып табылады. Оған «Күміс барс», «Алтын барс» және «Жібек жолы» сияқты соғылған сериялары жатады.

**Коллекциялық** - бұл жасағанда күрделі технологиялар және көркем рәсімдеудің әдістерін қолданылған, оларға ерекше қасиет беретін, коллекция жасау үшін нақты мүдде өкілдік ететін, мерейтой, ескерткіш және басқа монеталардың арнайы соғылған ұлттық валютасы. Коллекциялық монеталар құнды және құнды емес металдардан даярлайды.

Коллекциялық монеталарды соғудың биік сапасы (proof ) бар. Әрбір монетаның жеке орамасы болады, ал металдың тазалығы сертификатпен расталады.

Пруф (*Proof*) — монеталар және медальдарды соғу технологиясының жақсартылған сапасы. Пруф технологиясы бойынша соғылған монета немесе медальдің тегіс айна ашық жиегі мен қарама-қарсы күліңгір бедері, монетаның басты және негізгі айырмашылық белгісі болып табылады.

**Циркуляциялық монеталар** тұрмыста қолданылады, олармен барлық сауда нүктелерінде төлем жүргізіледі.

Ұлттық банк әр түрлі сериялы ескерткіш монеталарын шығарады. Мысалы, Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі 1995 жылдан осы кезеңге дейін монетаның 30-дан астам сериясын шығарды. Әрбір серия мемлекеттің өмірінде нақтылы оқиғаға сәйкес келеді, ел қайраткерлерінің үздік мерейтойына арналған, тарихи күндерге, қалаларға, мәдениет ескерткіштеріне, жоғалып бара жатқан хайуанаттар түрлеріне, қолданбалы өнерге, Қазақстанның салттарына, халық ертегілеріне, шығыс күнтізбесіне.

1995 жылы ең бірінші «Жібек жолы» алтын монета сериясы шығарылған. Одан әрі істе болған ежелгі Түркістан қаласының 1500-жылдығына арналған, бірегей тарихи ескерткіш -«Алтын адам» монеталары шығарылды.

Ең бірінші күміс монета сериясы қазақ халқының ұлы ағартушысы Абай Құнанбаевтың 150 жылына арналды. Бұл монеталар «Ана», «Медресе», «Бүркітші», «Махаббат» «Көш» сияқты аталады.

Ең бірінші килограммдық монета Қазақстан тәуелсіздігінің 10-жылдығына арналады. Бұл монета шығыс және еуропалық стильде екі нұсқалықта рәсімделді. Ол жақын және алыс шетелден келген қонақтарға сыйға тарту үшін арналды.

Ұлттық валютаның енгізілгенінің 20-жылдығына салмағы 2 килограммдық, номиналы 100 000 теңге алтын монета шығарылды. Сондай ақ, осы оқиғаға сәйкес, номиналы 5 мың теңге, салмағы 1 килограммнан астам емес күміс монета істеп шығарды.

Мерейтойлық және ескерткіш металл ақшалар көрсетілген құнына сәйкес төлем жасауға жарамды, бірақ олар негізінен мәдени - ағартушылық мақсатқа арналған. Әдетте олар шектеулі таралыммен шығарылады және Қазақстан Республикасының аумағында және шет елдерде коллекциялық құны бойынша сатуға арналған.

Қазақстандық теңге сарайының монетасы жетекші шетел өндірушілердің бұйымдарына жол бермейді. Оның сапасы мәртебелі халықаралық ақша көрмелерінде жоғары бағаланады, және мамандар мен коллекционерлердің ара-арасында үлкен мүдде туғызады.



Осылай, 2007 жылы Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі «Халықаралық Виченза Нумизматика жүлдесі» (Италия) атты монеталық өнімдердің байқауына қатысты, оған 39 монета жіберген 16 ел қатысқан болатын. Қазақстан Ұлттық Банкі осы байқауда **«Ғарыш»** монетасымен жеңіп шықты. 2006 жылы шығарылған әлемнің ең үздік монетасы деп бірінші жүлде эстетикалық аспектілері мен монетаның мәніне **«Ғарыш»** монетасына берілді.



2007 жылғы 28 маусымда Суздаль қаласында (Ресей) Қазақстандық монеталар үш номинация жеңді:

- күміс монета **«Шабандоз»** - «жылдың күміс монетасы» номинациясында бірінші орын;
- **«Регель қызғалдағы»** монетасы номинациялардағы - «монета – ең жақсы сыйлық» және «көрермендер көзайымы жүлдесі».



2009 ж. 24 қыркүйекте (Ресей федерациясы) Санкт-Петербург қаласында Қазақстан Республика Ұлттық Банкінің «Көшпенділер алтыны» сериясындағы **«Диадема бөлігі»** ескерткіш күміс монетасы «Бірегей идеялық шешім» номинациясында II орынды иеленді және «Монета жұлдыздары-2009» ескерткіш монеталардың үшінші халықаралық конкурсы әділқазылар алқасының шешімімен тиісті дипломмен марапатталды.

2009 жылғы 1 қарашада **«Шыңғыс хан»** монетасына «монетаның бет жағында қолданылған өзіндік ерекшелігі және сырт жағында Шыңғыс Ханның сапалы орындалған бейнесі үшін» номинацияның II жүлдесін алды.



2010 жылғы 30 қаңтарда Берлин қаласында (Германия) **«Ұлы қолбасшылар»** сериясынан **«Шыңғыс Хан»** ескерткіш күміс монетасы «Тарихи тақырып бойынша ең үздік монета» номинациясымен «2010-ші жылдың монетасы» наградасымен марапатталды.



2010 жылғы 10 маусымда Санкт-Петербургте (Ресей федерациясы) **«Атилла»** ескерткіш күміс монетасы **«Жыл монетасы»** номинациясында дипломмен марапатталды



2010 жылғы 26 қыркүйек – 3 қазан аралығында Австралияның астанасы Канберра қаласында Қазақстанның коллекциялық күміс **«Жолбарыс»** монетасы екі номинацияда жүлделі орындар берілді: **«Ең әдемі монета»** және **«Ең технологиялық тұрғыдан табысты жасалған монета»**.

2013 жылғы 26 қыркүйекте Москва қаласында (Ресей федерациясы) **«Жыл монетасы»** номинациясында Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі ұсынған алтын



жалатумен **«Тамғалы петроглифтері»** күміс монетасы үшінші орынды алды.

2014 жылғы 14 ақпанда Виченца қаласында (Италия) «Vicenza Numismatica-2014» ақша өнімінің халықаралық конкурстың қорытындыларына арналған наградалардың тапсыруы салтанатты рәсімде өтті. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің **«Республика игілігі»** сериясынан **«Байқоңыр»** ескерткіш күміс монетасы осы мәртебелі конкурста 2012 жылы соғылған жақсы монета бойынша екінші жүлдені алды. Мұндай биік награда объектілердің ерекше символдық түрде пысықталуы және металлдардың комбинациясы, күміс пен танталдың, жоғары технологиялық өндірісте ерекше қолданылғаны үшін берілген. Бұл монета ғарыш және әлемге белгілі сарттық ғарыштық алаңдардың бірі **«Байқоңыр»** космодромын зерттеуінде мағыналы жетістіктерді бейнелеп көрсетеді.



*Сирек металлдарды, асыл тастарды пайдалану, дизайнерлердің шығармашылық ниетін тіркестіре әсем соғу, отандық монеталарға әлемдік даңқ әкелді. Халықаралық мәртебелі наградалардың коллекциясы - оған растау болады. Бұл сирек монеталар, өте шектелген таралыммен және бір рет қана шығарылады, жылдан жылға бағасы өскендіктен тамаша сыйлық, жақсы инвестиция болып саналады.*

#### **Қолданылған әдебиет тізімі:**

1. «Қазақстанның Банкісі ғасырлардың шекарасында», Алматы, қ. (2007);
2. «Қазақстанның монетасы 1993-2000ж.ж.»каталогі, Алматы қ.;
3. ҚРҰБ ҚТС РМК ресми интернет-қоры;
4. ҚРҰБ ресми интернет-қор.